* * *

यद्वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः।
करणं परोपकरणं येषां केषां न ते वंद्याः॥

જેઓનું મુખ પ્રસન્ન, હૃદય દયાળુ, વાણી અમૃતઝરી, અને કર્મ પરોપકારવાળાં હોય છે તેઓ કોને વંદવા યોગ્ય નથી ? અર્થાત્ એવા મહાત્મા સર્વને વંદનીય છે.

* * *

Lives of great men all remind us,
We must make our lives sublime;
And departing, leave behind us,
Footprints on the sands of time.

—*Longfellow.*

ભાવાર્થ: (રોળાવૃત્ત.)

મહાન પુરુષોનાં જીવન ચેતવતાં જનને,—
કે આપણું આધીન કરવું ઉન્નત જીવનને,
ને મૂકી જતી મૂકી—વિદાયે તેનાં કેરી
કાલસિંધુ તણી વાલુ પરે પદપંક્તિ પડેલી.

(રા. રા. નૃસિંહરાવ ભો. દીવેટીઆ.)

* * *

અમદાવાદ [illegible] “ [illegible] ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
[illegible] ઠાકોરે છાપ્યું.

અમારૂં વંદન.

भवबीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

यत्र तत्र समये यथा तथा
योऽसि सो स्यभिधया यया तया
वीतदोषकलुषः सचेद्भवा
नेक एक भगवन्नमोऽस्तु ते ॥

त्रैलोक्यं सकलं त्रिकाल विषयं सालोक मालोकितम्
साक्षाद्येन यथास्वयं करतले रेखात्रयं सांगुलि ।
रागद्वेष भयामयान्तक जरा लोलत्व लोभादयो
नालं यत्पदलं घनाय स महादेवो मया वन्द्यते ॥
यो विश्वे वेदवेद्यं जननजलनिधेर्भंगिनः पारदृश्वा
पौर्वापर्या विरुद्धं वचनमनुपमं निष्कलंकं यदीयम् ।
तं वन्दे साधुवन्द्यं सकलगुणनिधिं ध्वस्तदोषद्विषन्तम्
बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ॥

१

અર્થઃ—ભવબીજનાં અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર રાગાદિ (

ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર) જેનાં ક્ષય પામેલા છે, તે બ્રહ્મા હો અથવા વિષ્ણુ હો અથવા હર હો વા જિન હો, તેમને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

૨

જે તે સમયે જેવો તેવો તું છે, જે તે નામવાળો છે તે તું, જો દોષરૂપી કલુષ રહિત એકજ હો તો હે ભગવન્, તને નમસ્કાર કરૂં છું.

૩

પોતાની આંગળીઓ સહિત હથેલીની રેખા સાક્ષાત્ દેખાય છે, તેમ જેને ત્રણ લોક સાક્ષાત્ દૃશ્યમાન છે, અને રાગ, દ્વેષ, ભય, રોગ, મૃત્યુ, જરા, લોલત્વ, અને લોભ જેના પદનું ઉલ્લંઘન કરવાને શક્તિમાન થતા નથી એવા મહાદેવને નમસ્કાર કરૂં છું.

૪

જે દેવ જગતને જાણે છે, જેણે વિશ્વની ઉત્પત્તિરૂપી રચનાનો પાર જોયો છે, જેનું વચન પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ છતાં અનુપમ અને નિષ્કલંક છે, જે સાધુપુરુષોને વંદન કરવા યોગ્ય છે, જેના દોષરૂપી શત્રુ નાશ પામ્યા છે, એવા સકલ ગુણનિધિ બુદ્ધ હો અથવા વર્ધમાન અથવા બ્રહ્મા હો કે કેશવ હો અથવા શંકર હો તેને હું વંદન કરૂં છું.

'કુમારપાળ પ્રબંધ.' (જૈનસ્તોત્ર.)

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः

અર્પણ પત્રિકા.

પૂર્વે જૂદા જૂદા દેશકાળમાં સર્વ વ્યાપ્ત અંધકાર દૂર કરવા માટે
જે મહાત્માઓ ગમે તે સ્વાંગમાં ધર્મ યુદ્ધ ખેડી જનસમાજને
માટે શાન્તિ મેળવી આપી સ્વસ્વરૂપે ચાલ્યા ગયા, વર્તમા-
નકાળે ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન વેશોમાં
જે જે મહાત્માઓ દુઃખી જનસમાજને પ્રકાશ અને
આનંદમાં દોરવા પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે
શુદ્ધ નિષ્ઠાથી તનતોડ મહેનત નિરભિમાન-
પણે કર્યા કરે છે તથા ભૂત અને વર્ત-
માનના એ પૂજ્ય પુરૂષોને પગલે ભવિ-
ષ્યમાં જે મહાભાગો ચાલશે તે
સર્વ પૂજ્ય પુરૂષોને તેમના એક
બાળબંધુનું આ સંક્ષિપ્ત
જીવન ચરિત્ર
અર્પણ
હો !

અનુક્રમણિકા.

આદર્શ મુનિ.

ते तीर्णा भववारिधिं मुनिवरास्तेभ्यो नमस्कुर्महे
येषां नो विषयेषु गृध्यति मनो नो वा कषायैः प्लुतम् ।
रागद्वेष विमुक् प्रशान्त कलुषं साम्याप्तशर्माद्वयं
नित्यं खेलतिचाप्त संयमगुणाक्रीडे भजद् भावनाः ॥

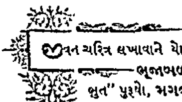
જે મહાત્માઓનું મન ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં આસક્ત થતું નથી, કષાયોથી વ્યાપ્ત થતું નથી, રાગદ્વેષથી વિમુક્ત રહે છે, જેણે પાપ કાર્યોને શાન્ત પમાડયાં છે, જેણે સમતાવડે અદ્વૈત સુખ પ્રાપ્ત કરેલ છે, અને જે ભાવના ભાવતું ભાવતું સંયમ-ગુણોરૂપી ઉદ્યાનમાં હમેશાં ખેલે છે—આવા પ્રકારનું જેમનું મન થએલું છે તે મહામુનીશ્વરો આ સંસારસમુદ્ર તરી ગયા છે અને તેઓને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

'અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ'.

उपोद्घात.

" A sage is the instructer of a hundred ages. "

' સાધુ પુરૂષ સો યુગોનો શિક્ષક છે '

જીવન ચરિત્ર લખાવાને યોગ્ય પુરૂષોના ત્રણ વર્ગ પાડી શકાયઃ ભૂજાબળથી અદ્દભૂત કાર્યો કરનાર " અદ્દ્ભુત" પુરૂષો, મગજશક્તિથી પ્રખ્યાતિ પામેલા પુરૂષો અને **હૃદયબળથી** અસાધારણ કાર્ય કરનાર પુરૂષો. જે મહાપુરૂષનું ચરિત્ર આલેખવાનો પ્રયાસ આ લઘુ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે તે પુરૂષ ઉપર કહેલા ત્રણ વર્ગમાંની ત્રીજી કોટિમાં આવે છે. તેઓએ નથી જીત્યા કોઇ દેશ કે નથી કરી રાજકીય પ્રવૃત્તિ, નથી રચ્યાં પુસ્તકો કે નથી આપ્યાં સભા મનોરંજક એવા ભાષણો, પરંતુ તેઓએ જે કાંઈ કર્યુ છે તે એવું કઠિન છે કે જે એવાં સર્વ બહાદુરી ભર્યા કામો કરતા વિશેષ દુષ્કર અને સ્વપરને વિશેષ હિતાવહ છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો એમણે કષ્ટસાધ્ય સ્વોન્નતિ અથવા આત્મશુદ્ધિ સાધી છે, અને જે મનુષ્યો પોતાના સહવાસમાં આવ્યા તેમને ખરે રસ્તે મૂકવા બનતું કર્યુ છે. આ એક કારણ અને હમણાંજ કહેવામાં આવશે તે બીજું કારણ. એ બે કારણોથીજ આ મહાપુરૂષનું જીવન ચરિત્ર લખવાની પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી ધર્મ્ય માની છે.

બધા બહાદુર યોદ્ધાઓ અને રાજ્યકર્તાઓ કરતા મહાન્ નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનું નામ વધારે ગાજ્યું એનું કારણ શું ? યુરોપને

ધ્રુજાવનાર એ વીર નર કોઈ રાજવંશી પુરૂષ ન હતો કે લડાયક કુટુમ્બમાં જન્મ્યો ન હતો. 'પુસ્તકોના કીડા' ગણાતા એક વિદ્વાન્–એક બૅરીસ્ટરનો તે પુત્ર હતો, અને તેની બાલ્યાવસ્થામાંજ પિતા ગુજરી જતાં તેણે પોતાની કેળવણી અને પોતાની ઉન્નતિ પોતાના હાથમાં લીધી હતી તથા એક સોલ્જર, કપ્તાન, રાજા, વ્યવસ્થાપક, પૉલીટીશીઅન તરીકે દીપી ઉઠવામાં જોઈતા ગુણો પોતાની જાતમહેનતથીજ મેળવ્યા હતા; જેને લીધે તે ફ્રાન્સ દેશનો રાજા બની શક્યો હતો અને આખા યુરોપને ધ્રુજાવી શક્યો હતો. આપણા ચરિત્રનાયક પણ એવીજ રીતે–જો કે જૂદી દિશામાં–પોતાના નસીબના કડીઆ પોતેજ બન્યા હતા, અને એક ગામડીઆ ખેડુતમાંથી એક તત્ત્વજ્ઞ, ઉપદેશક તથા જગતનું સ્વરૂપ સ્હમજતા ફીલસુફ બનવા ઉપરાંત એક ન્હાના સમાજની વ્યવસ્થા કરનાર **'आचार्य'** બનવા પામ્યા હતા. એમનો દેશ, એમનો સમય અથવા કાળ, એમની કુટુમ્બ સ્થિતિ, એમનાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધન અને બીજી અનેક પરિસ્થિતિઓનો વિચાર કરનારને એમને હાથે થએલાં કામો માટે તથા એમની ચારિત્રશુદ્ધિ તથા જ્ઞાન માટે આશ્ચર્ય અને માનની લાગણી ઉદ્‌ભવ્યા વગર કદી નહિ રહે. અને આ કારણથીજ આ પુરૂષનું જીવનચરિત્ર લખવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવી છે, કારણ કે એ ચરિત્રમાં ઉત્ક્રાન્તિક્રમ–(evolution)નું કોકડું કેવી રીતે ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસપણે ઉકલે છે અને વિસ્તાર પામે છે એ જોવાની અચ્છી તક મળે એમ છે.

"એક સાધુ પુરૂષ એ સો યુગોનો શિક્ષક છે." એમ વિદ્વાનોનું કથન છે અને તે સત્ય છે. એક સાધુ–હૃદયનો સાધુ–કાંઈ પણ ન બોલે, કાંઈ પણ ન કરે તો પણ એની હૃદયની પવિત્રતાને લીધે તેના મ્હોં ઉપર પડતા ભાવોજ દુનીઆને મુંગો ઉપદેશ આપનારા થઈ પડે છે, તો પછી એમની શુભ પ્રવૃત્તિઓ, આત્મજય માટે તેમણે કરેલાં

આંતરપુદેશ, ક્રમે ક્રમે થતી તેમની આત્મિક ઉત્ક્રાન્તિઃ એ સર્વ જાણવાથી દુનીઆને લાભ થાય એમાં આશ્ચર્યજ શું ?

આપણા ચરિત્રનાયકમાં વેદાન્તજ્ઞાન અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું અદ્ભુત મિશ્રણ હતું. બન્ને દર્શનોએ તેમનાં મનપર પ્રાથમિક છાપ પાડી હતી. કર્તવ્યપરાયણતા, દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, સુંદર સ્મરણશક્તિ, ટેક, શુદ્ધ વૈરાગ્ય, પ્રાચીન સંરક્ષક વૃત્તિના વાતાવરણમાં ઉછરવા છતાં હિતાવહ સુધારાનું રહસ્ય સમજવાની શક્તિ અને તેને આચરવા-સાહાય્ય આપવાની તત્પરતા, સહનશક્તિ અને મત સહિષ્ણુતા, શાસ્ત્રજ્ઞાનનું રહસ્ય પામવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા, સેવાબુદ્ધિ, વ્યવસ્થા શક્તિ અને નિરભિમાનતાઃ એ ગુણો એમનામાં પ્રત્યક્ષ જોવાઇ શકાતા હતા. એમના આ જીવનચરિત્રમાં નોંધાયલા બનાવોમાં એ ગુણોનું દર્શન ઘણે સ્થળે થઇ શકશે. એમણે કરેલાં સમાજસેવાનાં કામોમાં સર્વોત્કૃષ્ટપદને લાયક કોઇ કામ હોય તો તે એ છે કે, જે સમાજના સહવાસમાં પોતે આવ્યા હતા, તેની દૃષ્ટિમર્યાદા ઘણી સંકુચિત હતી, જે તેમણે વિકસાવી હતી. જૈનોના આધુનિક પેટાવર્ગોના કોઇપણ સાધુમંડળે નહિ કરેલી એવી સાધુસુધારણા અને સંઘસુધારણાની હીલચાલ અર્થાત્ साधु परिषद् ની પહેલ તેમણેજ કરાવી હતી, જેનું અનુકરણ પછી બીજા ગચ્છોએ કરવા માંડયું છે.

બીજા ધર્મોને લેશ પણ અપમાન પહોંચાડવાની ઇચ્છાવગર એમ તો સત્યતાપૂર્વક કહી શકાશે કે જૈન સાધુઓમાં આજે પોદુંઘણું પણ સાધુત્વ રહ્યું છે તેટલું બીજાઓમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. ઉગ્રવિહાર, કંચન, કામિની અને ઉપાધિનો સર્વથા ત્યાગ, દુષ્કર ક્રિયાઓ, આહાર-વિહારના અતિ સૂક્ષ્મ અને કઠીન નિયમો વગેરેને લીધે જૈનસાધુમાં આજે (જો કે પહેલાંનો શતાંશ પણ નથી તો પણ) બીજા ધર્મોને મુકાબલે વિશેષ પવિત્રતા રહેલી જણાય છે. આંતરિક

શુદ્ધિ અથવા ભાવશુદ્ધિ એટલે કષાય ત્યાગની બાબતમાં આજના સાધુવર્ગનો મ્હોટો ભાગ સંતોષજનક ન જણાતો હોય તો એ સંબંધમાં માત્ર એટલુંજ કહેવાનું રહે છે કે દીક્ષાની લાયકીમાટેની શાસ્ત્રોક્ત ફરમાનોની અવગણનાનું એવુંજ પરિણામ આવે. આપણા ચરિત્ર નાયકે આ બાબતપર પૂરતું લક્ષ આપ્યું હતું અને પોતે અસાધારણ નિર્મળ હૃદય ધરાવવા ઉપરાંત પોતાના સમુદાયમાં એવા નિયમો બાંધ્યા હતા કે જેથી ભાવશુદ્ધિનો ગુણ ક્રમે ક્રમે ખીલતોજ જાય અને અયોગ્ય દીક્ષિતોની ભરતી થવા ન પામે.

એમનામાં મગજ અને હૃદયના સર્વ ગુણો ઉપસ્થિત હતા એવી અતિશયોક્તિ કરવા આ લેખક મુદ્દલ ઇચ્છતો નથી. તેઓ કોઈ જબરદસ્ત વક્તા કે લેખક કે વાદી હતા એવું કહેવડાવવાની આ લખનારની ઇચ્છા નથી, પરંતુ **"જીવનની સાદાઇ અને વિચારની ઉચ્ચતા"** એ જો પ્રશસ્ય ગુણ હોય તો એને પ્રશંસવામાં આ લેખક કાંઈ દોષ કરતો નથી; કારણ કે આપણા ચરિત્ર નાયકનું સૂત્ર **"चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता"** અર્થાત્ **"વિચાર, વાણી અને કાર્યમાં સાધુઓની એકરૂપતાજ હોય છે."** એ હતું, અને પોતે જે ભૂમિકાપર હોય ત્હેને લગતાં કાર્યોપર સૌથી વિશેષ ધ્યાન આપવું એ એમનો નિશ્ચય હતો.

આચાર્યશ્રીના ગૃહવાસ તેમજ યોગાવસ્થાને લગતો સમ્પૂર્ણ હેવાલ આ લખનારને મળી શક્યો નથી; જે કાંઇ પ્રયત્ને મળ્યું ત્હેનું ચિત્ર પણ પોતાની અપૂર્ણ લેખનશક્તિનાં કારણથી વધારે ખામી ભર્યું બન્યું હશે એમ આ લખનાર ખુલ્લાં હૃદયથી સ્વીકારે છે. પરન્તુ આટલું તો નિડરપણે કહી શકાશે કે ગુરૂ તરફના પૂજ્યભાવને લીધે તેમનાં ગુણગ્રામમાં અતિશયોક્તિ કરીને હાસ્યાસ્પદ દેખાવ કરવાની પ્રથા આ લેખકથી અજાણીજ છે.

આ જીવનચરિત્ર કાંઇ એક વ્યક્તિની પ્રસિદ્ધ અર્થે રચાયું નથી, પરન્તુ ઘણાએક ભવ્ય જીવોને પોતાનાં કર્તવ્યનું માર્ગસૂચન થાય એવા હેતુથી લખાયું છે. સુભાગ્યે જૈન સાધુઓનાં જીવનવૃત્તાન્ત લખવાની આવશ્યકતા હવે સ્વીકારાવા લાગી છે, અને ચાર પાંચ પ્રયત્નો એ રસ્તે થઇ પણ ગયા છે. જૂદા જૂદા ધર્મો, પંથો, દેશોના વિચારનેતાઓ, આધ્યાત્મ શિક્ષકો, સમાજ સુધારકો, સમાજ સેવકો, હૃદયના તંબુરામાંથી અવાજ કહાડનારા સાચા કવિઓ અને એવાજ લેખકો, સ્વદેશ પ્રેમીઓ, ગુપ્ત દૃષ્ટાઓ (Mystics) ભક્તો, ઉપકારી સાધ્વીઓ અને સેવિકાઓઃ પ્રત્યાદિનાં જીવનચરિત્રો શુદ્ધ નિષ્ઠાથી લખવાના સ્વભાવવાળા લેખકોની કલમથી લખાય અને ત્હેનો બહોળો પ્રચાર જનસમાજમાં થાય એ ઘણું ઇચ્છવા યોગ્ય છે. બાકી તો પોત-પોતાના પ્રિયજનોમાં અછતા ગુણો આરોપણ કરી માત્ર ભવાયાના વેશ ભજવવાથી તો સમાજને ફાયદાને બદલે અનિવાર્ય હાનિઓજ થાય છે. આ ચરિત્રમાં તો અતિશયોક્તિને બદલે કેટલેક સ્થળે ન્યૂનોક્તિ દોષ થયો હોય એમ આ લખનાર માને છે, કારણ કે હૃદયના ગુણોની યથાર્થ કીમત એટલી સ્થિતિએ નહિ પહોંચેલાથી આંકવી મુશ્કેલ છે, મહા કવિ કાલિદાસે ખરૂંજ કહ્યું છે કેઃ—

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि कोहि विज्ञातुमर्हति ॥

અલૌકિક પુરૂષોનાં હૃદય કેટલાકને કેટલેક પ્રસંગે વજ્ર કરતાં પણ કઠોર દેખાય છે અને કેટલાકને કેટલેક પ્રસંગે પુષ્પથી પણ કોમળ જણાય છે; ખરેખર લોકોત્તર મહાત્માઓનાં હૃદય જાણવાને કોણ સમર્થ છે ?

એક વાત જણાવવી રહી જાય છે તે એ કે કેવળ શિષ્ટાચાર તરીકે નહિ પણ ખરેખરા ભાવથી સત્ય કથન તરીકે જણાવવાનું કે

આવા પ્રકારનો ગ્રંથ લખવાનું કામ આ પ્રથમજ છે. લેખ્યવિષયનો સર્વાંગ સંપૂર્ણ અભ્યાસ તથા ચરિત્રને લગતી સંપૂર્ણ સામગ્રીઓ, માહીતીઓના અભાવે આમાં સ્થળે સ્થળે અપૂર્ણતા, દોષ અને એવાં બીજાં તત્ત્વો મળેલાં જોવામાં આવશે; વિચાર પ્રદર્શન અપૂર્ણ અને ખામીભર્યું થયું હશે; તેમજ પ્રમાદથી અને અજ્ઞાનથી બીજા ભાષા તેમ વિચાર સંબંધી દોષો આવ્યા હશે. આ સર્વ પ્રત્યે ઉદાર ભાવ રાખી હંસનીપેઠે નીર મૂકીને ક્ષીર ગ્રહણ કરવા સુજ્ઞવાચક વર્ગપાસે યાચના છે. જેવું તેવું તોપણ એક ખરેખરા સંત પુરૂષનું જીવનચરિત્ર છે, તેના સંબંધમાં આવવાથી લાભજ છે એમ જાણી આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. આશા છે કે શરીરના બીજા સારા ભાગ મૂકી દઇને માખી જેમ ગડગુમડ ઉપર જઇ બેસે છે તેમ સજ્જન વર્ગ નહિ કરે પણ દોષ ઉપર નજર ન કરી ગુણ ગ્રહણ કરશે, સારગ્રાહી થશે.

ગ્રંથગત વિષય સંબંધમાં નીચેની ઉક્તિ લક્ષમાં રાખવા વાચકને સૂચના છે.

વિવિધ રંગોં છે માનવ કેરી પ્રકૃતિ જેનો થતો ન નાશ;
એક વ્યક્તિમાં સૌને સરખો ના થાતો એકજ પ્રતિભાસ.
સંતમહંત તણાં કલ્યાણી પુણ્યસંતતિ વિસ્તારે.
કૃતિ મતિ વાણી કલ્યાણ કરી દુસ્તર ભવસાગર તારે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં માનસિક અને આર્થિક બળ આપનાર જંગબારનો ભાવિકવર્ગ (સંઘવી હીરાચંદ હંસરાજ, દોશી સાગરચંદ દામજી વગેરે) તથા વાંકીના શાહ રાયમલ કાનાની વિધવા શ્રાવિકાબેન માંચીબાઇને અમુક શ્રદ્ધાળુ તથા અગાઉથી ગ્રાહક થનાર

આણઓ વગેરે જે જે મહાશયોએ સહાયતા આપી છે તે બદલ આ પુસ્તકનો સર્વ યશ તેમને સમર્પણ છે.

આ પુસ્તક તપાસી સુધારા વધારા સૂચવનાર સાહિત્યપ્રેમી મહારાજશ્રી ઉમેદચંદજી (ભાવનગર) નો તેમજ શ્રાવકરત્ન ધર્મપ્રેમી શ્રીયુત વાડીલાલ મોતીલાલ શાહનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું.

આ ગ્રંથ છપાવી બહાર પાડવામાં તેમજ તેના અંગની બીજી કામગીરી કરવામાં શ્રીયુત પોપટલાલ કેવળચંદ શાહે જે તસ્દી લીધી છે અને જહેમત ઉઠાવી છે તેને માટે તેમનો આભાર માનું છું.

ના. કે. વૈદ્ય.

પૂજ્યપાદ શ્રી કર્મસિંહજી.

પ્રકરણ ૧ લું.

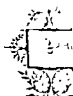
પ્રાથમિક સંસ્કાર.

यस्याशयं श्रुतकृतातिशयं विवेक-
पीयूषवर्ष रमणीयतरं श्रयन्ते ।
सद्भावना सुरलता नहि तस्य दूरे
लोकोत्तर प्रशम सौख्यफल प्रसूतिः ॥

સિદ્ધાન્તના શ્રવણથી વૃદ્ધિ પામેલ અને વિવેક અમૃતના વર્ષણથી શોભાયમાન થએલ અન્તઃકરણ જે પ્રાણીઓનું છે, તેઓના સદ્ભાવના આશ્રય કરે છે, અને તેવા પ્રાણીઓને લોકોત્તર સમતા સુખના ફળને જન્મ આપનાર (મોક્ષ આપનાર) કલ્પલતા દૂર નથી.

'શાન્તસુધારસ.'

[illegible]

પૂज्यपाद श्री कर्मसिंहजी.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રાથમિક સંસ્કાર.

यस्याश्रयं श्रुतकृतातिशयं विवेक-
पीयूषवर्ष रमणीयतरं श्रयन्ते ।
सद्भावना सुरलता नहि तस्य दूरे
लोकोत्तर प्रशम सौख्यफल प्रसूतिः ॥

સિદ્ધાન્તના પરિચયથી વૃદ્ધિ પામેલ અને વિવેક અમૃતના વર-સવાથી શોભાયમાન થએલ અંતઃકરણ જે પ્રાણીઓનું છે, તેઓનો સદ્ભાવના આશ્રય કરે છે; અને તેવાં પ્રાણીઓને લોકોત્તર સમતા સુખનાં ફળને જન્મ આપનાર (મોક્ષ આપનાર) કલ્પવૃક્ષ દૂર નથી.

'શાન્તસુધારસ.'

કેટલાક વિદ્વાનો કચ્છ પ્રાન્તના ચાર ભાગ પાડે છે—અબ-ડાસો, બન્ની, વાગડ અને કાંઠી. કાંઠીમાં મુંદ્રા તાલુકો આપાર, બેની, ડુધમ અને કેગવણીમાં કંઇક લીક ગણાય છે. આ તાલુકાના ઘણા લોકો આફ્રિકા અને દૂર દેશાવરોમાં ફરતા રહે છે. અહિનું એક નાનામાં નાનું ગામડું એવું નહિ

જ્ઞાતિનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો ગણાય છે, પરંતુ હવે એ ધંધાપ્રત્યે એની એટલી બધી સારી લાગણી રહી નથી. વારંવાર પડતા દુષ્કાળો તેમજ બીજી અગવડોને લીધે જમીનની પેદાશ સંતોષકારક થતી ન જણાતાં ધીમે ધીમે એ જ્ઞાતિમાંથી કેટલાંક કુટુમ્બોએ પરદેશ જોડે સંબંધ રાખવો શરૂ કર્યો છે. પરદેશમાં વેપાર કે નોકરી જેવા ધંધામાં પડી જતાં કેટલોક વર્ગ એવો જુનો થઇ ગયો છે કે કચ્છ સાથે તેઓનો સંબંધ પણ નહિ જેવોજ રહ્યો છે. ઓસવાળ જ્ઞાતિ પૈસે ટકે સુખી મનાય છે; તેમ પરદેશમાં પણ એ નાતના માણસોની મ્હોટી પેઢીઓ છે. કેળવણીનો પ્રસાર બહુ જુજ છતાં, તેમ કેટલાકને તો કેવળ પોતાના નામની સહી કરવા જેટલું જ જ્ઞાન હોવા છતાં, સાહસ અને ધીરજ જેવા ગુણોથી એ લોકો મ્હોટા વેપારમાં હાથ નાંખે છે અને ફાવી પણ જાય છે. આ જ્ઞાતિના પુરૂષો વેપારમાં આગળ પડતા છે તન્દુરસ્ત, મજબુત અને કસાયેલ છે. સાહસિક, ઉદ્યોગી અને ખંતીલા છે. કેટલાક પુરૂષો સારા સમૃદ્ધિમાન છે, પરંતુ કેળવણીના અભાવે [illegible] પણું, વહેમ અને ખોટી ખરાબ એ ખામીઓ પણ એ પુરૂષોના કેટ[illegible] [illegible] નજરે નથી આવે છે. સુભાગ્યે હમણાં હમણાં કેળવણીએ આ જ્ઞાતિમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો છે જેના પ્રતાપે કેટલાક યુવકો અવિચાર [illegible] અંધશ્રદ્ધાને સ્થાને વિવેકના પાયા ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] પરિણામ થાય છે

[illegible]

ઘડીઆળ, તાર, આગગાડી અને આગબોટ એ સર્વની હકીકત આ તરફના લોકોને અલૌકિક જણાતી ! એ વખતના ભોળા ભલા લોકોના નમૂના હજી પણ કચ્છમાં ખૂણે ખોચરે શોધીએ તો મળી આવે ખરા ! આવા અસલી માણસો હાલના જમાનાની દષ્ટિએ જંગલી જેવા લાગે પરંતુ એજ લોકોએ અનેક હાડમારીને ખમીને ખેતીના ઉત્તમ મનાતા ધંધાને ખીલવ્યો હતો અને તેથી સારી પુંજી એકઠી કરી હતી, કે જે આજે મોટી ધીકતી પેઢીઓ ચલાવવામાં કામ લાગે છે. કેળવાયલા પુરૂષો કરતાં પણ તે અશિક્ષિત જનોએ સદ્વૃત્તિનાં પ્રશંસાપાત્ર ઉદાહરણો પૂરાં પાડયાં હતાં, અને અંધશ્રદ્ધાથી પણ ધર્મને ટકાવી રાખ્યો હતો. આપણા ચરિત્ર નાયકના દાદા આ અસલી માણસોમાંના હતા.

મુંદ્રા તાલુકામાં **વાંકી** કરીને એક થોડી અને ગરીબ વસ્તીવાળું, હાલ પણ બહુ પ્રસિદ્ધ નહિ એવું નાનું સરખું ગામડું છે. આ ગામડાંની પૂર્વ દિશાએ પુરાતન કાળનું વાંકલ માતાનું દેવસ્થાન આવેલું છે, જે માતાનાં નામ ઉપરથી તે ગામનું નામ વાંકી પડયું છે. ધર્મ શ્રદ્ધા માટે વખણાએલાં આ નાનાં ગામડાંએ પવિત્ર જૈન ધર્મના પ્રચાર અર્થે આકેક સાધુ મહાત્માઓને ઉત્પન્ન કર્યા છે. મોટાં શહેરો કરતાં ગામડાંમાં ધર્મ ઉપર આસ્થા તથા ધર્મમાં નિષ્ઠા વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે એ તો ગામડાં અને શહેરોનાં જીવનનું અવલોકન કરનારને કહેવું પડે એમ નથી. આ નિયમ તો હવે સર્વ સાધારણ જેવો થઇ ગયો છે કે મહાન્ પુરૂષોનાં જન્મસ્થળ તેમજ પૂર્વસ્થિતિ પ્રાયઃ બહુ અપ્રસિદ્ધ અને રંકતમ હોય છે. કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય, **શંકર**, જેઠમલજી સ્વામી, **સર આઇઝેક** ન્યૂટન—એ મહાપુરૂષો આ નિયમનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણરૂપ છે. આપણાં ચરિત્ર નિરૂપ્ય પણ આ નાનાં સરખાં ગામડાંમાં સાધારણ સ્થિતિમાં જન્મ્યા હતા. એ વાંકી ગામમાં આજથી લગભગ ૧૫૦ વર્ષ ઉપર હંસરાજશાહ નામે એક ગૃહસ્થ

રહેતા હતા. તે જ્ઞાતિએ વીશા ઓશવાળ હતા; તેમનું ગોત્ર કાશ્યપ અને અવટંક છેડાની હતી. તે વખતમાં મુખ્ય ગણાતાં કૃષિકર્મથી હુંસરાજશાહ પોતાના કુટુમ્બનો નિર્વાહ ચલાવતા. ધર્મની બાબતમાં એ પરંપરાગત ધર્મના અનન્ય ભક્ત હતા. પોતે આ ધર્મમાં શામાટે ચુસ્ત છે તેનું જ્ઞાન તેમને મુદ્દલ હતું નહિ! 'બાપદાદા પાળતા આવ્યા છે માટે આપણે પણ તે ધર્મ પાળવો' એ વિચારથી વધારે ઉંડાણમાં ઉતરવાની તેમણે દરકાર કરી નહતી. ધર્મની ગંભીર બાબતમાં માથું ઘાલવાનો ખ્યાલ સ્વપ્નમાં પણ તેમને આવ્યો નહતો. એમને સ્વધર્મ ઉપર જેટલી અડગ ચુસ્ત શ્રદ્ધા હતી તેટલીજ અન્ય પંથવાળા પ્રતિ માનબુદ્ધિ હતી. ગામડીઆ લોકોમાં ધર્મસંબંધી વિખવાદ હાલ જોવામાં આવે છે, પણ એ વખતે તો હાસના જેવી હુંસાતુંસી કે ધર્મના ઝઘડાનું નામ સરખુંએ નહતું. ધર્મની બાબતમાં ઉદાર વૃત્તિ રાખી મતભેદ સહી લેવો એવા વિચાર મુલક ધર્મ્ય હેતુથી કે જ્ઞાનથી નહિ પણ સ્વભાવનાં એવાંજ કોઈ બંધારણથીજ એ જમાનાના લોકો ધર્મસંબંધી બાબતોમાં બહુ માથું મારતા નહિ. એ વખતે કેળવણીનો પ્રસાર વાંઢીમાં મુદ્દલ નહિ હતો તેમ ધર્મ, વ્યવહાર, સમાજ આદિના સ્વરૂપ સંબંધી પરિસ્ફુટ વિચારો પ્રકટ થયા નહતા, એટલે હુંસરાજશાહ પણ કેળવણી અને સુધારાવટમાં પછાત હતા. નવા જમાનાના વિચારોની અસર તો એ વખતે ક્યાંથીજ હોય? વિદ્યા, કળા, શોધ એ સંબંધી અન્યદેશીય વિચારો અને પ્રવૃત્તિનું તથા દેશ પરદેશની માહિતીનું અને ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ આદિનું જ્ઞાન હાલ મ્હોટાં શહેરમાં વસતા એક સામાન્ય માણસને હોય છે તેના સોમા ભાગ જેટલું પણ તેમનામાં નહતું; છતાં પણ સત્યનિષ્ઠા, કર્તવ્યપરાયણતા, ઉદારતા, સદ્વાસના એ સદ્ગુણો તેમનામાં પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવતા. વળી તેઓ શરીરે નીરોગીને હષ્ટપુષ્ટ

—

હતા. એમનાં પત્ની લાધીબાઇ પણ દયા અને સૌજન્યની મૂર્તિ હતાં એમ આજ પણ વાડીનાં વૃદ્ધ સ્ત્રી–પુરુષો પાસેથી સાંભળવામાં આવે છે. જો કે અજ્ઞાન વહેમ અને એવી સ્થિતિને સુલભ એવા બીજા દોષો પતિની પેઠે તેમનામાં પણ હોવાજ જોઇએ અને હતા પણ ખરા; પરંતુ પતિપરાયણતા, વ્યવહાર કુશળતા, કરકસર અને આવડ ત્રેવડ એ ગૃહિણીમાં બહુ દેખાઈ આવતાં. એમના સંબંધમાં એક વાત આજ પણ એ ગામમાં કહેવાય છે કે એ પતિને હરેક કામમાં સાહાય્ય કરતાં, ખેતરે કામ કરવા જતાં ત્યારે છાશ અને જારની રાબ પોતાના સાથે હમેશાં લઈ જતાં અને કોઇ થાક્યો પાક્યો અતિથિ તે જગાએ થઈને જતો જોવામાં આવતો તેને તે આપતાં. આબરૂદાર પણ દરિદ્રતાથી પીડાતાં કુટુમ્બોને ધાન્ય, ગોરસ અને કોઈ વખતે પૈસાની પણ મદદ આપતા. આ સુખી અને આબરૂદાર ગણાતાં જોડાને ત્રણ દીકરા હતા: પાલણ, હેમરાજ અને વણવીર. આમાંથી હેમરાજ [illegible] મનુષ્યોની છાપ બેઠી હતી. બાપની [illegible] અજ્ઞાન અને [illegible] ગામડીઆજ હતા, પરંતુ [illegible]–અને નહિ કે ધન, વિભવ, [illegible] છે, તે [illegible] [illegible]ની [illegible] બરાબર છે.' [illegible] મરનારા [illegible], મલાનદી [illegible] ત્યારે [illegible] અને તે [illegible] થાય [illegible] અને [illegible]

વાતે નરસી દેવ તેમનામાં બહુ પ્રબળપણે હતી. એમણે ખેતીના ધંધા સાથે વ્યાપારમાં પણ હાથ ઘાલવા માંડ્યો, તે વખતથી ઘણા ખેડુતો ધીમે ધીમે ખેડ સાથે વેપારનું કામ કરતા થયા હતા. નાતમાં તેમનું ઘર મ્હોટું અને ઠીક મનાતું હોઇ ગામડીઆ લોકોનું મંડળ તેમને ત્યાં હમેશ જામતું હતું. ઘરમાં કોઇ માંદું પડે કે કોઇને કંઇ થાય તો ગામડાંના લોકો એમ માને છે કે એ સર્વ દુઃખ ભૂતપ્રેતાદિએ મૂકેલું છે, તેથી તેઓ પ્રેતાદિને હઠાડનાર ' ભુવા ' લોકોને બોલાવે છે. ભુવા લોકો ડાકલાં વગાડે છે અને ધામધૂમ કરી મૂકે છે એટલે એકાદ ભોળા દિલના ગામડીઆપર અસર થવા લાગે છે અને તે ધૂણવા લાગી પડે છે. આ ધૂણનાર માણસ મરી ગએલા એકાદ જણનું નામ દે છે અને એ પોતે આ સઘળું કરે છે એમ જણાવી અમુક અમુક ઉપાયો લીધાથી સર્વ દૂર થવાની ખાત્રી આપે છે. બાપડા ભોળા લોકો આ ઉપરથી પેલા શરીરમાં પેઠેલા માની લીધેલા મૃતક અવગતિઆને ' દેવ ' તરીકે માને છે અને ઘરમાં તેની મૂર્તિ સ્થાપે છે. આ મૂર્તિને ' પુરષા ' કહે છે. આવા અનેક પુરષાઓ હેમરાજશાહના ઘરમાં ગામના લોકો પધરાવી જતા અને પ્રસંગે પ્રસંગે આવી ભુવાઓને બોલાવી અનેક પ્રકારની ધાંધલ મચાવી મૂકતા. ' ભુવા ' અને ' પુરષા 'માં શ્રદ્ધા વગરના હોવા છતાં હેમરાજશાહ દયાળુપણા અને મીલનસારપણાને લીધે પોતાના ઘરમાં ભુવાઓથી થતી ગરબડ અટકાવી શકતા નહિ. કેટલીકવાર ના કહેવા છતાં લોકો તેમના ઘરમાં અનેક ' પુરષાઓ ' મૂકી જતા, આથી ઘરમાં સંકડાશ પડવા લાગી તેમજ કેટલાકની ધાંધલ અને કજીઆ પણ વધવા લાગ્યા. જગાની તંગી અને રોજના કજીઆથી હેમરાજશાહ કંટાળી ગયા; અને એને એક દિવસ તો બધા ' પુરષા 'ને એકઠા કરી ગાડી ભરી ગામ પાસે ભરપુર ભરેલી નદીમાં પધરાવી આવ્યા! ઉપરે એમને એનાર

[illegible] કરી કે નહિ. એ દેવોમાં કંઈ દૈવત હશે તો પોતાની [illegible] આપશે અથવા કંઇ અવનવું કરી નાખશે !! [illegible] ઉપર શ્રદ્ધા હતી, પરંતુ તે [illegible] એવી [illegible] હવે એવા વિચારોને તેઓ ધર્મવિચાર તરીકે [illegible] આત્મસંરક્ષણ, નીતિ અને ધર્મ એ ત્રણે એક [illegible] તેમને બહુ પસંદ હતો. [illegible] જમાનામાં [illegible] આવે તો [illegible] થઈ શકે તેવું કામ છે. તેમની [illegible] જમાનામાં નિન્દાપાત્ર પણ [illegible] તેમને ઓછીજ હતી. તેમને [illegible] હતા, [illegible] ચરિત્રના નાયક છે.

[illegible] જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૮૮૬ ના ચૈત્ર સુદિ [illegible]

પિતા પાસેથી વારસામાં મળ્યો હતો. ભાણુબાઈ, અતિ શોભાવે તેવાં આચાર રીતિ અને મર્યાદામાં ચાલનાર હતાં. ધર્મ ભાવનાનો વારસો તેમને પત્રીમાં* તેમના પિયેર તરફથી મળ્યો હતો. ત્યાં તેમના ઘર નજીક 'સ્થાનક' આવેલું હતું એટલે ત્યાંથીજ ધર્મલાગણીઓને પોષણ મળ્યું હતું. આ અજ્ઞાન પણ ધર્મ ઉપર ઉંડી આસ્થા ધરાવનારી માતાનાં ધાર્મિક ચિંતનો, કથાઓ, મતો, ભજન કીર્તનો વગેરેની અસર બાળકપર માતાના ખોળામાંથીજ થવા લાગી અને નિયમના અજાણ-પણામાં પણ અદસ્યરીતે તેમની હૃદયભૂમિકામાં ધર્મનાં બીજડાં રોપાવા-પોષાવા માંડયાં. કર્મસિંહજીની હૃદયભૂમિકા પૂર્વભવથી ખેડાઇને તૈયારજ હતી, એટલે એ બીજ વૃક્ષરૂપે તરતજ કેમ ફળી ફાલીને પરિણામ પામ્યું એ હવે પછી જોવામાં આવશે. એ વખતે તો ભાણુબાઇને સ્વપ્ને પણ એવો ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય કે જે સંસ્કારોથી આ બાળકની હૃદયભૂમિકા રચાયલી છે તે એવા પ્રકારના છે કે તેમને બહારની થોડી પણ અનુકૂળતા મળતાં સંસારથી એકદમ તેને અલગ કરી દેશે. આ બાળક સંસાર વ્યવહારનો ત્યાગ કરી સાધુ થઇ ચાલ્યો જશે એવું જ્ઞાન માતાપિતાને સ્વપ્નાંશે પણ હોત તો તેમનું વર્તન કંઈ જૂદાજ પ્રકારનું થાત અને કર્મસિંહજીને જે રૂપમાં આપણે જોયા છે તે કરતાં કંઇ જૂદાજ રૂપમાં જોત; પરંતુ એ બધી પાછળની કલ્પનાઓ છે; પ્રારબ્ધ બીજ અને અદષ્ટ સંસ્કારોને કોણ સમજી શકે? એ સર્વનું યથાર્થ દર્શન તો એ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે ત્યારેજ થાય જે જે પ્રતિમાઓ કર્મસિંહજીની મનોભૂમિમાં બાલ્યકાળથી પડવા લાગી હતી; તે સર્વનું પ્રતિફલન તેમની પાછલી જીંદગીમાં થયું ત્યારેજ એ અદષ્ટ સંસ્કારો—પ્રારબ્ધ અને તે તે પ્રતિમાઓનાં સ્વરૂપ સમજી શકાયાં. અજ્ઞાન દશામાંજ તેમની માતાએ તેમને એવી રીતે ઉછેરવા માંડયા કે જેથી તે એક યોગ્ય મહાન્ સાધુ થયા.

* આ ગામડું પાંખોળીથી લગભગ એક માઇલ દૂર છે.

કર્મસિંહજી પાંચ વર્ષના હતા. ત્યારે એક વખત એક જીવલેણ અકસ્માતમાંથી ભાગ્ય યોગે બચી ગયા. પ્રસંગ એવો બન્યો હતો કે તેમનાં માતાપિતા વગેરે સર્વજણ કામ ઉપર બહાર ગયાં હતાં, ઘરમાં ફક્ત તે તથા તેમનાં દાદીમા હતાં. મોસમ શિઆળાની હોતાં તેઓ એકલાજ સગડી પાસે તાપવા બેઠા હતા. એટલામાં એકાએક વસ્ત્રનો એક છેડો સળગ્યો, અને જોતજોતાંમાં આખું વસ્ત્ર સળગી ઉઠયું. આગ વધી અને મ્હોં સુધી ફેલાઇ, તેમની બૂમ રાડથી ડોસીએ દોડી તેમને બચાવી લીધા. આંખ બચી પણ છાતીને ઘણી જફા આવી. આ પીડા બે માસ સુધી ભોગવવી પડી. છાતીપર જે ચાઠાં પડયાં તે તો હમેશ માટે કાયમ રહી ગયાં. આ મ્હોટી ઘાત વીત્યા પછી બીજી કોઈ ઘાત તેમના માથે વીતી નથી.

એ વખતે વાંકીમાં વાલજી પંડયાની ગામઠી નિશાળ હતી. આઠ વર્ષની ઉમરે કર્મસિંહજીને આ નિશાળમાં બેસાડવામાં આવ્યા. હાલ પણ કેળવણીમાં પછાત ગણાતા કચ્છ જેવા પ્રાન્તના એક અપ્રસિદ્ધ નાના સરખા ગામડામાં આજથી લગભગ ૮૦ વર્ષ ઉપર કેળવણી કેવી અપાતી હશે, કેળવણી સંબંધી લોકમત કેવો હશે, એનો ખ્યાલ વાચકે પોતેજ કરી લેવો. વેપાર કરનાર વર્ગને કેળવણીની જરૂર નથી એમ આજ પણ મનાય છે તો તે કાળે મનાય એમાં કંઇ નવાઈ નથી. ટૂંકમાં કહીએ તો તે વખતનું શિક્ષણ સામાન્ય પ્રકારનું અક્ષરજ્ઞાન–લેખન અને હિસાબના સમાસ થતું. તથાપિ એ જૂના જમાનાના [illegible] આપણને એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે હિસાબ [illegible] આંક–ગણિત [illegible] ભારતીઓ કરતાં પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઇતિહાસ, [illegible] [illegible] વગેરે [illegible] [illegible] તે વખતે કરી પડતી

નહિ, તેમ પરીક્ષાઓ પસાર કરવાની, સ્કૉલરશિપો મેળવવાની, વર્ગમાં પહેલો નંબર રાખવાની, એવી એવી અનેક પ્રકારની હરિફાઇની શ્રમ ચિંતાઓ વેઠવી પડતી નહિ. ખર્ચ, ચિંતાથી ઉત્પન્ન થતો શ્રમ, શરીરની ક્ષીણતા અને અકાળે ઉમરનો ભોગ: એ સર્વથી તે વખતની કેળવણી મુક્ત હતી, અને વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહાર કુશળ અલમસ્ત સાદા ગૃહસ્થ બનાવવાથીજ સંતુષ્ટ હતી. કર્મસિંહજીનાં નિશાળનાં જીવનમાંથી આવાં કારણોથી કાંઇ વિશેષ નોંધ કરવા સરખું મળી આવતું નથી. એટલુંજ કહી શકાય કે એ નિશાળમાંથી થોડું ઘણું વાંચતાં લખતાં તેમને આવડયું અને હિસાબ ગણવામાં તે બહુ 'પાકા' થયા. આ નિશાળમાંથી ભણી પરવાર્યા બાદ શાળામાં કે ખાનગી રીતે નિયમસર કેળવણી લેવાનો પ્રયાસ તેમણે લીધો હોય એવું જણાયું નથી, તેવી ઇચ્છા પણ ઉદય નહિ પામી હોય એમ એમના પાછળના જીવન ઉપરથી સમજી શકાય છે. આ પ્રમાણે એક ગૃહસ્થ તરીકે તેમની માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ તો બહુજ થોડો-કહો કે નહિ જેવોજ કરી શકાયો હતો, અને દીક્ષિત દશામાં—એ નવા જન્મમાં—જો તેઓ આશ્ચર્યભૂત પ્રગતિ ન કરી શકયા હોત તો એમનું જીવન કોઇને ઉપયોગી થયા સિવાય એળેજ ગયું ગણાત. તેઓએ જ્યારે શ્રી વીરના સુભટ તરીકે ગુરૂમંત્ર અથવા દીક્ષા લીધી ત્યારે તેમનો આત્મિક અને માનસિક વિકાસ માત્ર ગર્ભસ્થ બાળક જેવોજ હતો. એમનો પુનર્જન્મ તો દીક્ષાકાળ પછીનો છે; એ જન્મમાં તેમણે ધીરજસર કેળવણી લીધી છે. પણ એ કેળવણી તે કેવળ ધર્મની: સંસાર શાળાની તેમને જરૂર નહતી.

તેમની જીવનભૂમિકાને રચનાર હેતુઓમાં એ પ્રમાણે, શાળાની કેળવણીનો કંઇ ભાગ ન હતો; પરંતુ એ શાળાના પંડયાના **સહવાસની** અસર તેમનાપર મરણપર્યંત રહેવા પામી ખરી. વાઘજી

પંડ્યાનો કર્મસિંહજી ઉપર સારો ભાવ હતો, નિશાળમાંથી રજા પડયા પછી પણ વખતોવખત તે પંડયાનું કામ કરવાને રોકાતા. ફુરસદના વખતમાં પંડ્યા તુલસીકૃત રામાયણ વાંચતા. તેના રાગ અને કથામાં કર્મસિંહજીને ધીમે ધીમે રસ પડવા લાગ્યો. આથી કામ ન હોય ત્યારે પણ તે તેમના પાસે બેસી રહેતા અને પંડ્યાની ન્હાની ન્હાની [illegible] સાંભળી આનન્દ પામતા. તેમને બાળજીવનની સામગ્રી [illegible] પંડ્યાના સહવાસમાંથી મળતી, એટલુંજ નહિ પણ એ [illegible] સાધુઓ અને ભજન કીર્તનમાંથી પણ તે મળતી રહેતી; એ [illegible] સ્થાનક હતું નહિ. ત્યાં ગુર્જર જ્ઞાતિના શેઠ હંસરાજ [illegible] કરીને એક ધર્મનિષ્ઠ શ્રદ્ધાવાન અને ધર્માભિમાની ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તે સાધુઓ અને સાધ્વીઓને વારંવાર આમંત્રણ [illegible], અને ધર્મ તથા જ્ઞાનની વાતો તેમને મુખેથી સાંભળતા. [illegible] એક ગામથી બીજે ગામ વિહાર કરતાં રસ્તામાં [illegible] આ ગામમાં થોડો વખત વિશ્રાંતિ લેતા. આ સાધુઓનાં [illegible] કર્મસિંહજીને [illegible] પછીનાં [illegible] પાછળ સ્થાનક હોવાં [illegible] પણ મુનિદર્શનનો લાભ પામતા. સાધુઓની રૂઢી જાણવાનો [illegible] [illegible]

જેવો અવાજ આએડુબ તેવીજ ઢબમાં બહાર કાઢે છે; તો એ તાવડીઓ કરતાં અનન્તગણું ઉચ્ચ મનુષ્યમન બાલ્યાવસ્થાનેલીધે બહુ વિકસિત ન થયું હોય તોપણ જોયેલા અને સાંભળેલા તેમજ અનુભવેલા વિષયોની છાપ ગ્રહણ કરતું જાય અને આગળ જતાં અનુકૂળ સંયોગો મળતાં તેવાજ સુર કાઢે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કે ન બનવા જેવું કંઇ નથી. વિચારની અસર વનસ્પતિવર્ગ ઉપર થવાનું હાલનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જણાવે છે, તો મનુષ્ય મનપર એની અસર થવામાં શંકા ધરવા જેવું કશું નથી. બાળકનું મગજ જડ હોતું નથી. તેના માનસિક સંસ્કારો પ્રસુપ્ત હોય છે. અસ્ફુટસંસ્કારમય મન નવીન સંસ્કાર ગ્રહણ કર્યેજ જાય છે. તેમાં અવસ્થાભેદ બહુ અંતરાયરૂપ થતો નથી, ઉલટું બાળક અવસ્થા તો સંસ્કારગ્રહણ માટે વિશેષ યોગ્ય છે. "જન્મ પામે તે વખતે સર્વે અસહાય હોય છે," તેથી જેવા સંસર્ગમાં હોય તેવામાંથી તનમન ઉભય પોષણ પામે છે. બાળકમાં તો અનુકરણ કરવાની શક્તિ સવિશેષ હોય છે. એટલે તેના આગળ પાછળના સંસર્ગથી તેના મનપર એવી છાપ પડી રહે છે કે જે આગળ જતા સહજ થઇ રહે થએલ બાળક દ્વારા બોલે છે." કર્મનિર્દિષ્ટ અસહાય અપકર, અને ભાવિઅનુસારી પણ સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાને તૈયાર એવી બાલ્યાવસ્થામાં હતા, ત્યારે જે જે પ્રતિમાઓ તેમના હૃદયપટ ઉપર પડી તે સર્વે પાછળથી પુનઃપુનઃ અભ્યાસે પ્રતિબિંબિત થઇ એમ નિઃસંશયપણે કહી શકાય.

વાચકે ધ્યાનમાં [illegible] [illegible] વધારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]

કેમસિંહજીના સંસ્કારો કંઇ હલકી જાતના હતા. તેમની મ-નોભૂમિ મોહના કાદવથી મેલી બની નહતી, બાળકપણાંથીજ તેઓ ઉન્મત્ત નહિ પણ ગંભીર અને વિચારશીલ હતા. એને માતાનાં અને ત્યાર પછી દાદીમાનાં મરણથી ત્રાસ ઉપજ્યો. મરણ પામતા જીવની દશા—અને સંબંધીઓનો કોલાહલ—એ જોવાથી એમનું મન હલ- મલી ઉઠયું.

અનેક જન્મોમાં બાંધેલાં કર્મોના સારા માઠા સંસ્કારો હૃદયમાં સ્થિતિ કરી રહ્યા હોય છે. કેટલાક અદ્‌ભુત અને કેટલાક અનુદ્‌ભુત હોય છે. આ સમસ્ત સંસ્કારોનું કોકડું એવું બંધાયું છે કે કયે પ્રસંગે અને કેમ એ કોકડાંથી કેવા રંગનો દોરો કેટલો લાંબો ફેલાશે અર્થાત્ કેવા સંસ્કારો કેવા પ્રસંગોમાં ઉદ્‌ભવી મનુષ્યને કેવી પ્રવૃ- ત્તિમાં જોડી દેશે એ વાત અલ્પજ્ઞ મનુષ્યથી સમજાય તેવી નથી. એકજ પ્રસંગથી અમુક પ્રકારનો સંસ્કાર સહુને જાગૃત થાય કે બેસે એમ બનતું નથી, તેનું કારણ હૃદયમાં રહેલાં સૂક્ષ્મ સંસ્કાર બીજ- કોમાં સ્વરૂપમાં વિવિધતા એજ માની શકાય છે. બીજા કોઈને ન જાગેલા એવા સંસ્કારો અને તેનાથી પ્રેરાયલા વિચારોને લીધે આચા- ર્યશ્રીનું મન બહુ ઉદાસ રહેવા લાગ્યું. ત્યાર પછી કોઇ પણ બાબત તેમને ગમતી નહિ. પંડ્યાનો સહવાસ અને ભજનકીર્તન સિવાયનાં સઘળાં કામો કેવળ ઉપલક મને કરતા.

માતાનાં મરણ પછી કામનો બોજો વધ્યો. પિતાને પણ મદદ આપવી પડતી. આ સર્વ કામ તેઓ કરતા. આ સંબંધમાં તેઓ

છે; બહુ કાર્યભારને લીધે ભારી થઈ પડેલા વ્યવસાયવશાત્ સમય પણ
જણાતો નથી; જન્મ, જરા, વિપત્તિ અને મરણ જોઇને પણ ભયની
પ્રતીતિ થતી નથી; તેથી નિઃસંશય મોહમય પ્રમાદરૂપી મદિરા પીને
જગત્ ઉન્મત્ત થયું છે !!

પાછળથી જણાવતા કે, " સંસાર દુઃખથી ભરેલો છે. [illegible] આસ્થા રાખવી ઉચિત નથી, તોપણ એ સંસારની પાર [illegible] પામવાની યોગ્યતા જ્યાંસુધી પ્રાપ્ત નથી થઇ ત્યાં સુધી [illegible] વાનાં કર્તવ્યો બજાવવાંજ એવું ઝાંખું ઝાંખું ભાન મને [illegible] હતું; અને તેથી મને જે કામ કરવાં પડતાં તે કામને [illegible] જેવાં તેવાં કરીને સંતોષ માનતો નહિ, પણ [illegible] ઘરનાં કામમાં વ્યગ્ર, પણ અંતરમાં પ્રિયતમનાં [illegible] તરતી પતિવ્રતા સ્ત્રીની પેઠે કર્મસિંહજી ઘરકામ [illegible] તેમના અંતરમાં તો તે વખતે પોતાને પણ [illegible] સ્પષ્ટ ભાવનાઓ સ્વાભાવિક રીતે રમતી. પંદર વર્ષની [illegible] કોઇ ભારે મ્હોટાં કામો તો નહિજ બજાવ્યાં [illegible] ન્હાની તોપણ જવાબદારી રૂપ ગણાતી ફરજો [illegible] ગુણ પાછળથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવામાં [illegible] થઈ પડે છે.

કર્મસિંહજીને ઘર કામે વારંવાર [illegible] નિયમ હતો કે ગુરૂશ્રીનો જોગ હોય ત્યારે [illegible] વ્યાખ્યાન વખતે તો તે સાંભળવા [illegible] પૂર્વક તે સાંભળતા. હવે તેમની [illegible] સાંભળેલી બાબતોપર વિચાર [illegible] મહેનત પણ લેતા. સાંભળેલું [illegible] સંતોષ થતો નહિ. વ્યાખ્યાન [illegible] બેસી રહેતા અને વ્યાખ્યાનકાર [illegible] કરાવતા. આ અવસ્થામાં તેમને [illegible] એ તો અસંભવિતજ હતું. [illegible] કોઈ જાય એવા લોકોની [illegible]

અદૃષ્ટ સંકલનાથી તેઓ પંડયા, સ્થાનક, ભજન કીર્તન કરનાર મંડળી ઇત્યાદિના સત્સમાગમમાં નાનપણથીજ મૂકાયા હતા. ધર્મબીજ સૂક્ષ્મ અવસ્થાને તજી સ્થૂલ રૂપે પરિણામ પામવાને ઉન્મુખ થતું જતું હતું. સુધારાના વિચાર કે ઉંચા પ્રકારની વ્યાવહારિક કેળવણીનું જ્ઞાન તેમને આ ઉમરે થયું નહતું તોપણ તેમની પંદર વર્ષની ઉમરનું એક સામટું સ્વરૂપ તપાસીએ, તો આપણને સ્હમજાય છે કે, પિતાના આગ્રહી સ્વભાવનું તેમનામાં પ્રતિબિંબ પડયું હતું. તેમજ અજ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધાવાળાં, પણ એક નિષ્ઠાવાળાં ધર્મચિંતનો અને ધર્મ ક્રિયાઓથી તેમને ધર્મ ઉપર આસ્થા બેઠી હતી. એ આસ્થાને સંસાર વાસનાઓ હેલાવી નાંખે નહિ તે માટે માતાનાં અને દાદીમાનાં મરણે વિરાગની દીવાલ રચી આપી હતી. વળી સાધુ સમાગમ, કથા શ્રવણ અને ભજન કીર્તનથી આ ધર્મશ્રદ્ધા, વિરાગ અને જિજ્ઞાસાના પાયા ઉપર તેમનાં મુનિ જીવનની ઇમારત ચણાઇ હતી; અને **તેથીજ** એ વ્યક્તિનું જીવન વૃત્તાન્ત લખવાની આવશ્યકતા વિચારવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ઉચ્ચ જીવન માટેની તૈયારીઓ.

"For men on earth remains only the choice between the pleasures of sense and the peace of the soul. To attain the peace of the soul on erath, to make the life here approach the divine life, to be free in this kingdom of death, taste not the fruit of the earth."

—*Shiller.*

ભાવાર્થઃ—પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યને વિષયસંબંધી સુખો અને આત્મિકશાન્તિ એ બેમાંથી એકજ વસ્તુ પસંદ કરવાનું પ્રાપ્ત છે. આત્મિકશાન્તિ આ દુનિઆમાં મેળવવા, આ જીવનને દિવ્ય જીવન સમીપ લાવવા, અને મૃત્યુનાં આ રાજ્યમાંથી છૂટા રહેવા સારૂ પાર્થિવ ફળો-વિષયસુખોનો આસ્વાદ લેવો નહિ.

આજે સ્થાનકવાસી જૈનધર્મનો કચ્છમાં જેટલો પ્રચાર છે તેટલો ઘણાં વર્ષો પૂર્વે ન હતો, બલ્કે મુદ્દલ ન હતો એમ કહેવામાં પણ બાધ નથી. સંવત ૧૯૭૨ માં પૂજ્યપાદ શ્રીમાન્ ઇંદ્રજી સ્વામી* તથા તેમના શિષ્ય સોમચંદજી સ્વામી

* શ્રીમાન્ ધર્મ સુધારક (martyr) ધર્મદાસજી સ્વામીના શિષ્ય શ્રી રામચંદ્રજીના એ શિષ્ય હતા.

કચ્છમાં પધાર્યા, તે વખતે જૈનધર્મનાં નિગૂઢ રહસ્યો, તેની ધાર્મિક ક્રિયાઓ તેમજ તત્ત્વભાવનાનાં ગૌરવથી લોકો છેક અજ્ઞાન હતા. જુના કવિઓનાં સ્તવન કીર્તન અને સામાન્ય પ્રકારની ધર્મક્રિયાઓમાં તે કાળે ધર્મની સમાપ્તિ થતી. વામમાર્ગ વગેરે બીજા સંપ્રદાયોનો પવન જોરમાં વાતો હતો, એટલે જૈનધર્મની પ્રાચીનતા, મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતાનો ખ્યાલ સરખોએ કોઇને ન હતો. કેટલાક મનુષ્યો જૈનધર્મનું ઉપલકીઉં જ્ઞાન ધરાવતા અને માની લીધેલા ધર્મનાં બાહ્યસ્વરૂપને અનુસરી પોતાને જૈનમતાવલંબી કહેવડાવતા, પરંતુ તેમના ઉપર કે તેમના કહેવાતા ધર્મ ઉપર લોકોની આસ્થા બેઠી ન હતી. ઉક્ત સ્વામીશ્રી કચ્છમાં પધાર્યા ત્યારે આ સ્થિતિ તેમના જોવામાં આવતાં કચ્છમાં સ્થાનકવાસી જૈનધર્મનો ઉદ્યોત કરવા તેમણે નિશ્ચય બાંધ્યો, અને તેવો ઉપદેશ ફેલાવવાનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો. મુનિશ્રી ઇંદ્રજીસ્વામીને શ્રીમદ્ ધર્મસિંહસ્વામીનાં શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા તેમના રચેલા ટબા માટે સારૂં અભિમાન હતું.

એ બંને મહાપુરૂષો (શ્રીમદ્ ઇંદ્રજી સ્વામી તથા સોમચંદ્રજી સ્વામી) કચ્છમાં ચાર વર્ષ ફર્યા. ધર્મપ્રસારકોને જે વિઘ્નો, પ્રતિબંધો, અને જીવલેણ કટાકટીના પ્રસંગોનો અનુભવ થાય છે તે સર્વનો તેમને પણ અનુભવ થયો. પરંતુ '**अंगीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥**' 'સ્વીકારેલી પ્રતિજ્ઞાને પુણ્યશાળી મહાત્માઓ પાળે છે.' એવી સ્વભાવસિદ્ધ પ્રકૃતિને લીધે રાજ્ય તરફની તથા વિધર્મી અને વિદ્વેષીઓ તરફની અનેક તરેહની પજવણીઓ છતાં પણ દૃઢ આગ્રહ, ખંત અને સમયસૂચકતાનાં જ્ઞાનથી તથા કોઇ કુદરતી અદૃષ્ટસંકેતથી તેઓએ પોતાનો સંકલ્પ પાર પાડયો. કચ્છમાં જૈનસ્થાનકવાસી ધર્મનો પ્રસાર ઠીક ઠીક થવા લાગ્યો. લોકોની આસ્થા તે ઉપર બેઠી અને બહુ લોકો તેના અનુયાયી બન્યા. આવા મહાત્માઓનો નિશ્ચય હોય છે કેઃ—

अनारम्भोहि कार्याणां प्रथमं बुद्धि लक्षणम् ।
आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धि लक्षणम् ॥*

કાંતો કામ આરંભવું નહિ, અને આરંભ્યું તો તેને સંપૂર્ણપણે પાર પાડવું એવા ચોક્કસ નિશ્ચયથી પ્રૌઢ ઇચ્છાશક્તિવાળા એ મહાત્માઓ પોતાનો મનોરથ સફળ કરી શક્યા. પ્રથમ ભૂજમાં અને પછી ધીમે ધીમે કચ્છના મુખ્ય મુખ્ય ભાગોમાં સ્થાનકો બંધાયાં; અને જૈનધર્મનાં તત્ત્વભૂત રહસ્યોનું ગૌરવ લોકોને સમજાવવાની અનુકૂળતા થઈ. વાંકી ન્હાનું ગરીબ અને થોડી વસ્તીવાળું અને અપ્રસિદ્ધ ગામડું છે એટલે કર્મસિંહજીના જન્મકાળે ત્યાં સ્થાનક બંધાયું ન હતું, પરંતુ પત્રીમાં એ વખતે સ્થાનક હતું. અને તે પણ પાછળ કહેવામાં આવ્યું તેમ તેમનાં મોસાળ પક્ષનાં ઘર સમીપજ હતું. પત્રી આવતા ત્યારે તેઓ આ સ્થાનકમાં અવશ્ય જતા અને સાધુ સમાગમનો લાભ લેતા; એ આપણે પાછળ વાંચી ગયા છીએ. ધર્મચર્ચાઓનું શ્રવણ શ્રદ્ધાથી અને રસપૂર્વક થતું હોવાથી તેમજ શ્રવણ કરેલા વિષયપર વિચાર કરી સંશય કે વિપરીત સમજણ ટાળી નાખવાની ટેવ હોવાથી વયની સાથે તેમની ધર્મવૃત્તિ પણ વધતી જતી હતી. જિજ્ઞાસા અને વિરાગની વૃત્તિઓ પણ પોષાતી હતી, જો કે એ વૃત્તિઓ હૃદયપ્રદેશનાં બહુ સૂક્ષ્મ—અસ્પષ્ટ ભાવે કોઇ કોઇ વાર સંચરતી—બહુ ધીમી ગતિવાળી હતી. આ વૃત્તિને ઉત્તેજે, પોષે, સજીવ રાખે એવી અનુકૂળતા મળે છે તો ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલે છે નહિતર તે કરમાઈ જઈ સ્વાર્થમય ધર્મવૃત્તિ પુષ્ટ બને છે. દારૂખાનું તૈયાર હોય, પરંતુ તેમાં જ્યાં સુધી દીવાસળી ન મૂકાય ત્યાં સુધી તેને સળગી ઉઠતાં વિલંબ લાગે છે. તેમ શિષ્યની હૃદયસામગ્રી તૈયાર હોય તોપણ સદ્ગુરૂનો સુયોગ

* કાર્યોને આરંભવાં નહિ એ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે. અને આરંભેલા કામને પૂરાં કરવાં એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે.

થયા વિના તે બહાર પ્રકટી શકતી નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ગુરૂ એ મુખ્ય અને આવશ્યક અંગ મનાય છે. તેનો યોગ થયા વિના સિદ્ધિ મળતી નથી એ ખરૂં છે; પરંતુ આ વાતને ઉંધા રૂપમાં સમજનારા કેટલાક 'ગુરૂઘેલા' લોકો એમ માની બેસે છે કે ગુરૂજી માથે હાથ મેલશે, કે કૃપાદૃષ્ટિ કરશે તો તરી જઇશું,+ સ્વ પ્રયત્નની કશી જરૂર નથી! ખરેખર આ માન્યતા ભયંકર છે. આવા ખોટા વિચારોથી ભ્રમિત થએલા ગુરૂઘેલા લોકો હૃદયશુદ્ધિ માટે કે બીજી યોગ્યતા મેળવવા માટે કંઇ પણ પ્રયત્ન સેવતા નથી. અલબત તેવાઓ ગુરૂની શોધમાં ફરે છે, પરંતુ યોગ્ય પરીક્ષક શક્તિને અભાવે કોઇના બાહ્ય આડંબરથી મોહ પામી અયોગ્યને ગુરૂ કરી માને છે. પરિણામે ગર્દભ શિષ્ય અને કુંભાર ગુરૂનું જોડું બંધાય છે! "**अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः**" "આંધળાની પછવાડે દોરાતા આંધળાઓની પેઠે મહા-અનર્થના ખાડામાં તે બિચારાઓ પડે છે અને બીજાઓને પાડે છે. ગુરૂ બની પૂજાવાનો શોખ પણ આજકાલ બહુ વધી પડયો છે. જેના કંઠમાં પાણો બાંધ્યો હોય તે પોતે ન તરી શકે તો બીજાને ક્યાંથીજ તારે? જે પોતાને **મુક્ત** કરી શકે નહિ તે બીજાને કેવી રીતે મુક્ત કરી શકે? ગુરૂ થઇ બેસવાની કે ઘણા ગુરૂ કરવાની ઘેલછામાં પડવા બદલ સૌ પોતપોતાની યોગ્યતામાં વધારો કરતા રહે તો શુભ પરિણામ આવે. સાધન સંપન્ન શિષ્યની શોધમાંજ સદ્‌ગુરૂઓ ફરે છે, અને શિ-

---

+ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી આ સંબંધમાં કહે છે કે:—

કોઇ કહે અમે ગુરૂથી તરશું, જિમ નાવાથી લોહા રે;
તે મિથ્યા ન લહે સડવાસે, કાચપાચની સોહા રે.

અને પૂજ્ય શ્રી જેઠમલજી સ્વામી કહે છે કે—

ઉપાદાન સુધર્યા વિના, શું કરે ભવ્ય નિમિત્ત;
ગુરૂથી તરવાનું ધારીને, કરે અશુદ્ધ નિમિત્ત.

ષ્યની સાધન સંપત્તિથી આપોઆપ તેની પાસે ખેંચાઇ આવે છે. આપણા ચરિત્ર નિરૂપાને તે એ અવસ્થામાં કંઇ ગુરૂ શિષ્યનાં લક્ષણ કે યોગ્ય ગુરૂની અગત્ય એ વિષેનો વિવેક હોય એમ સંભવતું નથી. તેમનાં જીવનની સાંકળ ગોઠવવામાં બુદ્ધિની યોજનાઓ કરતાં અદ-ષ્ટનો સંકેત મૂળ કારણરૂપ હતો એમ એમનાં સમગ્ર જીવનપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કુદરતી રીતેજ તેમના સંબંધમાં એવા બનાવો બન્યા કે જેથી એમનું ભાવિ જીવન બહુ ઉચ્ચ સ્વરૂ-પમાં જાગ્રી ઉઠ્યું. તેમની ધર્મજિજ્ઞાસા, વિરાગ આદિ વૃત્તિઓ બીજ દશાને પામી કંઇક કંઇક અંકુરિત થતી હતી. તેવામાં તેમનાં ભાગ્યના યોગથી એ અંકુરનો માળી સંવત્ ૧૯૦૨ ની સાલમાં મળી આવ્યો. મનુષ્યપણું, મુમુક્ષુપણું અને મહાપુરૂષોનો સંગ એ ત્રણ વસ્તુ દુર્લભ છે; જેનાપર દૈવની કૃપા હોય તેજ એ પામી શકે છે એમ એક મહાત્મા કહે છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પણ સાક્ષી પૂરે છે કેઃ—

> चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणी य जन्तुणो ।
> माणुसत्तं सुईसद्धा, संजमं मिय वीरीयं ॥
>
> અધ્યયન ૩, ગાથા ૧.

આ સંસારમાં પ્રાણીઓને આ ચાર વસ્તુઓ મુશ્કેલીએ મળે એવી છેઃ—મનુષ્યપણું, સૂત્રસિદ્ધાન્તશ્રવણ, શ્રદ્ધા, સંયમને વિષે બલ પરાક્રમનું ફેરવવું.

સંવત્ ૧૯૦૨ ના ફાલ્ગુન માસમાં પૂજ્યપાદ સ્વામી શ્રી પાના-ચંદજીનું પત્રી મુકામે પધારવું થયું. પ્રસંગ એવો બન્યો કે કાંઇ ઘરકામ પ્રસંગે આપણા ચરિત્રનાયકને પત્રી જવું પડ્યું. તેઓ હમે-સનાં ધોરણ મુજબ પોતાના મામા સાથે વ્યાખ્યાન સાંભળવાને સ્થાન-કમાં ગયા. કેમ જાણે પૂર્વથી પરસ્પરનો મેળાપ થએલો હોય તેમ પરસ્પરની દૃષ્ટિ મળતાં એક બીજા ઉપર બહુ ભાવ પ્રગટ્યો. ધીમે-

કૃપાનાચંદજી સ્વામી આ છોકરાનો વિનય અને વ્યાખ્યાન સાંભળવાની એકાગ્રતાથી તેના તરફ આકર્ષાયા. વ્યાખ્યાન પ્રસંગમાં એ સ્વામીએ શ્રાવકનાં લક્ષણ, તેમને પાળવાનાં બારવ્રત,* સાધુનાં લક્ષણ તથા ધર્મ એ સર્વનું વિવેચન ટૂંકમાં પણ બહુ સુન્દર રીતે કર્યું. આ વિવેચનની અસર ફર્મેસિંહજી ઉપર સચોટ થઇ. કોઇ પણ વાત રૂચવાને અને યથાર્થ સમજવાને માટે પહેલી શરત એ છે કે તે વ્યક્તિનાં હૃદયમાં તેવા સંસ્કાર સુપ્ત વા જાગૃત હોવા જોઇએ. જે વિચારો એકને રૂચે છે અને સમજાય છે તે અન્યને તેવીજ રીતે રૂચે અને સમજાય એમ હમેશાં બનતું નથી. તેનું પણ એજ કારણ છે. ફર્મસિંહજી પાછળથી આત્મકથાના પ્રસંગમાં જણાવતા કે "એ વિવેચનથી મ્હારાં હૃદયમાં કંઇ નવોજ પ્રકાશ થયો; અને સંસારમાં રહેવું ઠીક કે ત્યાગી થવું ઠીક એવી પ્રશ્નવૃત્તિ ઉદ્ભવી તોપણ એ વખતે એટલું તો ચોકસ કીધું કે કોઇ પણ રીતે ધર્મનું યથાવિધિ પાલન તો અવસ્ય કરવુંજ અને ધર્મજ્ઞાન પામવું.

વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરવા તો ઘણાજણ આવે છે; કેટલાક તો મ્હોટા ડોળડમાકથી બેસે છે, અને બધું સમજતા હોય એવો આડંબર રાખે છે; પરન્તુ ઉપદેશાવલું તત્ત્વ તો કોઇકમાંજ પ્રવેશી શકે છે. સ્ફટિકમણિમાં જેમ ચંદ્રકિરણ પ્રકાશે છે તેમ નિર્મળ મનમાંજ તત્ત્વ સ્હેલથી પ્રવેશી શકે છે. એક કવિ યોગ્યજ કહે છેઃ—

---

* બારવ્રતના નામ નીચે મુજબ.-

૧ પ્રાણાતિપાત વિરમણ, ૨ મૃષાવાદ વિરમણ, ૩ અદત્તાદાન વિરમણ, ૪ સ્વદારાસંતોષ તથા સ્થૂલ મૈથુન વિરમણ, ૫ પરિગ્રહપરિમાણ, ૬ દિગ પરિમાણ, ૭ ભોગોપભોગ વિરમણ, ૮ અનર્થદંડ વિરમણ, ૯ સામાયિક વ્રત, ૧૦ દેશાવગાસિક, ૧૧ પૌષધ, ૧૨ અતિથિ સંવિભાગ.

प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥*

હીરો જેવું વિશદગુણ જડ ચિત્ત—જેમાં ઉપદેશને અનુકૂળ પડતા સંસ્કારોનો લેશ પણ જોવા હોતો નથી તે, એ ઉપદેશ ક્યાંથી ગ્રહણ કરી શકે? ક્વચિત્ તેનાં ચિત્તને મિથ્યાગ્રહણ—વિપરિત ગ્રહણ થાય છે. વ્યાખ્યાન શ્રવણથી કૃતકાર્ય થવાનું ઘણાજણ માની બેસે છે તે પણ ભૂલ છે. સાંખ્યદર્શન જણાવે છે કેઃ—**नहि श्रवणमात्रेऽपि कृतकृत्यता परामर्शाद्दते विरोचनवत् ॥** 'સાંભળવામાત્રથી કૃતાર્થતા નથી. મનન કર્યા વગર શ્રવણનું ફળ મળતું નથી. એટલે ખરો લાભ પામવાને લક્ષપૂર્વક મનન કરવું જોઈએ. શ્રવણ કરતાં મનન શતગુણ વિશેષ ઉચ્ચ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે તે યથાર્થ છે. હાલતો પ્રમાદીઓને શ્રવણથી કૃતકૃત્ય થવા કરતાં કેવળ શ્રવણનો ભાવ મનમાં ઉપજ્યો એટલે કૃતાર્થ થવાની ફિલસુફી હાથ આવી છે! ઘેર બેઠે ભાવ થયા એટલે બસ! આવા કેવળ લુખાભાવ, કે વિચારરહિત શ્રવણનો સ્પર્શ કર્મસિંહજીને થયો ન હતો. તેમની પ્રકૃતિજ નમનશીલ હતી. વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યા બાદ સૌ ઉઠી ચાલ્યા ગયા એટલે શ્રવણકાળે ઉઠેલા કેટલાક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરાવવા તથા કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન પામવા તેઓ સ્વામીશ્રી પાસે બેસી રહ્યા. સાધારણ દેખાવના સોળ વર્ષના કાચા યુવાનની ધર્મ ઉપર પ્રીતિ, જિજ્ઞાસા, પ્રશ્ન પૂછવાની તેમ શંકાઓ ઉઠાવવાની ખુબી એ વગેરેથી પાનાચંદજી સ્વામી તો છક થઇ ગયા. શ્રાવકોને પાળવાનાં બાર વ્રતોમાંથી પ્રથમ વ્રત જે પ્રાણાતિપાત વિરમણ—અહિંસા—તેનું સ્વરૂપ તે પાળવાના નિયમ તેમજ યથાવિધિ સર્વાંશે એ વ્રતનું પાલન કરવાથી

---

* "વિમલમણિ લે ઝીલી તેવું સુબિમ્બ ન ઠીકરી."
સાક્ષર શ્રીયુત મણિલાલભાઈ કૃત ઉત્તર રામચરિત ભાષાંતર.

થતાં ફળ એ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા ચાલી. એ ચર્ચાને વિશેષ રસભરી કરવાને તથા સર્વ દેશીય ધર્મ બતાવવાને સ્વામીશ્રીએ વેદ, યોગશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ જેવાં હિંદુધર્મપુસ્તકોમાંના કેટલાક શ્લોકો તેમજ કુરાનની કેટલીક આયાતો પણ કહી બતાવી. જૈનસિદ્ધાન્ત સત્ય હોઇ સર્વ ધર્મમાં અને સર્વ દેશ કાળ અને પરિસ્થિતિમાં પ્રકારાન્તરે પ્રતિપાદિત થએલો છે એમ સ્વામીજીને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, તેથી હિંદુના તેમ મુસલમાનના ધર્મ ગ્રંથોમાંથી વચનામૃતો ઉતારી લેવાનો તેમ જૈનેતર સાથે જ્ઞાનવાર્તા કરવાનો તેમને બહુ શોખ હતો. તેમના હાથનાં લખેલાં આવાં ઘણાં વચનો હજી મોજુદ છે.

વાતચીતનું પરિણામ એ આવ્યું કે કર્મસિંહજીની વૃત્તિઓ જે પ્રથમ અવ્યક્ત હતી તે હવે ઇચ્છારૂપે વ્યક્ત થઇ. મૂલના અસ્ફુટ મનોભાવ, ઇચ્છા અને વિચારરૂપે પરિણામ પામવા લાગ્યા. તેમને એજ વખતે થયું કે સાધુ થવાય તો સારૂં; ગૃહસ્થાશ્રમમાં ન પડાય તો ઠીક. આ નિયમ તો નિર્વિવાદ છે કે અનુકૂળ પ્રસંગે થએલી સ્હેજ પણ સૂચના કે બોધનાં વચન મનુષ્યનાં આખાં જીવિતને ફેરવી નાખે છે. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા ઘણા નોંધાયલા છે. આજ પણ એવા ઘણા દાખલા નજરે પડે છે કે જેના એકજ સદુપદેશરૂપી વચન સાંભળવાથી લાખો મહાપુરૂષો ઘરબાર ત્યજી ચાલી નીકળી પરમ–પદને પામ્યા છે કે દુરાચારી પુરૂષો સદાચારી બન્યા છે. क्षणमपि सज्जन संगति रेका, भवतिभवार्णव तरणे नौका,[1] ॥ महत्सेवां द्वार माहुर्विमुक्तेः[2] ॥ सतांसंगः कल्पद्रुम इव न किं किं वित-

૧ ક્ષણવાર સેવાયેલો સત્સંગ ભવસાગર તરવાને વહાણરૂપ થઇ પડે છે.

૨ મહાપુરૂષોની સેવા એ મોક્ષનો દરવાજો છે એમ મ્હોટા રૂષો કહે છે.

तुलेः[1] सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्;[2] सतांसंगो हि भेषजम्[3] ॥ એ વચનામૃતો ખરેખર હૃદય પટ પર કોતરીજ રાખવા યોગ્ય છે.

આ જ્ઞાનગોષ્ઠિનું પરિણામ એ આવ્યું કે, કર્મસિંહજીને અહિંસાવ્રત અંગીકાર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ, પરન્તુ કેવા સંયોગોમાં તે વ્રત સર્વાંશે પાળી શકાય એ વિચાર તેમને ઉદ્ભવવા લાગ્યા. બીજે દિવસે જે બનાવ બન્યો તેણે એમના મનોગત પ્રશ્નોનો ઉત્તર પૂરો પાડ્યો. હકીકત એમ બની કે તેમના પિતાએ તેમને ખેતરમાં ખાતર પથેરવા જવા ફરમાવ્યું. આ ઉપરથી ખેતરમાં જઈ કામ કરતા હતા તેવામાં અસંખ્ય જીવો ખાતરમાં ખદબદતા કચરાતા અને ચગદાતા જોવામાં આવ્યા. આ દેખાવથી તેમની મનનશીલ પ્રકૃતિને બહુ આઘાત થયો. એકદમ કામ છોડી દઈ વિચારમાં ને વિચારમાં ઘેર પાછા વળી આવ્યા. ત્યાંથી તરત પત્રીમાં શ્રીમદ્ પાનાચંદજી સ્વામીપાસે આવીને સર્વ વૃત્તાન્ત કહી છેવટે પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, કે ગૃહસ્થથી અહિંસાધર્મનું પાલન યથાર્થ રીતે થઇ શકેજ નહિ. વળી પોતે યતિ થવાની વૃત્તિ ધરાવે છે એવો ઇસારો પણ વાતચીત દ્વારા કરી દીધો. ત્યારબાદ યતિ અને ગૃહસ્થમાં કોણ શ્રેષ્ઠ, તપ કોણ કેટલી હદ સુધી કરી શકે, અહિંસાધર્મ પાળવાની અનુકૂળતા કોને વિશેષ: એવા એવા પ્રશ્નોના ખુલાસા માગ્યા. પાનાચંદજી સ્વામી બહુ અનુભવી અને વિચક્ષણ પુરુષ હતા. સામાનો અધિકાર જોઇ તેને અનુસરતો ઉપ-

---

[1] સત્સંગ કલ્પવૃક્ષ જેવો છે એ શું શું નથી આપતો ? અર્થાત્ એનાથી સર્વ ઇચ્છિત અર્થ ફળે છે.

[2] સત્સંગતિ માણસને શું શું નથી કરી આપતી તે કહે; અર્થાત્ એ સર્વ કરી આપે છે.

[3] સત્સંગ એ ભવરોગ ટાળવાનું ઔષધ છે.

[illegible] આત્મહતો તેમનો વિચાર હતો. ગોપ આપણા સંબંધે અહીં- [illegible] કે કેટલાક મહાત્માઓ અધિકારીની યોગ્યતા [illegible] તેને ઉપદેશ કરતા નથી અને કેટલાક કરે છે. આવશ્યક [illegible] પાલન આદિની તેમની તત્પરતા, શ્રદ્ધા, વિચાર- [illegible] મનુષ્યોનાં ધાર્મિક સ્વાભાવિક [illegible] [illegible] તેમણે જણાવ્યું કે:—" ગૃહસ્થ તેમજ યતિ પાલ- [illegible] પોતપોતાને યોગ્ય ધર્મોનું પાલન કરે તો બંને તે [illegible] અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તે તો બંને નષ્ટ છે. ગૃહસ્થ [illegible] આશ્રમમાં રહી પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે છે; [illegible] કલ્યાણની [illegible] સંભવ છે એવી, [illegible] કોઈ નિયમ નથી કે યતિ થયા વિના આત્માનું કલ્યાણ [illegible] સંસારનો ત્યાગ કરવાથીજ [illegible] વિરલજ છે. સંસાર ત્યાગ કર્યા [illegible]

[illegible]

લીઃ ગેરસમજ ચાલે છે. બાર વ્રતો શ્રાવકોથી પળી શકે એવાં છે, તોપણ હિંસાનાં પાપથી સર્વાંશે બચી શકે એવી તેમની સ્થિતિ નથી. વ્યવહારનું સ્વરૂપજ એવું છે. દેશ કાળ અને પરિસ્થિતિ એવાજ પ્રકારનાં છે કે શાસ્ત્રદષ્ટિએ જોતાં ગૃહસ્થ પગલે ને ડગલે પ્રમાદાદિને લીધે કર્મબંધનમાં પડતો જાય છે. અને બાર વ્રતમાં તેનાથી સ્ખલન પણ થાય છે." આ બોધ વચનોથી તેમનાં મનમાં એવું દૃઢ થઈ ગયું કે ગૃહસ્થધર્મ નહિ પણ કષ્ટે પળાતો યતિ ધર્મજ અંગીકરણીય છે. ધર્મનું લક્ષણ તે વખતે તેમણે ગમે તે માન્યું હોય તોપણ એમના વિચાર અને નિશ્ચય જોતાં એવું સમજાય છે કે અહિંસા બરાબર પાળી યતિધર્મ સ્વીકારવો એ ધર્મ એમ તેમણે માનેલું હોવું જોઇએ. પોતાનું કુટુંબ, જાતીભાઈ પ્રત્યેની જવાબદારી તેમજ યતિ થવાથી પોષ્ય કે સ્નેહીવર્ગ દુઃખે કેટલો ટળવળશે, આર્ત અને રૌદ્રધ્યાન કરી કેવા પ્રકારની ગતિ પામશે, તેનું જ્ઞાન એ અવસ્થામાં ક્યાંથી હોય? વિચારપૂર્વક ઘટતી તુલના કર્યા વગર પ્રથમ વાતચીતના પ્રસંગમાત્રથી સાધુ થવાની જે શર્ત કરી હતી તે હવે સંકલ્પના રૂપમાં આવી. તેમણે સંકલ્પ કર્યો કે સાધુ થવું. આ સંકલ્પ કર્યા પહેલાં લાંબા વિચારોની તુલના અને પૃથક્કરણ કરવાની, ઔચિત્ય અનૌચિત્ય તપાસવાની, સ્થિતિ-સંબંધ-સહવાસ-દેશ કાળ આદિ જોવાની ને શાસ્ત્ર ગુરૂની સલાહ લેવાની જરૂર રહે છે; તેમાંનું કંઈપણ કર્યા વગર કેવળ અહિંસાવ્રતની ઇચ્છાથીજ એ સંકલ્પને હૃદયમાં જડી લીધો. આ સંકલ્પ કાર્યરૂપે પરિણામ પામ્યો અર્થાત્ તેઓ સાધુ થયા અને તે સ્થિતિમાં ઘણી સારી ખ્યાતિ મેળવી. એ ઉપરથી સંભવનીય છે કે તેમને દીક્ષા લેવા પ્રેરનાર કોઈ પૂર્વ જન્મમાં પાળેલી દીક્ષાના સંસ્કાર કાં ન હોય?

શ્રી કેસરિસિંહજીએ શ્રી પાનાચંદજી સ્વામીને પોતાનો દીક્ષા લેવાનો

જતા હોવાથી સ્વામીશ્રીએ દીક્ષા આપવાની ચોકખી ના પાડી. યોગ્ય **થયા પછીજ** આ વિચારને અમલમાં મૂકવાની ભલામણ આપી. કર્મસિંહની બુદ્ધિ એ વખતે એટલી બધી તેજસ્વી ન હતી કે જેથી સ્વામીશ્રી સાથે વિવાદ કરી પોતાનો પક્ષ સ્થાપી શકે. એટલે સ્વામીશ્રીનાં વચન સાંભળી બુદ્ધિ થંભી ગઈ. સામો જવાબ દઈ શકાયો નહિ; પરંતુ હૃદયે એ વાત માન્ય કરી નહિ. ઘણીવાર એવું બને છે કે અસાધારણ બુદ્ધિવાળો માણસ પોતાનાં બુદ્ધિબળથી સામા માણસને ચૂપ કરી દે છે, પણ તેના હૃદયના ભાવ ઉપર તેનું કંઈ ચાલી શકતું નથી. પત્રીથી ઉઠી સ્વામીશ્રી કયે ગામ જનાર છે એ વાતચીતના પ્રસંગમાં જાણી લઈ એ વખતે તો કંઈ ન બોલતાં કર્મસિંહજી ઉઠી ચાલ્યા ગયા.

દીક્ષા લેવાનો ઇરાદો કોઇને જણાવવાનું તેમને ઠીક લાગ્યું નહિ. કેવી રીતે પિતા સંમતિ આપે અને ઘરમાંથી છૂટી સાધુ થવાય એ વિચારો હવે તેમના હૃદયમાં નિરંતર ચઢ ઉતર કરવા લાગ્યા. કોણ, ક્યારે, શા રીતે દીક્ષા લઈ શકે છે તેનો વિવેક તો એ વખતે [illegible] તેમણે ન [illegible] વિચાર કર્યો. કે ન શાસ્ત્રનું અવલોકન [illegible] અનુભવી [illegible] સલાહ લીધી કે ન કાંઇ [illegible] પ્રસંગ, અંતરમાં [illegible] વિચાર થયા હશે [illegible] જણાતા હતા. [illegible] એટલી હદ સુધીની [illegible] ન [illegible] [illegible] પરથી [illegible] [illegible] દુઃખોમાં [illegible] દુઃખોમાં

અનુભવ લઈ અભ્યાસ કરી તૈયાર થઈ આવેલો હોય અને એ અધૂરું રહેલું કામ તેણે અહિં પાછું ઉપાડયું હોય એમ માનવાને કાંઈ હરકત નથી. બાલ્યકાળમાં પડેલા ગૃહસંસ્કાર, ભજનકીર્તન, રામાયણાદિકથાનું શ્રવણ એ સર્વના સુઘટિત યોગથી પૂર્વાભ્યાસ જાગૃત થયો અને એ અવશ્યપણે યતિ થવાને પ્રેરાયા. યોગસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવાને મથતા શ્રદ્ધાવાન્ યોગી અભ્યાસ કરતાં કરતાં અધવચ્ચેજ એ સિદ્ધિને પામ્યા વગર મરણ પામે તો તેની કેવી ગતિ થાય એવા અર્જુનના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતાં શ્રીકૃષ્ણ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વદે છે કેઃ—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
नहि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥
प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! એનો અહિં કે પરલોકમાં વિનાશ થતો નથી; કેમકે શુભ આચરણ કરનારો કોઈ પણ પુરૂષ નઠારી ગતિને પામતો નથી. એવો યોગભ્રષ્ટ પુરૂષ પુણ્યકર્મ કરનારા લોકને પામે છે, ઘણાં વર્ષો ત્યાં રહે છે; અને પછી આચારશુદ્ધ શ્રીમાનને ત્યાં અથવા તો બુદ્ધિમાન યોગીરાજનાં કુલમાં (એ પ્રકારનો જન્મ બહુ દુર્લભ છે) અવતરે છે; ત્યાં તે પૂર્વ દેહના અભ્યાસને લીધે બુદ્ધિયોગ પામે છે અને વળી સિદ્ધિને માટે વધારે પ્રયાસ કરે છે. પૂર્વ દેહના અભ્યા-

સનાં બળથી અવશ્યપણે પણ તે ખેંચાયો જાય છે. યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મને ઓળંગી જાય છે.

મુનિ થવાના સંકલ્પ અને તીવ્ર વેગપૂર્વક તે પાર પાડવાના વિચારો તથા તે પ્રવૃત્તિનાં મૂલ બીજભૂત કારણોનો વિચાર કરતી વખતે એ ગીતાવાક્યમાં ચરિત્રનિરૂપ્યનું કંઇક સામ્ય દેખાય છે. એમને યતિ થવાના વિચારો એટલા તો આવવા લાગ્યા, કે રાત્રે સ્વપ્નમાં પણ પોતાને સાધુરૂપે જોતા. એટલામાં તેમને પરણાવવાના સમાચાર વડાળાથી તેમના શ્વશુર પક્ષ તરફથી આવ્યા. ઘરમાં લગ્નસમારંભની વાતો તેમજ તૈયારીઓ થવા લાગી. સૌને એ શુભ પ્રસંગની ખુશાલી થતી હતી. ત્યારે ખુદ વરરાજાને તો સંતાપ થવા લાગ્યો. નવા પરણનારને જે ઉમંગ અને આનન્દ થાય છે તેને બદલે આ વરને તો ઉચાટ અને ખેદ થવા લાગ્યા. પરણીને સંસારબંધનમાં પડવું, હિંસક બનવું, ધર્મધ્યાન પરાયણ થવાને બદલે જૂઠા જગતની જંજાળમાં ફસી આત્મકલ્યાણને તિલાંજલિ આપવી એ સર્વ તેમને રૂચતું ન હતું. ગામમાં તેમનો એવો કોઈ મિત્ર ન હતો કે જેની પાસે પોતાનું હૃદય ખુલ્લું કરી રાહત મેળવે. પિતા પાસે ગુપ્ત સંકલ્પ ખુલ્લો કરતાં તેમને ભય લાગતો હતો. આથી તે બહુ મુંઝાયા. અંતે પોતાની ભાભી ગોમીબાઇને જણાવ્યું, કે " મારે પરણવું નથી, દીક્ષા લેવી છે, માટે લગ્નની તૈયારીઓ કરવાનું બંધ રખાવશો. " બાપને કાને આ વાત ગઇ, એક કાચો જુવાનીઓ આટલી ઉમરે આવી વાતો કરે, દુનિયાદારીનાં સુખો ત્યાગી, પાળવા બહુ કઠિન એવા મુનિધર્મો સ્વીકારવા ઇચ્છા જણાવે એ સૌને ભારે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર થઇ પડે એ દેખીતુંજ છે. પ્રથમ તો એ ખબર સાંભળી " અજ્ઞાનમૂલક ઘેલછા કરતો હશે, વખત ઉપર પોતે ઠેકાણે આવી રહેશે. " એમ માની કોઇએ તેમના કહેવાની દરકાર કીધી નહિ. લગ્નની તૈયારીઓ

આગળ વધતી જોઈ વસ્તાજી તો બહુ મુંઝાવા લાગ્યા. " પરણ્યા પછી પત્નીની અનુમતિ વિના યતિ થવાથી સ્ત્રીને દગો દીધો ગણાય, તે વિના અપરાધે રઝળી પડે, એકવાર લપટાયા પછી મુક્ત થવું મુશ્કેલ થઈ પડે " એવા અનેક આડાઅવળા વિચારોએ તેમની શાન્તિનો ભંગ કીધો. પોતાનો સદ્વિચાર પાર તો પાડવોજ એવો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી કોઈની સલાહ લેવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ. હૃદયપ્રકાશથી જે જણાયું તેજ સ્વીકારવું, પોતાની ગુંચ પોતેજ ઉકેલવી, દૃઢ નિશ્ચય રાખવો એ સિદ્ધાન્તોએજ તેમના ખરા મિત્રની ગરજ સારી. તેમણે સ્ત્રીને તોડીફોડીને કહી આપ્યું કે " ગમે તેમ થશે તો પણ મારે નથીજ પરણવું, હું તો તરતમાંજ દીક્ષા લઈને મુનિ થઈશ; માટે લગ્નની વાત માંડી વાળજો. " પુત્રની ઇચ્છા તો દૃઢ છે, એ ઘેલછામાં નથી, એમ જોવામાં આવતાં દુનિયાદારીમાં પલોટાયલી બુદ્ધિવાળા પિતાનાં આશ્ચર્ય, ચિંતા અને ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. ધર્મના વિચારોને બદલે સ્વાર્થના વિચારો તેમને થવા લાગ્યા. મગેલી કન્યા, પુત્ર, પુત્રની ભવિષ્યની પ્રજા એ સર્વનું સુખ એ બધું ખોવું: કન્યાવાળાને ના કહેવી, લોકમાં લાજ ખોવી, એવા એવા વિચારો એ વખ પુત્રના પિતાને થવા લાગ્યા. ધર્મની મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરનારા પોતાને ધર્મિષ્ઠ કહેવરાવનારા લોકોનો ધર્મભાવ ત્યાં સુધી ટકી રહે છે કે જ્યાંસુધી સ્વાર્થને ક્ષતિ આવતી ન હોય. સ્વાર્થને જરા પણ હાનિ પહોંચતી હોય તો ધર્મને એક બાજુએ મુકવાનો સ્વભાવ ધર્મિષ્ઠ કહેવાતા પંડિતોમાં પણ જોવામાં આવે છે તો પછી આ એક આમહીઆની શી વાત? પરમાર્થમાં પણ સ્વાર્થવૃત્તિ રાખનાર લોકો નિઃસ્વાર્થ ધર્મપરાયણ મનુષ્યોની નિન્દા કરે છે, પરન્તુ આવી લોકનિન્દાથી ખરા વીરપુરુષો ડગતા નથી. કર્મસિંહજીની તેમના પિતાએ બહુ નિન્દા કરી, નિષ્ઠુર રીતે ધમકી આપી, ભય બતાવ્યો પરન્તુ

કશાથી તેમનો નિશ્ચય ફર્યો નહિ. ઘરમાં રોજ રકઝક થવા લાગી. એક દિવસ પિતા કંઇક શાન્ત રીતે પુત્રને સમજાવતા હતા ત્યારે જ્ઞાનચંદજી સ્વામી પાસેથી શીખી લીધેલા એક વૈરાગ્યના શ્લોકનો અર્થ પિતાને તેમણે કહી બતાવ્યો કે "નિર્વાણ સુખનાં દુઃપ્રાપ્ય સાધન રૂપ મનુષ્ય જન્મ અને જૈનધર્મ પામ્યા પછી ક્ષણિક વિષય-સુખનાં સેવનમાં તે રત્નો ફેંકી દેવાં એ ડહાપણભરેલું નથી. જે સ્થળે હીરાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે તે સ્થળે આવી કાચના ટુકડાઓ લઇ એકઠું અથવા કાચ વીણવા માટે પ્રયાસ કરવો એ તો ચોક્ખી મૂર્ખતા જ છે. મને એવા મૂર્ખ બનવાનું પાલવે તેમ નથી. પિતાની આજ્ઞા માનવી એ ધર્મ હું સ્વીકારું છું. પરન્તુ અનન્તકાળના પિતા-રૂપ શ્રી વીરદેવની આજ્ઞાનો ભંગ ન થાય એ પણ મારે સંભાળ-વાનું છે. સાચું કલ્યાણ જેમાં સમાયલું છે એવી પ્રવૃત્તિમાં પડતાં અટકાવનારૂં વચન માતાપિતા ગુરૂ કે વડીલ જનો કહે તેવે વખતે તેમનાથી વિચારે સ્વાત્મકલ્યાણ વીર વચનને અનુસરવું એમ મ્હોટા પુરુષો કહે છે.' પરન્તુ આ દલીલોની અસર મોહવશમાં ફસાયલા

વ્યાપાર ધંધાના કામે પાસેનાં ગામડાંમાં હતા, ઘરમાં પોતે એકલાજ હતા; પાનાચંદજી સ્વામી માંડવીમાં હોવાનો સંભવ માની તે તરફનો રસ્તો પકડ્યો. કામધંધાથી શરીર કસાયલું હતું એટલે પગે રસ્તો માપવામાં કાંઈ અડચણ પડે તેમ નહતું. તીવ્ર ઇચ્છાના વેગથી પાછળ શું થશે તેનો વિચાર પણ ન કીધો અને કોઇ પણ સ્થળે રોકાયા વિના સીધા માંડવી આવ્યા. અહિં પાનાચંદજી સ્વામી હજી આવી પહોંચ્યા ન હતા. તેમના દાદા ગુરૂ શ્રીમદ્ દેવજીસ્વામી ત્યાં બિરાજતા હતા. તેમને પોતાની ઇચ્છા જણાવી ત્યાં રહ્યા. બીજેજ દિવસે પાનાચંદજીસ્વામી પણ આવી પહોંચ્યા. હકીકત જાણી તેમને બહુ નવાઇ લાગી. ન્હાસી આવવા માટે ઠપકો આપ્યો અને પાછા ઘરે જવાનું કહ્યું. પરંતુ કર્મસિંહજીની જીદ્ અને દ્રઢતાને અંતે વશ થવું પડ્યું. અહિં સામાયિક સૂત્રનો અભ્યાસ ચાલુ કરાવ્યો. કેમ જાણે પૂર્વની માહિતી હોય, અને તેજ તાજી કરતા હોય તેમ ત્રણ દિવસમાં એ અભ્યાસ પૂરો કર્યો. આ અભ્યાસ ઉપરાંત રાત્રિને વખતે પૂજ્યશ્રી દેવજીસ્વામી પાસેથી કેટલુંક વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન પણ લેતા. ત્હેમનાં ઉદ્યોગ બુદ્ધિ અને ખંતથી બંને સ્વામીઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. અહિં આવ્યાને ચાર દિવસ થયા, એટલામાં તો હેમરાજશાહ ખબર લેતા લેતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને પાનાચંદજી સ્વામીને કહી કર્મસિંહજીને પાછા વાંકી તેડી ગયા. ઇચ્છા દ્રઢ છે તો માર્ગ આપોઆપ ખુલ્લો જશે એવું ધારીને એ વખતે તો તે

નક છે. ત્યાં દરવર્ષે મુસલમાન લોકો મેળો ભરે છે. ત્યાં કેટલાક વર્ષો થયા ભોળા અને વ્હેમી હિંદુઓ પણ જાય છે. આ મેળામાં હિંસા બહુજ થાય છે, તેમ એવી માન્યતા ચાલે છે કે પાણી ગળાય નહિ ને ધાન્ય સોવાય નહિ. જો તેમ કરવામાં આવે તો તેમાં કીડા ઉત્પન્ન થાય છે. પૂજ્યશ્રીએ આ મેળામાં નહિ જવાના નિયમ ઘણા લોકોને આપ્યા છે. સમજુએ ત્યાં જવું ન જોઇએ.

પણ વગર આનાકાનીએ પિતા સાથે ગયા. રસ્તામાં અને ઘેર આવ્યા પછી પિતા પુત્ર વચ્ચે આ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા ચાલી, આ માર્ગ પરથી ઉતરી જવાને પિતાએ પુત્રને બહુ બહુ રીતે ફોસલાવ્યો, પટાવ્યો, છેવટે ધમકી આપી ભય બતાવ્યો; પણ સઘળું ધૂળ ઉપર લીંપણની માફક નિષ્ફળ ! કોપાયમાન પિતાએ છેવટે વેર લેવાનો રસ્તો યોજ્યો. ઘર પછવાડે વાડામાં લીમડાનું એક ઝાડ હતું. તેની સાથે કર્મસિંહને બાંધ્યા ! મેથીપાક સારી રીતે ખવરાવ્યો, અને વિશેષમાં સ્પષ્ટ પરખાવી દીધું કે જ્યાં સુધી દીક્ષાનો ઇરાદો ફેરવવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી ભૂખ તરસ સાથે બંધનની પીડા કાયમની રહેશે. પછી ઘરનાં માણસોને તેના પર દયા આણવાની ના કહી પિતા કામે ચાલ્યા ગયા. પરન્તુ સ્ત્રીજાતિના કોમળ સ્વભાવને લીધે તેમની ભાભીને દયા આવી. તે ખાવાનું આપવા આવી, પણ હઠીલા પિતાનો પુત્ર હઠીલાઇમાં ક્યાં ઉતરે તેમ હતો ? ભાભીને કહ્યું કે "ઇચ્છા મુજબ રજા નહિ આપવામાં આવે ત્યાંસુધી મારે ખાવું પણ નથી" બિચારી ભાભીએ તેમને બહુ સમજાવ્યા પણ તેમણે હઠ મૂકી નહિ. આ પ્રસંગની વાત કહેતા [illegible] કહેતા કે—"એ વખતે મારી ઉમર [illegible], પરન્તુ ગુરૂવર્ય શ્રી પાના- [illegible] ભાવથી એ લીંમડાપર [illegible] જતા હતા. ગુરૂશ્રી [illegible] અને [illegible] તે ગાથા આ [illegible]

एगो मे सासओ अप्पा नाण दंसण संजुओ ।
सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संजोग लक्खणा ॥

[illegible], મારો બધા [illegible]

. આ ગાથાનું રટણ કરતો હતો; પૌદ્‌ગલિક શરીરને પીડા થાય તેથી ચેતનને કંઇ હાનિ નથી, અને હાનિ તો ત્યારેજ થાય કે જ્યારે હું પિતાનાં આવાં કૃત્યથી તેનાપર ક્રોધ કરૂં કે તેનું ભૂડું ઇચ્છું. પિતા માત્ર અજ્ઞાન અથવા મોહદશાને લીધેજ આટલી બધી મારફાડ કરે છે. આ અવિચાર અને અજ્ઞાન દયાપાત્ર છે, નહિ કે ક્રોધપાત્ર. ગુરૂ કહે છે કે દુનિયા સ્વાર્થી છે એ ખરૂં છે. મારા પિતા પણ સ્વાર્થી છે. 'પુત્ર વડે મારૂં નામ રહેશે, વંશ રહેશે, બુઢાપામાં રક્ષણ થશે' એવા એવા વિચારોથી પુત્ર વહાલો લાગે છે. પુત્રની મતલબ સરે તે માટે નહિ પણ પોતાની મતલબ સરે તે માટે પુત્ર વહાલો લાગે છે તેના લાભ કરતાં હું તેને વધારે પ્રિય હોઉં તો ખચીત તે મને આટલું દુઃખ દે નહિ. પોતાના લાભ સચવાતા નથી માટેજ આટલી બધી માથાફોડ કરે છે. ત્યારે આવા સ્વાર્થસંપટ વ્યવહારમાં પડી રહેવાથી લાભ શો ?"

હેમરાજશાહનો મનોરથ આ શિક્ષાથી સફળ થયો નહિ, ઉલટું જુદુંજ પરિણામ આવ્યું. કેમકે એ સ્થિતિમાં આ સંસ્કારી જીવને માણસ જાતની સ્વાર્થપરાયણ વૃત્તિ, ચેતનની નિર્વિકારી દશા, પુદ્‌ગલનાં બનેલાં શરીરાદિની વિકારી દશા વગેરેના વિચારો આવવાથી તેનો મનનો સંકલ્પ વિશેષ દૃઢ થયો. બરાબર ચોવીસ કલાક પછી સગાં સંબંધીઓના સમજાવવાથી તેમને પિતાએ છૂટા કર્યા. પંદરેક દિવસ સુધી તો સઘળું ચૂપચાપ ચાલ્યા કર્યું; જો કે દીક્ષાના ઉમેદવારની આંતરપ્રવૃત્તિ તો પોતાનું કામ કર્યેજ જતી હતી. માનસિક દીક્ષા લેવાઈ ગઈ હતી. પાનાચંદજી સ્વામી ભૂજ તરફ વિહાર કરે છે એવા ખબર મેળવી તે એક દિવસ લાગ સાધી સાંજ વખતે ભુજ જવાને ગુપચૂપ ન્હાસી છૂટ્યા. એ વખતે રસ્તામાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેની અસર કદી ભૂંસાઇ જાય તેમ ન હતી અને જેથી તેમની

ધર્મશ્રદ્ધા સુદૃઢ થઈ. આ બનાવની હકીકત તેઓ આ પ્રમાણે જણાવતાઃ "વાંકી એક ગાઉ મૂક્યું એટલે રાત પડવા આવી. ભાઇ અને પિતા ઘેર આવ્યા હશે અને મને ન જોવાથી તરત પાછળ પડી પકડી પાડશે એવી બીકથી હું તો ઉતાવળો ઉતાવળો દોડયો જતો હતો. જંગલ ઉજ્જડ હતું, કોઈ પણ માણસ જોવામાં આવતું ન હતું, સર્વત્ર સૂનકાર વ્યાપી રહ્યો હતો, અંધારૂં ચોતરફ છવાઇ રહ્યું હતું, તથાપિ ખાઉં ખાઉં કરતું જંગલ, અંધકાર કે સૂનકાર એમાંનું કાંઇ મને ભય ઉપજાવી શકયું નહિ. હું તો મારાં તાનમાં ને તાનમાંજ સપાટાબંધ દોડયો જતો હતો. તેવામાં મારા પિતા અને ભાઇઓ પરસ્પર વાતો કરતા દોડતા આવતા હોય એવી ભ્રાન્તિ પડી. કંઇક ધીમા પડી કાન દીધા તો 'હમણાં પકડી પાડીશું, બાંધી લઈ જઇશું, હવે કયાં જવાનો છે' એવા શબ્દો અને પગના ધબકારા સંભળાયા, મારાં ગાત્ર શિથિલ થઇ ગયાં, પગ ઢીલા થઇ ગયા, છાતી ધબકવા લાગી, શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું. પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ ગયું. આગળ વધવાની હિંમત રહી નહિ એટલે બેસી ગયો. વાતો અને પગના ધબકારાનો અવાજ તો સંભળાયા કરતોજ હતો. હવે શું કરવું? કોનો આશ્રય લેવો? પરમકૃપાળુ વીર પિતાનાં નામસ્મરણ સિવાય બીજું કયું આશ્રયસ્થળ વૈરાગીને જડી આવે? માળા પાસેજ હતી; નવકાર મંત્ર જપવા મંડી પડયો. એક માળા પૂરી થઇ કે જીવ હેઠો બેઠો, ગભરાટ દૂર થયો અને અવાજ સંભળાતો બંધ પડયો! ઇષ્ટસ્મરણ કરતો કરતો ત્યાંથી પછી આગળ ચાલ્યો."

ભૂજમાં સ્વામી પાનાચંદજીને મળ્યા ત્યારે તેમની હકીકતથી વાકેફ થઇ તેમણે કહ્યું કે "આવી રીતે ન્હાસી આવો તે ઠીક ન કહેવાય. પિતાને કચવાવીને કે તેમની રજા લીધા સિવાય દીક્ષા લેવી એ જેમ **તમને** યોગ્ય નથી તેમ એવી દીક્ષા આપવામાં **અમારો**

પણ ધર્મ નથી, શોભાએ નથી, માટે તમે પ્રથમ તમારા પિતાને પ્રસન્ન કરો, તેમની ઇચ્છાને અનુસરો, વખત આવે દીક્ષા લઈ લેજો" આવી રીતે સમજાવવા માંડયું. પણ "દુનિયામાં પડવાનું સ્વીકારાય તોજ પિતા પ્રસન્ન થાય, તેમને પ્રસન્ન કરી દુનિયાદારીમાં ફસાઉં તો પછી દીક્ષા લેવાના પ્રસંગ ન મળે, સ્ત્રી અને પોષ્યવર્ગને રખડાવી દીક્ષા લેવી એ વાજબી પણું નહિ, તેમ વળી આપ જેવા ગુરૂનો યોગ ભવિષ્યમાં થાય કે ન પણ થાય" આવા પ્રત્યુત્તરો આપી ગુરૂને બોલતા બંધ કર્યા. ગુરૂએ જોયું કે આ માર્યા પણ ખસે એમ નથી; એનો સંકલ્પ દ્રઢ છે, વળી તે લાયક પણ છે. આથી તેમને પોતા પાસે રાખ્યા. ત્યાં પ્રતિક્રમણનો અભ્યાસ ચાલુ કર્યો.

હેમરાજશાહે તેની બહુ શોધ કરી પણ કંઈ પત્તો ન મળ્યો; તો પણ તપાસ ચાલુ રાખી હતી. એટલામાં જોગાનજોગ એવું બન્યું કે ભૂજમાં દરબારી કામે ગયેલા વાંકીના એક રજપુતે કર્મસિંહને જોયા. તેણે હેમરાજશાહને ખબર આપ્યા. આ ઉપરથી ભૂજ જઇ પાનાચંદજી સ્વામી પર પોતાના છોકરાને ભગાડવાનો આરોપ મૂકયો! આવી રીતે કોઇના છોકરાને ભમાવીને યતિ બનાવવા, અને કોઇનું ઘર ધીટાડવું એ વાજબી ન કહેવાય એવા એવા અનેક ઉદ્‌ગારો કહાડયા. શ્રીમદ્ પાનાચંદજી સ્વામીએ પોતાની સ્થિતિ તેને કહી બતાવી. અને કર્મસિંહને તેની મરજી ઉપરાંત બળાત્કારથી તેના પિતા સાથે રવાના કર્યા.

ઘેર આવ્યા પછી પોતાની આખડીના કાંકરા ન કરવા તથા પરણવાની હા કહેવાનું દબાણ પિતા તરફથી ચાલુ થયું. પિતાને સંતોષકારક જવાબ ન મળતાં તેણે તેમને એક અંધારા ઓરડામાં પૂરી મૂકયા. ખાવા દેવાની પ્રથમની પેઠેજ મના કરી હતી. તોપણ બાળી ગુપ્તપણે ખાવાનું આપી જતી. ઓરડાના અંધકારમાં એ બેઠે

પણ દીક્ષા લેવાના વિચારો, ગુરૂનો ઉપદેશ, અભ્યસ્ત વિષય એનુંજ રટણ ચાલતું હતું. શરીર પીડા તો કંઇ પણ ચિંતા કે વિલાપ વગર–કંઇ પણ સામો ઉપાય લીધા વગર સહી લીધી. હવે તો તેમની કસોટી પૂરી થઇ. કેમ જાણે દેવતાઓ તેની યોગ્યતા અને સંકલ્પની દૃઢતાને કસતા હોય તેમ આ દબાણ અને કસોટીના દુઃખમય પ્રસંગ તેમના પર આવી પડયા હતા. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ કાર્લાઇલ કહે છે કેઃ–

"Gold that has been refined in the hottest furnace comes out the yellowest."

"સોનાને ધગધગતી ભઠ્ઠીમાં નાંખીને જેમ વધારે તાવ્યું હોય તેમ તે વધારે પીળું–વધારે શુદ્ધ નીકળી આવે છે." કર્મસિંહજીને આવાં દુઃખની ભઠ્ઠીમાં તપવું પડયું, પરન્તુ એથી એમના ભાવ ઉલટા વધારે વિશુદ્ધ થયા. મૂળથીજ દુનિયા ઉપર અભાવ, તેમાં વળી પિતાનું આવા પ્રકારનું વર્તન એટલે પૂર્ણ વૈરાગ્ય આવી જાય એમાં કહેવુંજ શું? પિતા વારંવાર પૂછતા પણ તેમનો તો એકજ પ્રકારનો ઉત્તર હતો. "બાપ તેવા બેટા" બાપની હઠીલાઈ તેવીજ બલ્કે તેથી પણ વધારે પુત્રની હઠીલાઈ! હઠની દિશા માત્ર (સંસ્કાર પ્રમાણે) જૂદી હતી. છેવટે લોકોના સમજાવવાથી હેમરાજશાહે તેમને ઓરડા બહાર કાઢયા. તો પણ ભય તો આપ્યો કે "હવે ન્હાસી જઇશ તો પોલીસ પાસે પકડાવી જેલમાં નંખાવીશ." કર્મસિંહજીના મ્હોટા ભાઇની વહુ લાગણીવાળી હતી તેણે પિતા જીવતે તો રજા આપે એમ છે નહિ માટે કાં તો તેમની મરજીને અનુસરવાનું અને કાં તો તે તેડવાજ ન આવી શકે એટલે દૂર જતા રહેવાનું સમજાવ્યું. એ વખતે મેઘબાઇ તથા દેશાઇ જગસિંહ જે બંને બહુ ધર્મશીલ હતાં તેમના તરફથી પણ બહુ દૂર નીકળી જવાનો ઉપદેશ મળતો રહ્યો. છેવટે એજ રસ્તો સ્વીકાર્યો. પ્રસંગ પણ મળી

રહ્યા અને ઘરને છેલ્લી સલામ કરી. એ વખતે ગુરૂશ્રી અંજાર હોવાના ખબર મળવાથી તે અંજાર ગયા. એક તરફ પિતાનો નિષેધ અને બીજી તરફ છોકરાનો દૃઢ આગ્રહ અને યોગ્યતા જોનાર ગુરૂએ વિવેકપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે "અહિં અભ્યાસ કરો." ત્યાં રહ્યા કે થોડા દિવસ પછી ગુરૂ સાથે વાગડમાં રાપર તરફ નીકળી ગયા. ત્યાં પણ ધોરણસર અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો, અને શ્રમણોપાસક વ્રત* એટલે પડિમાધારીપણું ધારણ કરી ત્યાં ચોમાસું રહી ગુરૂ સાથે ગુજરાત તરફ નીકળી ગયા.

પુત્રના ન્હાસી જવાની ખબર પડતાં હેમરાજશાહને ક્રોધ, અને ચિંતા બહુ થવા લાગ્યાં. ઘડીભર વિચાર થયો કે પોલીસને ખબર આપી તેને પકડાવી સખ્ત સજા કરાવું; વળી કોર્ટે ચડી પુત્રને પકડાવી લાવવા માટે વ્યર્થ દ્રવ્ય, સમય અને મહેનતનો વ્યય કરવો પડે અને પરિણામ ધાર્યું આવે એવો કંઇ નિર્ધાર નહિ, એવા વિચારોએ એ નિશ્ચયને નબળો પાડી નાંખ્યો. સગાંસંબંધીઓએ તેમજ બે પુત્રોએ પણ તેને સમજાવ્યું કે "તમારાથી બનતું તમે કરી ચૂક્યા, તો પણ એ એક ટળી બીજો ન થયો, હવે એ વાત પડતી મૂકો. અને એનું કલ્યાણ થવા દો, એનાં ભલામાં આડા ન પડો." આ ઉપરાંત દેશાઇ હંસરાજ તથા મેઘબાઇએ પણ ધર્મ સંબંધી

* દીક્ષા લેવા ઇચ્છનારને દીક્ષાની યોગ્યતા મેળવવા, શરીર સંયમ સાધવા તેમજ સાધુ અવસ્થાની પૂર્ણ ભાવના સંપાદન કરાવવા તેને એવા વેષમાં ફેરવવામાં આવે છે કે જે પહેર્યા પછી ગૃહસ્થ બનવું હોય અથવા સાધુ ન થવું હોય તો તેમ કરી શકાય છે. આમાં કેટલાક સખત નિયમ પાળવાના હોય છે. તેથી શિષ્યની પૂરી કસોટી થાય છે. અને દીક્ષા લેવાના યોગ હોય તો દીક્ષિત સ્થિતિ પાળવાની લાયકાત આવે છે. આ જમાનામાં પડીમાધારીપણું દીક્ષા અગાઉ લેવામાં આવે તો ઘણું ઉપયોગી થવા સંભવ છે. દીક્ષાની ઉતાવળ કરવાનો આ જમાનો નથી.

કેટલીક વાર્તાઓ કરી તેમના મનનું સમાધાન કર્યું. આથી તેમણે એ વાત છેક પડતી મેલી. પોતાનો જેનાપર બહુ ભાવ હતો એવો પુત્ર હાથથી ગયો એવા શોકના ઉભરા વારંવાર વૃદ્ધ પિતાને આવી જતા. તેમનું મન બહુ નબળું પડી ગયું હતું, એવામાં વળી મંદવાડમાં સપડાયા. વૃદ્ધાવસ્થા સાથે માંદગીનું કારણ મળતાં માણસને બીજી દુનિયાના ખ્યાલ સહજ આવે છે અને ધર્મનો આશ્રય લેવાનું વલણ થાય છે. એ વખતે ક્રોધ, સ્વાર્થવૃત્તિ વગેરે વૃત્તિઓના ઉછાળા સ્વાભાવિક રીતેજ શમી જાય છે. માંદગીનાં બિછાનાંપર પડ્યે પડ્યે એ વૃદ્ધ વણિકને પુત્ર તરફનાં પ્રથમનાં વર્તન માટે બહુ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. પુત્ર ઉપરનો પ્રેમ હવે તાજો થયો. સ્વાર્થ કરતાં ધર્મની પ્રથમ અગત્ય હવે તેને સમજાવા લાગી. "કંઇ વળ્યું નહિ, પુત્ર જેવો પુત્ર દૃષ્ટિ બહાર થયો, હું ધર્મ હાર્યો, હવે એ કયાં હશે, કેમ હશે, શું કરતો હશે" એવા એવા વિચારોથી એ ડોસો કોઈ કોઇ વાર તો બાળકની પેઠે રડી પડતો. પરન્તુ હવે કંઇ ઉપાય ન હતો. પુત્રની ભાળ મળી શકી નહિ. તેમણે ઇચ્છ્યું કે પુત્રને મળી દીક્ષાની રજા આપી તેના અને પોતાના જીવનને ઠારવો. આવા વિચારમાં ઘેરાયલો ડોસો ખાટલાપર પડ્યો પડ્યો ઉંડા નિઃશ્વાસો મૂકયા કરતો હતો. તેવામાં વડાળામાં રહેતી તેમની ફોઇ ત્યાં આવી. તેણે ખબર આપી કે; "તમારો છોકરો ગુજરાત તરફ છે, એમ મને સાધુઓના પ્રસંગથી ખબર મળી છે. એ સાધુ જેવો વેષ પહેરી—શ્રમણોપાસક સ્થિતિમાં ફરે છે એટલે હવે એ પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવે એ સંભવતું નથી, એને તો હવે તમે ખુશીથી સંમતિ આપો અને તમારી હઠ મૂકી દ્યો. વડાળાવાળા સમજી તો ગયા છે, તો પણ વ્યવહારની રીતિએ તેમને જવાબ આપી દ્યો કે "હવે તમારૂં સૂઝતું કરી લ્યો. બનતા ઇલાજો કીધા, પણ વિરાગી પુત્ર ગૃહસ્થ બને એમ નથી." ડોસાને પુત્ર

દર્શનની ઇચ્છા તો હતીજ એટલે આ ખબર મળતાં તે બહુ ખુશી થયો. તરતજ વિગતવાર કાગળ લખાવી ડીસે બીડયો. આ કાગળ વાંચીને કર્મસિંહજીને પણ અપૂર્વ આનન્દ થયો; ત્યાં જવા તૈયાર થયા.

ગુરૂશ્રીની રજા મેળવી; પગેજ ઉતાવળો વિહાર કરી તાબડતોબ વાંકી આવ્યા. વાંકીમાં આગળ હતા ત્યારે તેમની મુખાકૃતિ અને રીતભાત કેવળ એક ગામડીઆ જેવી હતી, પરન્તુ હવે તો જ્ઞાન-પ્રતાપે તથા નિયમિત જિંદગીને લીધે તેમજ ગુરૂના સહવાસથી અને નિઃસંગ વ્યવહારથી તેમની કાન્તિ વિશેષ દીપી નીકળી હતી. તેમનો દેખાવ જોનારના મનમાં માનવૃત્તિ ઉપજાવે એવો હતો. માણસની મુખાકૃતિ અમુક પ્રકારની હોવામાં તેના સંસ્કાર, તેને પરિણામે બંધાતી ભાવના, વાસના, વિચાર, તથા સહવાસ, ખોરાક, આજુબાજુની પરિસ્થિતિ અને કેળવણીઃ એ સર્વની એકત્ર અસર કારણ રૂપે હોય છે. જેવી સંસ્કારાદિની પ્રધાનતા તેવા આકાર-દેખાવ કાન્તિ ઘડાય છે. નિરંતર ક્રોધનેજ પ્રધાનપણે સેવનાર અને એ ક્રોધવૃત્તિને પરિણામે થતાં અનિષ્ટ કર્મમાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર મનુષ્યની મુખાકૃતિ કેવી કેમ હોય છે, સત્વગુણપોષક વૃત્તિઓને સેવનાર સાધુપુરૂષોની મુખમુદ્રા કેવી શાન્ત, સૌમ્ય અને પૂજ્યબુદ્ધિ ઉપજાવનાર હોય છે એ વિચારશીલ વાચકના અનુભવ બહાર નહિજ હોય. કર્મસિંહજીને આવી પ્રતિભા પડવાને જો કે બહુ મુદત થઇ ન હતી તો પણ તેમનાં હૃદયબળ [illegible] ગુણો હતા તેથી [illegible] ધર્મવિચારોના પણ બીજ હતા, તેથી તથા ગુરુનો સમાગમ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતી [illegible] તેમના આકૃતિમાં

બધો મ્હોટો ફેર રહ્યો છે ! હેમરાજશાહની આખર અવસ્થા આવી રીતે સુધરી "**मरणे या मतिःसा गतिर्भवेत्**" એ કિંવદન્તી ખરી હોય તો તેમની મતિ મરણકાળે ઘણી સુધરી ગઈ હતી એટલે તેમની મરણોત્તરદશા ઉચ્ચ હશે એ નિઃસંશય છે. પિતાને ઉચ્ચ ગતિની પ્રાપ્તિ કરાવવી એથી વિશેષ ઉચ્ચ પુત્રધર્મ કયો છે ? પિતાનાં હૃદયને જ્ઞાનના સંસ્કારોથી ભરી તેમનો મરણકાળ સુધારી તેઓ પિતૃઋણથી મુક્ત થયા.[1] હવે તેમના પર સંસારપક્ષે કોઇ જાતની જવાબદારી રહી નહોતી. માતાપિતા સદ્ગત થયાં, ભાઈઓ પોતાનો ભાર ઉપાડી શકે એવા થઈ ગયા. એટલે પોતે કુટુમ્બ બંધનથી મુક્તજ હતા. હવે દીક્ષા લેવામાં પ્રતિબંધ કરે એવું કોઈ પણ કારણ વ્યવહાર તેમને શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રહ્યું નહોતું. પિતાના મરણ પછી ભાઇઓના મનનું સાન્ત્વન કરી ગુરૂશ્રી પાસે જવાનો ઈરાદો તેમને જણાવ્યો. ગુરૂશ્રી ગુજરાત તરફ હોવાના સમાચાર મળેલા એટલે તે તરફ જવાની તૈયારી કરી. આ વખતના તેમના મનોભાવ, ઉત્સાહ અને આનન્દાનન્દ એ સર્વ આન્તરિક વૃત્તિઓનું યથાસ્થિત આલેખન કોણ કરી શકે ? પ્રિય વાંચક, તારી કલ્પનાશક્તિથી એ વખતનું ચિત્ર તારી સમક્ષ ખડું કરીશ તો તને એ આનન્દી સ્મિતભરી ગૌરવર્ણની આકૃતિ કંઈક ઉપદેશ આપતી જણાશે, કે જે ઉપદેશમાં શ્રીમદ્ ભર્તૃહરિના આ ઉદ્ગાર ઓતપ્રોત થયેલા જણાશે કેઃ—

रत्नै र्महार्हैं स्तुतुषु र्न देवा
नभेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।

---

૧. ઉવવાઈ સૂત્રકાર ઉપદેશે છે કે–ગુરૂ, શેઠ, માતાદિના ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર ધન, દેહાદિ અર્પણ કરતાં વળતો નથી. પરન્તુ જ્ઞાનાદિ સંસ્કારો રોપી સેવાધર્મમાં અડગ રહે ને સેવે તો થાય.

५९

सुधांविना न प्रययु विरामम्
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥*

* સમુદ્રમાંથી અમૃત મેળવવાની ઇચ્છાથી સમુદ્રનું મથન કરતા દેવતાઓને ના તો મહા મૂલ્યવાન રત્નો મળવાથી સંતોષ થયો, ના તો ભયંકર વિષથી ભય થયો; તેઓએ જ્યાં સુધી અમૃત મળ્યું નહિ ત્યાં સુધી વિરામ લીધોજ નહિ. (અર્થાત્ અમૃત મેળવ્યા પછીજ વિરામ્યા) એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ધીર પુરૂષો નિશ્ચિત અર્થ મેળવ્યા વિના કદી પણ વિરામ લેતા નથી. અવિશ્રાન્ત ઉદ્યમથી પોતાનો ધારેલો હેતુ સિદ્ધ કરેજ છે.

જનોને કેટલું ઉપકારક થયું તે વિવેકી વાચક જોઈ શકશે. ખરી સમજણ અને ખરા વિચાર તથા વિપુલ અવકાશવાળી તેમની હૃદયભૂમિમાં રોપાયલો એ છોડ શ્રદ્ધા, તત્પરતા, સંયમ અને દૃઢ અભ્યાસરૂપ શુદ્ધ વાયુના આવરણમાં કુશળ માળીની દેખરેખ નીચે હવે વધેલો જોઈએ તેવો ઉછરવા લાગ્યો. તે કરમાઇ કીમળાઇ અથવા ઠીંગરાઇ ન જાય તે માટે ગુરૂ બહુ કાળજી રાખતા. કોઈ ભાગ્યના યોગથીજ યોગ્ય ગુરૂ અને યોગ્ય શિષ્યનો યોગ થાય છે; એમાં સંશય નથી. શાસ્ત્રગુરૂ અને શિષ્યનો સુયોગ હોય તોજ શાસ્ત્રોક્ત ફળ પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. અન્યથા નહિ. એ ત્રણે સામગ્રીમાંથી એકની પણ ન્યૂનતા હોય તો ઇષ્ટ ફળ મળી શકતું નથી. કર્મસિંહજી સ્વામીની ધારણા શક્તિ ઠીક હતી. એ મેધાવી પુરૂષ હતા, તર્ક પ્રતિ તર્ક કરવામાં કુશળ હતા, તેમ અભ્યાસ કરવા ઉપર તેમને બહુ પ્રીતિ હતી. વળી નવરા બેસી નકામાં ગપ્પાં હાંકવાં કે સાધુને વિહિત નહિ એવી બીજી ત્રીજી પ્રવૃત્તિમાં વખતને વૃથા ખોવો એ તેમને ગમતું નહિ. પોતાના અભ્યાસમાં સતત લાગ્યા રહેતા. તેમની સાથે કોઈ સહાધ્યાયી ન હતો. [illegible] શિષ્યના [illegible] તેમ [illegible] શિષ્યબુદ્ધિ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે:—

[illegible] व्यवस्थामावपादनम् ।
[illegible] गुरुः शिष्यश्चैव केवलम् ॥

ભાવાર્થ [illegible] એક વ્યવ-
સ્થા [illegible] બુદ્ધિ એજ
[illegible]

તમાં કર્મસિંહજી સ્વામીએ મુનિજીવનના નિયમ, જીવ અજીવ આદિ નવ તત્ત્વોનો વિવેક, થોકડાઓ-ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ખગોળ અને વિજ્ઞાન શીખી લીધાં. એ એક ચોમાસામાં એમણે એકંદર ૪૨ થોકડાઓ કંઠસ્થ કર્યા હતા. અભ્યાસનું કામ બહુ પ્રીતિથી અને ખંતથી કરતા; તથાપિ મનુષ્ય સ્વભાવને લીધે કોઇ કોઈ વાર પ્રમાદ અને આલસ્યને વશ થવાતું. ગુરૂ ઘણા સખ્ત હતા. એટલે એ દુર્ગુણો ધામા નાંખીને પડી રહે એમ તો નહતું. કોઇ કોઇ વાર નિદ્રાદોષ નડે, કંટાળો આવે, અને પાઠ પૂરો ન આપી શકે તો ગુરૂ, શિષ્યને પોતાની સામા ઉભા રાખીને પાઠ તૈયાર કરાવતા. આવી ગુરૂની સખ્તાઇથી તેઓ ખીન્ન થતા નહિ પરંતુ એ સખ્તાઇમાં રહેલી હિતબુદ્ધિનો વિચાર કરી ગુરૂપરનો તેમનો ભક્તિભાવ વધારતા જતા તેઓ સમજતા કેઃ—

गामगुरूणां परुषाक्षरामि-
स्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् ।
अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां
न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥

"ગુરૂઓની કઠોર વાણીથી તિરસ્કાર પામેલા નરો મહત્તા મેળવી શકે છે. શરાણ પર ચડીને ન ઘસાયલા મણિ રાજાઓના મુકુટમાં રહી શકતા નથી. અર્થાત્ મહત્પદ મેળવવાને આરંભમાં થોડાંક સંકટો-દઃખો તો વેઠવાંજ પડે.

પાલનપુરથી ડીસા તરફ વિહાર કરતાં રસ્તામાં એક ન્હાનુ સરખું ગામડું આવ્યું. ત્યાં શ્રાવકનાં સાત આઠ ઘર હતાં અને ત્યાં ખરતરગચ્છના કલ્યાણચંદજી નામે એક વયોવૃદ્ધ અનુભવી અને પરોપકારશીલ યતિ રહેતા હતા. એ યતિને ત્યાં એ ગુરૂ શિષ્યે રાત વાસો કર્યો. બીજે દિવસે વહોરવા જતાં સ્વામી પાનાચંદજીને કૂતરૂં

ફરી ગયું એટલે નિરૂપાયે ત્યાં અનેક દિવસ સુધી રોકાઇ રહેવું પડ્યું. આ અરસામાં સ્વામી શ્રી કર્મસિંહજીની તીવ્ર બુદ્ધિ, અભ્યાસ પરાયણતા, વગેરે ગુણો એ યતિના મનમાં વસી ગયા. પાનાચંદજી સ્વામીને તેમણે કહ્યું કે "આ તમારો શિષ્ય ભવિષ્યમાં સારૂં નામ કાઢે એમ જણાય છે. એને ધર્મજ્ઞાનના અભ્યાસને માટે બહુ હોંસ છે. એટલે જો એને મારી પાસે થોડી મુદત સુધી રાખો તો જે કાંઈ અનુભવ અને જ્ઞાન મને મળેલ છે તે તેને આપું, એ યોગ્ય છે, મારી પાસે રહી અભ્યાસ કરી શકે એવા શિષ્યોનો મને જોગ નથી. હું યોગ્ય પુરૂષની શોધમાં છું. મારૂં શરીર વૃદ્ધ થયું છે. એટલે ઘણા વર્ષોથી પોષેલું ફળ યોગ્ય અધિકારીને હાથ આપી જવું એવી મારી ઇચ્છા રહે છે. કેમકે ફળનો અને તેના આધારરૂપ વૃક્ષનો સમૂલ નાશ થાય એવો દૈવયોગ નજીક જણાય છે. તો જેવું છે તેવું આ સુમાળી કર્મસિંહને હાથે જાય તો એ પકવ થઈ તેના રસનો સ્વાદ સર્વને મળે અને એના બીજમાંથી અનેક ફળ બને."

આમ પોતાપાસેની સિદ્ધિઓ, કળાઓ, ગુપ્ત જ્ઞાન બીજાને આપી દેવાની વૃત્તિ ખરેખર ઉદાર ચરિત મહાપુરૂષો સિવાય બીજામાં હોવા સંભવ નથી. પોતા પાસેનું જ્ઞાન ગુપ્ત રાખવાના પ્રાચીન રૂઢીને લીધે ભારતવર્ષે અનેક લાભો ગુમાવ્યા હશે. ખેદના સાથે આપણે જોઇએ છીએ કે આ જમાનામાં પણ કોઇ કોઈ સ્થળે એ નીતિને અનુસરવામાં આવે છે. ખરૂં જોતાં તો પોતાની વિદ્યા અન્યને આપી જવાથી તે જળવાઈ રહે છે. કલ્યાણચંદજી યતિને પ્રતિ ઉત્તરમાં સ્વામીશ્રીએ જણાવ્યું કેઃ—"આપનું કહેવું યથાર્થ છે; શિષ્યને સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય બનાવવાની મારી ઇચ્છાજ છે પરંતુ હાલમાં મારા પરમોપકારી ગુરૂવર્ય કચ્છમાં વિચરે છે, તેમની તબીયત ઠીક નથી, એટલે અમારે તરતમાં ત્યાં જવું જોઇએ; આવતે ચોમાસે આ તરફ

આવી આપનો લાભ લેવા વિચાર છે." "આયુષ્ય કમલપત્ર પર રહેલ જલનાં ટીપાં જેવું, અસ્થિર છે; આવતે ચોમાસે શરીર રહે કે ન રહે તેનો કંઇ વિશ્વાસ નથી." એમ યતિએ કહેવા છતાં ભાવિની પ્રબળતાને લીધે તેમની એ માગણીનો સ્વીકાર ન થયો. તો પણ એ યતિ કર્મસિંહજીના ગુણ, રીતભાત અને કેટલાંક સામુદ્રિક ચિહ્ન જોઇ એટલા તો પ્રસન્ન થયા હતા કે પોતા પાસેથી એ એમને એમ જાય એ તેમને રુચ્યું નહિ. કોઈ પણ રીતે પોતા તરફથી આ છોકરાને સહાય મળે એવા હેતુથી તેને કેટલાંક સારાં સારાં પુસ્તકો અભ્યાસ માટે આપ્યાં.

અહિંથી ચાલી ગુરુ શિષ્ય કચ્છમાં આવ્યા. આ વખતે શ્રીમદ્ ધ્યાનચંદજી સ્વામીના ગુરુશ્રી રંગજી સ્વામી ચકરીના દરદથી પીડાતા હતા. તેઓ નવદીક્ષિત શિષ્યને જોઇ પરમ સંતોષ પામ્યા. કર્મસિંહજી સ્વામીએ એ સ્વામીની સેવા બહુ ભક્તિભાવથી કરી. થોડી મુદત પછી રંગજી સ્વામી રોગમુક્ત થતાં કલ્યાણચંદજી યતિને આપેલા વચન પ્રમાણે ચોમાસું તે તરફ કરવા ગુરુ શિષ્ય ગુજરાત જવા નીકળ્યા. પરંતુ વાગડમાં ચીરાચાર પાસે આવતાં ચોમાસું બેસી ગયું. એટલે નિરુપાયે ત્યાંજ રહેવું પડ્યું. અહિં રહીને મુનિશ્રીએ દશવૈકાલિક સૂત્ર અને ભક્તામર સ્તોત્રાદિ કંઠાગ્રે કર્યાં. ચોમાસું પૂરું થયે કલ્યાણચંદજી યતિને ગામે જઇ તપાસ કરી તો ખબર મળ્યા કે એ તો બે માસ થયાં કાલધર્મ પામ્યા છે. જ્ઞાન મેળવવાની આવી એક ઉમદા તક ખોવાયાથી બન્નેને ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો. પણ હવે એથી કશું વળે એમ નહતું; સ્વામીશ્રી કર્મસિંહજી અહિં રહીને એ યતિ પાસેથી જ્ઞાન પામ્યા હોત તો વિશેષ દીપી નીકળત એમ એ યતિએ જાતે હસ્તે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું હતું એ ઉપરથી સમજી શકાય છે. એક અંગ્રેજ લેખક પ્રેમજી કહે છે કે—

" Occasions of learning and self-improvement come, stay with us for a while, then pass. And the wheels of time shall not be reversed to bring them back once they are gone. If we neglect them, we shall be permanent losers for this life. But if we do what we can to use them, while they are granted, we shall have learnt one lesson of the heavenly discipline."

Principal Sharp.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાન સંપાદન કરવાના અને આત્મ સુધારણાના પ્રસંગો આપણને મળે છે, પરંતુ થોડી મુદત રહી જતા પણ રહે છે. આ પ્રસંગો હાથથી એકવાર ખોયા તો કાળ-ચક્રનાં ચક્ર તેમને ફરી લાવવા માટે પાછાં ફેરવી શકાતાં નથી. મળેલા પ્રસંગોમાં પ્રમાદી રહીએ તો આ જીવનને માટે તો તેમને હમેશને માટે ગુમાવી બેસીએ છીએ. પરંતુ જો મળેલા પ્રસંગોનો પોતાથી બનતો ઉપયોગ કરી લેવાય તો એ દિવ્ય નિયમનો એક ઉપદેશ શીખ્યા એમ કહી શકાય.

[illegible]

સૂત્ર કંઠે કર્યું; ઉપરાંત કેટલાક હસ્તલેખો લખ્યા. બીજું ચોમાસું પાલનપુરમાં થયું. ત્યાં આચારાંગ સૂત્રનો પ્રથમ શ્રુત સ્કંધ તૈયાર કર્યો. પાલનપુરમાં જ્યેષ્ટમલજી સ્વામીનો એક જૈન પુસ્તક ભંડાર છે.* ત્યાં કેટલાંક સદ્‌બોધક પુસ્તકો જોયા ઉપરાંત નીચેનાં પાંચ પુસ્તકોનો અભ્યાસ યથાર્થ રીતે કર્યો.

૧. જ્યેષ્ટમલજી સ્વામીકૃત સિદ્ધાન્ત સારણી અને શ્રી ભગવતીજી પરનો ટબો. ૨. ક્નીરામજી મહારાજ વિરચિત સિદ્ધાન્તસાર. ૩. ત્રીકમદાસજી મહારાજ પ્રણીત, તત્ત્વશોધક ગ્રંથ. ૪. ધર્મસિંહ મુનિ યોજિત–સાધુ સમાચારી. ૫. અને લોકસાર ગ્રંથ.

આટલો વખત ગુરૂ સાથે ગુજરાતમાં ફર્યા તે દરમ્યાન અભ્યાસ, મહાત્માઓનો સંગ, પુસ્તક વાચન આદિથી કર્મસિંહજી સ્વામી પર બહુ સારી અસર થઇ. ગુરૂ પાસે તેમણે એકંદર જે ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેની ટીપ નીચે આપી છે. તે પરથી એમનું સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન કેટલું વિશાળ હશે તેનો ખ્યાલ આવશે.

૧ દશવૈકાલિક સૂત્ર; ૨ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ૩ આચારાંગ સૂત્ર, ૪ ભક્તામરસ્તોત્રાદિ, ૫ સૂયગડાંગજી પ્રથમ સુતસ્કંધ, ૬ ભગવતીજીના બાર શતક. ૭ વ્યવહાર સૂત્ર, ૮ વેદકલ્પ સૂત્ર, ૯ દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર, ૧૦ નિશિત સૂત્ર.

આ સૂત્રો તેમને કંઠસ્થ હતાં. સિવાય કેટલાંક સૂત્રોના આલાવા,

---

* દૈવવશાત્ આ ભંડારનું જાળવણું યથાયોગ્ય પ્રકારનું નહિ હોવાનો લાભ લેનારે લીધો છે એમ ઘણા મુનિવરો પાસેથી સંભળાય છે. સ્થાપનારના હૃદયની ઉચ્ચ ધારણાને લક્ષમાં રાખી તેને પોષક બળ આપી અભિવૃદ્ધિ વધારો કરવો એવું આપણા મુનિવરોથી બન્યું હોત તો આ ભંડાર જેમ પાલનપુર ઉપાશ્રયની લાયબ્રેરી ખ્યાતિવંત થઈ છે તેમ થાત. પણ શું ઉપાય?

કેટલાંકનાં અધ્યયનો, કેટલાંકની ગાથાઓ, તે ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યમાં સઝાયો, સ્તવનો, આધ્યાત્મિક પદો, ઢાળો વગેરે શીખ્યા. આ શિક્ષણ તેમણે એવી પદ્ધતિથી લીધું કે તે સર્વનું વિવેચન તેઓ બહુ સારી રીતે કરી શકતા. આ સર્વ અભ્યાસ તેમણે સ્યાદ્વાદ શૈલીપૂર્વક કીધેલો હતો. એ માગધી અને ગુજરાતી ધર્મસાહિત્યના અભ્યાસથી સંસ્કૃત શીખવાની ઇચ્છા જાગી. શરૂથીજ તેમણે ઇચ્છયું હતું કે, સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી, કાવ્ય વ્યાકરણાદિ શીખી તે સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરવો, કે જેથી સૂત્રોપરની સંસ્કૃત ટીકાઓ સમજી શકાય અને ધર્મનું રહસ્ય અને ગૌરવ સમજવામાં સરળતા મળે. આ સંકલ્પની સાથે બીજો એવો સંકલ્પ બંધાયો હતો કે જ્ઞાન પામી ધર્મ પ્રસાર કરવો, ધર્મનાં તત્ત્વભૂત રહસ્યો સ્હમજાવવાં અને આત્મોન્નતિ અર્થે ધાર્મિક ક્રિયાઓનું યથાવિધિ અનુષ્ઠાન કરવું, આ સંકલ્પમાં તેઓ કેટલે અંશે પાર પડયા છે એ તેમના સમગ્ર જીવનપરથી સમજી શકાશે. પાનાચંદજી સ્વામીનો સંસ્કૃતમાં પ્રવેશ નહતો અને કર્મસિંહજી સ્વામીની ઇચ્છા તો તીવ્ર થતી જતી. ઇચ્છા હોય ત્યાં માર્ગ આપોઆપ મળી રહે છે, એ સુસિદ્ધ નિયમ પ્રમાણે એ ઇચ્છા પાર પડે એવો એક સંયોગ મળી ગયો. કચ્છમાં ચાક પરગણાંમાં ગુરૂ સાથે વિહાર કરતા હતા ત્યારે મજલગામમાં તપગચ્છના લાભવિજયજી *યતિનો મેળાપ થયો. આ યતિ સંસ્કૃતભાષામાં પ્રવીણ વિદ્વાન્ સરળ અને મળતાવડા સ્વભાવના હતા. તેમના સંબંધમાં આવતાં તેમની પાસે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મેળવવાની ઉત્કંઠા જણાવીને તે શીખવવાની પ્રાર્થના કરી જેનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો. આગળની પેઠે આવી તક ગુમાવવાથી નુકસાન વેઠવું પડશે એવા ભયથી ત્યાં રહી સખત મહેનત લઇને અભ્યાસ આરંભ્યો. અહિં તેમણે સારસ્વત વ્યાકરણ

* મજલમાં એમને કાલજી યતિ પણ કહેતા.

અને કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્રમાંના પાછલા પ્રકાશો તથા જ્યોતિષનું જ્ઞાન મેળવ્યું. મુનિધર્મના કાનુન એવા છે અગર એવા હોવાનું મનાયું છે, કે અભ્યાસ જેવા કારણે પણ એક સ્થળે લાંબો વખત રહેવાય નહિ. બીજા હાથ ઉપર, એક શિક્ષક પાસે લાંબો કાળ સતત અભ્યાસ કર્યા સિવાય વિશેષ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવી શક્ય પણ નથી. આવા કારણથી યતિશ્રી પાસેથી ઇચ્છા મુજબ જ્ઞાન મેળવી શક્યા નહિ. આ યતિ તરફથી કેટલાંક ઉપયોગી વિરલ પુસ્તકો મુનિશ્રીને ભેટ મળ્યાં હતાં.

આવી રીતે અભ્યાસ અધરો રહ્યો તોપણ તે પછી તેઓએ સ્વતંત્ર શેખો વાંચવાનો મહાવરો રાખ્યો. અભ્યાસ નિશ્ચિંત અને પરિપક્વ થવાની તક તેઓ શોધ્યા કરતા. આ તક સુભાગ્યે પાછી તરતમાં મળી ગઈ. ભુજમાં મોઢ જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રી દામોદર દયારામ રહેતા હતા. તેઓ જૈન સંપ્રદાયના લહીઆનું કામ કરતા તેમજ સાધુઓને સંસ્કૃત કાવ્યાદિ શીખવતા. આ વખતે વળી ગુરૂને પગમાં વાનું દરદ હોવાથી વિહાર થઈ શકે તેમ ન હતું તેથી સ્થિર વાસ કરવો પડયો. ત્રણ વર્ષની અત્રેની સ્થિરતા દરમ્યાન ગુરૂની શુશ્રૂષાનો અને શાસ્ત્રી પાસેથી સિંદૂર પ્રકરણ, કર્પુર પ્રકરણ, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, યોગશાસ્ત્રસટીક, સ્યાદ્વાદમંજરી, ભગવતીજી તથા પન્નવણાજીની ટીકા તથા સંસ્કૃત ટીકાવાળા બીજા કેટલાક ધર્મગ્રંથો વિચારી જવાનો લાભ લીધો. આ સર્વ વાચન, અભ્યાસ અને વિચારણાને પરિણામે મુનિશ્રીનો માનસિક વિકાસ સારી રીતે થયો. સુપ્રસિદ્ધ લેખક મેકોલેએ વાજબીજ કહ્યું છે કેઃ–

"It is unquestionable that an extensive acquaintance with ancient literature enlarges and enriches the mind."

"જૂનાં સાહિત્યના પુષ્કળ પરિચયથી મન વિસ્તૃત અને સમૃદ્ધ બને છે, એ નિર્વિવાદ છે."

હવે તેમણે ગુજરાતી, માગધી, અને સંસ્કૃત સાહિત્યના વિશાળ પ્રદેશમાં ઇચ્છાનુસાર વિચરવા માંડયું. ગુરુસેવા, વહોરવા જવું, નિયમિત નિત્યકર્મ કરવાં, ગુરુસાથે વ્યાખ્યાનમાં બેસવું એવાં અનેક કામના બોજા છતાં પોતાના અભ્યાસનું કામ તો અખંડ જારીજ રાખ્યું હતું. જીવન પર્યંત એ તો જ્ઞાનના અભ્યાસીજ રહ્યા હતા. ધાર્મિક જ્ઞાન અને ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરી પોતામાટે વિધાન કરાયલાં કર્તવ્યો ન બજાવતાં કેવળ આહાર, નિદ્રા, આત્મશ્લાઘા અને પરનિંદા, કલહપોષણ, ગામ-ગપાટા આદિમાં વીર્ય અને સમયનો વ્યય કરનારા પ્રત્યે તેમને અભાવ હતો. અર્થ ગૌરવ વગરનાં નિર્માલ્ય કાવ્યો કે પદો કે રાસડા જેવા લેખો લખી પ્રસિદ્ધ કરી મનમાં મલકાઈ જવું એ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ઉપર તેમને અતિશય અરુચિ હતી. તેમાં પણ સાધુ થયા પછી મારું તારું કરવું. ક્લેશ કલહ વિક્ષેપમાં પડી રહી પ્રપંચ પ્રતારણા કે મિથ્યા આડંબર કરવા તથા સામાન્ય જ્ઞાનવાળો ગૃહસ્થ પણ રચી શકે તેવાં [illegible] પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી શ્રાવકોના પૈસાનો દુરુપયોગ [illegible] પ્રવૃત્તિમાં પડી રહેનારા તરફ [illegible] અભ્યાસ, મહાત્માઓના [illegible] તેમને [illegible] હતું કે [illegible]

જે જે ક્રમે રહેલી છે તે તે ક્રમે બજાવવામાં પૂરેપૂરી તત્પરતા નહિ રાખનાર મુનિવર્ગ ઉપર તેમને ભારે ચીડ હતી* એમનું મન એવું તો અસાધારણ રીતે ઉદ્યોગશીલ હતું કે અનિવાર્ય કારણો સિવાય પોતાના અભ્યાસ વાચન ક્રિયા આદિના નિયમનું તેઓ જરા પણ ઉલ્લંઘન થવા દેતા નહિ. જે વિશ્રાન્તિ બીજા લોકો વાતોમાં કે અમથા બેસી રહેવામાં મેળવે છે તે વિશ્રાન્તિ તેમને તો પોતાના અભ્યાસમાંથીજ મળી રહેતી. પોતાના સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો સિવાય અન્ય ગ્રંથો વાંચવા વિચારવા નહિ, સંપ્રદાય બહારના લોકો સાથે હળીમળી વિચાર વિનિમય કરવો નહિ, અન્યનાં મન્તવ્યનો અભ્યાસ કરવો નહિ, એવી સંકુચિત વૃત્તિને તેઓ હાનિકારક માનતા. તેમનું વાચન વિશાળ હતું. અને તેઓ ઘણા પંથોના માણસોના સમાગમમાં આવ્યા હતા. તેઓ કહેતા કે, સત્ય તો એકજ છે, તેની જિજ્ઞાસા સર્વ દેશકાળમાં અને સર્વ પરિસ્થિતિમાં થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે, પરન્તુ એ એકજ સત્ય જૂદી જૂદી બાજુએથી જોતાં અનન્ત રૂપે ભાસે છે. સત્યનું સત્ય રૂપે ભાન થવું એ તો ઉચ્ચતમ દશામાંજ સંભવી શકે છે. દેશકાળ અને પરિસ્થિતિની અસરથી તેમજ માનવ સ્વભાવને લીધે બંધાતાં ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિ બિંદુથી સત્યનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો કલ્પાય છે. સત્યની ગરજવાળા ઉમેદવારો, જેઓને સત્યની ઝાંખી આપણાથી જૂદાજ સ્વરૂપે થઇ હોય તો પણ માનનીય છે. સત્ય કોઇને વરી બેઠું નથી. તે "જ્યાંથી મળે ત્યાંથી ગ્રહણ કરવું જોઇએ" આવા ઉદાર વિચારોને લીધે યોગવાસિષ્ઠ તેમજ કેવલાદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારા અન્ય ગ્રંથોનું વાચન પણ તેઓશ્રીએ આનન્દપૂર્વક કર્યું હતું. તેમજ

* જે કપટે મુનિ મારગ પાવે, બહુ માચે તો સારો;
બાર વહે જે તાવડે ભમતો, ખમતો આકરા પ્રહારો રે—જિનજી.

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી.

વેદાન્તજ્ઞાનથી પ્રસિદ્ધ થએલા મહાત્મા **પીતામ્બરદાસજી** તથા *ઇશ્વરદાસજીના બહુ સમાગમમાં આવ્યા હતા, અને તેમની સાથે જૈન તથા વેદાન્ત મતની જ્ઞાનગોષ્ઠિમાં ઘણી રાત્રીઓ પસાર કરી હતી.

આ બાબતમાં કોઇ કાંઈ ટીકા કરતું તો હરિભદ્રસૂરિનો નીચેનો શ્લોક તેઓ કહી સંભળાવતા.

न मे भ्राता महावीरो, न द्वेषः कपिलादिषु;
युक्तिमद्वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥+

"અમે સ્હમજ્યા એટલુંજ સત્ય, બીજું બધું અસત્ય, મારૂં માત્ર સારૂં અને બીજાનું તો સર્વ ખોટું" એવું માનનાર દુરાગ્રહી પુરૂષોએ આ વિચારોનું બહુ મનન કરવું ઘટે છે. ભાગ્ય યોગે મુનિશ્રીના ગુરૂ પણ સ્વતંત્ર ખ્યાલના હતા. વિચારસ્વાતંત્ર્ય તરફ તેઓ પૂજ્ય બુદ્ધિ ધરાવતા હતા. પરધર્મના વિચારોના સંબંધમાં આવવાથી કર્મસિંહજી સ્વામીની શ્રદ્ધા સ્વધર્મ ઉપર સવિશેષ ચોંટી.

મનુષ્યની માનસિક અને આત્મિક પ્રગતિને વેગ મળે અને તેથી અંતે મનુષ્ય પૂર્ણ અને પવિત્ર બને એટલા માટે બીજા કોઈની સહાયની અપેક્ષા રહેતીજ નથી એમ સ્હમજવાનું નથી. ઘણા મનુષ્યોને એવી સ્હાયતાની જરૂર રહે છે, અને એવી થોડી સહાયથી કેટલીક વખતે અસાધારણ ઉન્નતિ થતી જોવામાં આવે છે, કે જે ઉન્નતિ તેવી થોડી સહાય ન મળી હોત તો વર્ષો કે જન્મો સુધી અટકી પડી હોત. માનસિક અને આત્મિક પ્રગતિ પૈકી પહેલી પ્રગતિ તો પુસ્તકો વડે

---

* વેદાન્ત શાસ્ત્રના નિગૂઢ રહસ્યોમાં પ્રવીણ પંડિત શ્રી **પીતામ્બરદાસજી** ભાવ સાધુ જેવા હતા. ઇશ્વરદાસ શ્રી એક વિરક્ત ભક્તિભાવવાળા, શાંત, મૂર્તિમાન્ મહાત્મા રામાનુજ સંપ્રદાયના હતા.

+ **મહાવીર** મારો ભાઇ નથી, કપિલાદિ મુનિઓ સાથે મારે દ્વેષ છે નહિ, જેનું વચન સયુક્તિક હોય તેનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ.

પણ બની શકે છે. પરંતુ બીજી અર્થાત્ આત્મિક પ્રગતિને સંગીન મદદ માત્ર કોઇ ઉચ્ચ આત્માજ પહોંચાડી શકે છે. કોઇ આખા જન્મારા સુધી પુસ્તકો વાંચી બુદ્ધિમાન્ બને, તર્ક કુશળ થાય કે વાક્ચાતુરી મેળવે અને સભા ગજાવનારાં કલાકોબંધ ભાષણો આપે પરંતુ હૃદયની નિર્મળતા અને આત્મિક વિકાસ તેથી માની લેવાનાં નથી. આપણા સાધુ સમાજમાં સેંકડે નવ્વાણું ટકા જૈન ધર્મની મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરનારા કે રસ જમાવીને વ્યાખ્યાન આપનારા મળી આવશે પણ એ જ્ઞાનનો તેમના હૃદય પર—જીવન પર કાંઈ પ્રભાવ પડયો છે કે નહિ એ જોવાનો સમય પ્રાપ્ત થતાં ઘણે ભાગે આપણને ખેદજ થવાનો. આથી સિદ્ધ એ થાય છે કે આત્મોન્નતિને તો કોઇ અન્ય લોકોત્તર આત્માજ વેગ આપી શકે છે. શ્રી કર્મસિંહજી સ્વામીની બાબતમાં આ સિદ્ધાન્તની સત્યતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તેઓશ્રીની બુદ્ધિ શક્તિનો વિકાસ પુસ્તકોના વાંચનથી થયો હતો, તેની સાથે એમના આત્માના વિકાસ અને પવિત્રતાને સાધનાર સ્વધર્મના તેમજ અન્ય ધર્મના પવિત્ર સંતોનો નિરંતર મળતો સત્સંગ જ હતો. અત્યાર સુધી ગુજરાતમાં કલ્યાણચંદજી યતિ, ઉદયચંદજી મહારાજ, લીંબડી સંપ્રદાયના ન્હાના પક્ષના પૂજ્ય શ્રી ગોપાલજી સ્વામી* તથા બીજા સંઘાડાના ત્યાં વિચરતાં અન્ય સાધુ સાધ્વીઓનો સમાગમ તેમને થયો હતો; અને કચ્છમાં શાસ્ત્રી દામોદર, દાદાગુરૂ રંગજી સ્વામી, પૂજ્ય શ્રી કર્મચંદજી સ્વામી, અને લાધાજી સ્વામી વગેરે મહાત્માઓના સમાગમમાં પણ તેઓ બહુવાર આવી

* આ મહાત્માશ્રીએ સ્વાનુભવિક સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન આપવા બહુ પ્રયત્ન સેવેલો તેનો સારો લાભ લીંબડી નાના સંઘાડાના હીરાજી સ્વામીએ લીધેલો સાંભળ્યો છે. જ્ઞાન આપનારને યોગ્ય શિષ્યો મળતા નથી એજ સમયની બલીહારી છે!!!

ગયા હતા. સાધુ આશ્રમમાં મરણ પર્યંત તેઓ સત્સંગ સેવવાને તત્પર રહેતા. આની અસર તેમના આત્મિક વિકાસમાં ખુલ્લી દેખાય છે. મુનિશ્રીની યોગ્યતા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ ગુરૂવર્યં તેમના વિકાસ માટે વધારે કાળજી બતાવવા માંડી. શ્રીમદ્ કર્મચંદજી સ્વામી કે જેઓએ પાલનપુરમાં પંડિત પ્રવર સૂત્રવારિધિ શ્રીમદ્ જ્યેષ્ઠમલજી સ્વામી પાસેથી સૂત્રજ્ઞાનનું રહસ્ય મેળવ્યું હતું તેમની પાસે આ મુનિશ્રીને રાખવામાં આવ્યા અને ઘણાં સૂત્રોનું રહસ્ય જ્ઞાન અપાવરાવ્યું.

દિવસે દિવસે મુનિશ્રીમાં વક્તૃત્વ શક્તિનો વિકાસ થવા લાગ્યો તેમજ ઉપદેશકને જોઈતી રસમય સામગ્રીઓનો પણ સંચય થયો. સૂત્રો, પુરાતન ગ્રંથો, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી અવતરણ કરવાનું કામ એ બહુ અચ્છી રીતે કરતા. તેમણે જો કે કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ બહાર પાડ્યો નથી, તો પણ એમનું લેખન કાર્ય બહુ વિશાળ હતું. આ પ્રમાણે બેકન કહે છે તેમઃ—

Reading maketh a full man,
Conversation maketh a ready man,
Writing maketh an exact man

" વાચન, ભાષણ અને લેખનના સેવનથી મનુષ્ય અનુક્રમે પૂર્ણ, હાજરજવાબી, અને જેના જેવાએ તેવા (સંપૂર્ણ) બને છે."—

વાચન ભાષણ અને લેખન એ ત્રણે કળાના યોગથી મુનિશ્રીની વિચક્ષણતા વધારે વધારે થવા લાગી.

કર્મ—ફળ [illegible] કહે કે ઔષધ ગમે તે [illegible] આવશ્યક [illegible] તેવીજ રીતે [illegible] તેમને

અનાયાસેજ મળતી રહી. તેમનાં જ્ઞાન, અનુભવ અને બુદ્ધિમાં પ્રતિદિન વધારો થતો રહેતો હતો; કારણ કે તે માટેનાં સર્વે દ્વાર વિના સંકોચે પોતે ખુલ્લાંજ મૂક્યાં હતાં. પોતે પૂર્ણ છે એવા અને આટલી જ્ઞાનસંપત્તિ બસ છે એવા વિચારોને સ્થાને પોતામાં હજી ન્યૂનતા છે, પૂર્ણ અને પવિત્ર થવાને હજી મહત્પ્રયાસની અગત્ય છે એમ તેઓ માનતા. અને જ્યાં ત્યાંથી સારભૂત વાતનું ગ્રહણ કરવા હમેશાં તત્પર રહેતા. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, અનુભવવૃદ્ધિ અને આત્મસુધારણાનાં જે કાંઇ સાધન મળી રહે તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવામાં તથા તેવાં સાધનો ઘડી કહાડવામાં એ પરોવાયલાજ રહેતા. આવશ્યક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે તેઓ ગુરૂ સાથે બેસી વ્યાખ્યાનનાં કામમાં સહાય આપતા. એ કામને 'સહાય આપવાનું કામ' લોકદષ્ટિએજ કહેવાતું. પોતે તો તેને પણ એક પ્રકારના 'સ્વાધ્યાય અથવા આત્મશિક્ષણ'રૂપે ગણ્યું હતું; કારણ કે ઉપદેશપદ્ધતિ બારીકાઇથી શીખવાનો એ એક માર્ગ હતો. કેટલાક મુનિઓ વ્યાખ્યાનકાર જોડે બેસી મ્હોટા રાગડા કાઢે છે, અલ્પ જ્ઞાનથી ફુલાઈ પોતાને મ્હોટા સહાયક તરીકે ગણે છે, અને વ્યાખ્યાનદાતા મુનિ પાસે બેસી ઉપદેશપદ્ધતિનું જ્ઞાન મેળવવાને બદલે પોતે બધું સ્હમજતા હોય એવો આડંબર કરવામાં મ્હોટાઇ સ્હમજે છે. વ્યાખ્યાનકાર સાથે બીજા મુનિઓને બેસાડવાનો હેતુ એવો નથી કે એમની સહાય વગર વ્યાખ્યાન નજ થઈ શકે, પરન્તુ એવી રીતે સાથે બેસવાથી વ્યાખ્યાન પદ્ધતિનું અને વ્યાખ્યાનકારની જવાબદારીનું જ્ઞાન થાય અને વખત ઉપર સ્વતંત્ર રીતે વ્યાખ્યાન આપવાનું બની શકે. કર્મસિંહજી સ્વામી ગુરૂ સાથે બેસી ઘણી બાબતો "ધારતા." એટલુંજ નહિ, પણ કોઇ કોઈવાર તો પેન્સિલ કાગળ સાથે રાખી જાણવા યોગ્ય મુદ્દાઓ નોંધી લેતા. આજ કાલ ઘણાએક મુનિઓની બાબતમાં જોવામાં આવે છે કે કેમ જાણે

વેશ માત્ર પહેર્યાથીજ પોતાને બધુંજ સ્હમજાઈ ગયું હોય, મુક્તિનાં દ્વારે પહોંચી ગયા હોય, શીખવાની અગત્યજ રહી ન હોય તેમ તેઓ વ્યાખ્યાન વંચાતી વખતે અલગ ખંડમાં બેશી બે ચાર ચેલકાઓને ભેગા કરી વૃથા ગામગપાટા કે બીજી નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાઇ રહે છે અને શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા વ્યાખ્યાન પદ્ધતિનું જ્ઞાન શીખવાનો પ્રસંગ ગુમાવે છે. આવી પ્રકૃતિવાળા મુનિ મહારાજો શ્રીમત્ કર્મસિંહજી સ્વામીનો દાખલો ધ્યાનમાં રાખી વ્યાખ્યાનકાર સાથે બેસી લક્ષપુર્વક વ્યાખ્યાન સાંભળવાનો રીવાજ રાખે તો તેઓ ઘણા સારા ઉપદેશકો બની શકે તથા પોતાના આત્માનું પણ હિત સાધી શકે.

આપણા ચરિત્ર નિરૂપ્યની આ ટેવ ખાસ અનુકરણીય હતી કે કોઈ પણ વિદ્વાન્ સાધુ વ્યાખ્યાન આપતા હોય ત્યારે તેઓ પૂર્ણ ભાવથી **શિષ્યવૃત્તિથી** તે સાંભળતા અને તેની બોલવાની ઢબ, વાત સ્હમજાવવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિ, દાખલા દલીલ, ઉપદેશ રીતિ તથા ભાષણકલાનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરતા. આવી વૃત્તિવાળા આચાર્ય પદવીને પામે એમાં નવાઈ જેવું નથી.

અન્ય મુનિઓ અને સાધ્વી માતાઓને ભણાવવાનું પણ હવે તેમને સોંપવામાં આવ્યું. તેમનું માનવું હતું કે જૈન ધર્મની શૈલીથી તદ્દન અજ્ઞાન એવા **અન્ય** ધર્મના પુરૂષો કરતાં **જૈન** સાધુઓ પોતેજ શિક્ષણ આપવાનું કામ કરતા હોય તો પરિણામ બહુ સંગીન આવે. તેમની શિક્ષણ પદ્ધતિથી સર્વને બહુ સંતોષ મળતો. તેમનાં હરેક કામથી સંતોષજ થતો તેનું કારણ તપાસીએ તો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે **યોગ્ય થયા પછીજ** કોઈ પણ કામ તેઓ ઉપાડતા. ખોટો ડોળ દેખાડીને પોતે અયોગ્ય છતાં યોગ્ય હોવાનો દંભ રાખીને કામ હાથમાં લેવાય તો તે કદી પણ સારૂં થતું નથી એવો અનુભવ આપણને વ્યવહારમાં નિરંતર મળે છે, બીજાને કંઇ **આપવા** માટે

પ્રથમ પોતા પાસે કંઇ સંગ્રહ હોવો જોઇએ; એવો સંગ્રહ જેની પાસે નથી, જેઓએ આત્મસુધારણા કીધી નથી, બુદ્ધિ શક્તિઓને ખીલવી નથી, તેમના પાસેથી લોકોને થોડુંજ મળે છે. એટલુંજ નહિ, કિંતુ જે થોડું મળે છે તે લાભને સ્થાને ક્વચિત્ હાનિ કરનાર નીવડે છે. જેમ જ્ઞાન વિસ્તૃત, ચારિત્ર શુદ્ધ અને બુદ્ધિપ્રભાવ તેજસ્વી તેમ લાભ વિશેષ અને સ્થાયી આપી શકાય છે. જવાબદારીનું સ્વરૂપ સમજાયા પહેલાંજ તેમને સાધનસંપન્ન થવા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાની ટેવ પડી ગઇ હતી. અને તેથીજ હરેક કામમાં તેઓ કૃતેહમંદ નીવડતા.

કર્મસિંહજી સ્વામીની વય બત્રીસ વર્ષની થઇ. અઢારથી બત્રીસ સુધીની વય યોગ્યતા સંપાદન કરવાના પ્રયાસમાં વ્યતીત થઇ હતી. એટલે ઉપદેશકને જોઇતી જ્ઞાન સામગ્રી તેમને સારા પ્રમાણમાં મળી હતી. તેમનો વિરાગભાવ, અસર પાડે તેવી શરીર આકૃતિ, વક્તૃત્વ, ધર્મજ્ઞાન, ઉપદેશ પદ્ધતિ આદિની સુવાસ ધીમે ધીમે પ્રસરવા લાગી.

'गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं, दूरेऽपि वसतांसताम्'

"સત્પુરૂષો દૂર વસતા હે તો પણ તેમના ગુણો તેમના દૂતનું કામ કરે છે," અર્થાત્ તેમની ખબર બીજાઓને કરી તેમને યોગ્ય સન્માન અપાવે છે. એ વચન પ્રમાણે તેમના ગુણોએ ઘણા પ્રદેશમાં પસરી દૂત કાર્ય બજાવ્યું. ઠામઠામથી ચાતુર્માસ કરવાની વિજ્ઞપ્તિઓ આવવા માંડી.

પોતે વ્યાખ્યાન આપતા અને શ્રોતાઓ રંજિત થઇ તારીફ કરતા તો પણ તેમને પોતાનું જ્ઞાનમાં અપૂર્ણતા અને દોષ હોવાનુંજ ભાન રહેતું, અને જ્યાં સુધી ખરેખર મ્હોટા પુરૂષોને સંતોષ ન પમાડાય ત્યાં સુધી વ્યાખ્યાનકળા અને શાસ્ત્રજ્ઞાન ઘણું અપૂર્ણ ગણાય એમ તેમને લાગતું. શાકુન્તલ નામક વિશ્વવિખ્યાત નાટકના કર્તા

કવિવર કાલિદાસ સૂત્રધારના મુખમાં નીચેની ઉક્તિ મૂકે છેઃ—

आपरितोषाद्विदुषां, न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्।
बलवदपि विदुषामात्मन्य प्रत्ययं चेतः ॥*

પોતાની જવાબદારીવાળું કામ પોતે બજાવી શકે છે કે નહિ તેનો વિશ્વાસ તેમને હજી બેઠો ન હતો. પોતાનું જ્ઞાન અલ્પમાં અલ્પ મૂલ્યાંકન કરવાની પ્રકૃતિ તેમને મૂળથી જ હતી. ભર્તૃહરિ કહે છેઃ—

यदा किंचिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवम्
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।
यदा किंचित् किंचिद्बुधजनसकाशादवगतम्
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥×

સદ્ભાગ્યે તેમને પ્રથમથી જ મદજ્વરનો તો સ્પર્શ જ થયો ન હતો. મદાન્ધ કે ધર્માન્ધ થવાનું ભાગ્ય તેમને માટે નિર્મિત જ થયું

હોય તે કરતાં વિશેષ યોગ્યતાનો આરોપ કરી લેવાની ભૂલમાં પડે છે અને આગળ વધતાં અટકી પડે છે. આવા કૂપમંડૂકોની દૃષ્ટિ* કર્મસિંહજી સ્વામીને સ્વભાવથીજ મળી ન હતી. કુટુમ્બવાસનાના પરિત્યાગની સાથે લોકવાસનાનો પણ સ્વભાવથીજ પરિત્યાગ થએલ હોવાથી લોકોની ઉપર ઉપરની ક્ષણિક અવિચારમૂલક પ્રશંસાથી તેમને હર્ષ થતો નહિ, તેમ તેવી પ્રશંસા મેળવવા માટે ખોટાં વલખાં પણ મારતા નહિ. તેમને સંતોષ આપે એવાં મુનિજીવનનાં કાર્યનું સ્વરૂપ એમણે એવું કલ્પ્યું હતું કે ધર્મ માટે શિથિલ પડેલી લાગણીને જાગૃત કરવી, ધર્મનાં ખોટાં ઝનુનને સ્થાને ખરાં અભિમાનની વૃત્તિઓને ખીલવવી, ધર્મનાં રહસ્યોનું સારી પેઠે સ્ફુટીકરણ કરવું, ધર્મની મહત્તાને બહુ મ્હોટા વિસ્તારમાં સ્થાપિત કરવી, ધર્મજ્ઞાન અને ધર્મક્રિયાઓ ઉપર લોકરુચિ જગાડવી, તેની પ્રાપ્તિ અને પાલનમાં પ્રેમપૂર્વક લોકોને પ્રવર્તાવવા, પોતાનાં સહકારી અને સહચારી મંડળમાં દેશકાળને ઘટતા સુધારા દાખલ કરવા, આમ થઇ શકે તો તેમને સંતોષ થાય એમ હતું. જો કે એક દૃષ્ટિએ–તેમનું જ્ઞાન સીમાબદ્ધ હતું, અનુભવ પણ સમર્યાદ હતો, શક્તિ પણ સાધારણ હતી; વળી તેમને

---

* કૂપમંડૂકની દૃષ્ટિનો અર્થ જરા વિસ્તારથી સમજવા જેવો છે. કૂવાનાં દેડકાંને મન એ ખાબોચીયુંજ મ્હોટું લાગે છે. તેથી મ્હોટું જળાશય હોઇ શકેજ નહિ એમ તે માને છે. તેવી રીતે કેટલાક લોકો પોતે જે સંપ્રદાયમા હોય કે જે જ્ઞાન પોતાને પ્રાપ્ત હોય તે સંપ્રદાય અને તેજ જ્ઞાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેથી વિશેષ દુનિયામા બીજું કંઈજ નથી એમ માની બેસે છે અને તેથી જ્ઞાન અને સુધારણાના દ્વાર બંધ કરે છે. પોતાનાં મન્તવ્ય, જ્ઞાન અને સુધારાનું એટલું બધું અભિમાન ધરાવે છે કે બીજાના યોગ્ય સુધારા ગ્રહણ કરતા નથી. બીજાનું જોતા નથી. સાંભળતા પણ નથી. 'આપ આપકે મનમેં જ્યાલી મસ્ત' એવી નીતિને અનુસરે છે.

કેટલાંક બંધનોમાં રહેવું પડતું, અને તેમના હાથથી બહાર એવા સંયોગોને વશ વર્તવું પડતું, છતાં તેમનું લક્ષ્યબિંદુ ઘણું ઉંચું હતું, જો કે ઉચ્ચ લક્ષ્યબિંદુએ પહોંચવાનું સદ્‌ભાગ્ય થોડાનેજ મળે છે, તો પણ સામાન્ય પ્રકારની ઇચ્છાઓ બાંધી તે પાર પાડવામાં મંડયા રહેવા કરતાં ઉચ્ચ અને કષ્ટસાધ્ય ઇચ્છાઓ બાંધી તેને પાર પાડવાના પ્રયાસમાં મંડયા રહેવામાં શ્રેષ્ઠતા છે એમ વિદ્વાન્ પુરૂષો કહે છે. એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે કેઃ—

Pitch thy behaviour low, thy projects high,
So shalt thou humble and magnanimous be;
Sink not in spirit, who aimeth at the sky,
Shoots higher than he that means a tree.

ભાવાર્થઃ—તારો વ્યવહાર–આચરણ સામાન્ય રાખ, પણ તારા **ઉદ્દેશો** ઉચ્ચ રાખ; એમ કરવાથી તું નમ્ર અને મ્હોટા મનવાળો થઇશ. અભિલાષમાં ઉણો મા રહે–ઉત્સાહમાં નીચે ન પડીશ. મન્દ ન થઇશ. જે આકાશ તરફ તાકે છે તે ઝાડ તરફ તાકનાર કરતાં વધારે ઉંચે ઘા ફેંકી શકે છે.

એ મહેચ્છાઓને પાર પાડવા માટે બને તેટલો પરિશ્રમ તેમણે ઉઠાવ્યો હતો એ તેમના જીવન પરથી સમજી શકાય છે.

આ મહેચ્છાઓ કેટલે અંશે સફળ થઇ અને સર્વાંગે સફળ ન થવાનાં ખાસ કારણો કયાં હતાં એ બાબતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી, કારણકે શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા જણાવે છે તેમ* માણસની મહત્તા **કર્મમાં** છે, ફળમાં નહિ. કર્મ–(નિઃસ્વાર્થ ઉદ્યમ) કરવાં એટલુંજ માણસના હાથમાં છે. ફળનો આધાર 'પંચસમવાય' ઉપર રહેલો છે.

---

* कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाच न,
તારો અધિકાર કર્મમાં છે, ફળમાં કદી પણ નહિ. અધ્યાય ૨ જો.

તથાપિ શ્રી કર્મસિંહજી સ્વામીની ઉચ્ચ અભિલાષાઓ છેકજ વંધ્યા રહી નહતી એ તો ચોક્કસપણે કહેવું જોઇએ.

સંવત્ ૧૯૨૭ ની સાલમાં કર્મસિંહજી સ્વામીને માંડવીથી અન્ય સ્થળે ચોમાસું વ્યતીત કરવાનું ઠર્યું હતું. પરન્તુ પાનાચંદજી સ્વામી કે જેમને પક્ષાઘાતનું દરદ લાગુ પડયું હતું તેમના આગ્રહથી તેમજ તેમને પોતાને પણ ગુરૂશ્રીની સેવા કરવા સારૂ રહેવાની ઇચ્છા હોવાથી માંડવીમાંજ રહેવાનું થયું. તેમની અનન્ય ભક્તિભરી સેવા તેમજ જ્ઞાનસંપત્તિ અને વિશુદ્ધ જીવનથી ગુરૂને પરમ આનન્દ અને સંતોષ થતો, જે તેઓ વારંવાર પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રદર્શિત કરતા. અંતકાળે ગુરૂશ્રીએ તેમને કેટલીક સારી શિક્ષાઓ આપી હતી, તે ટુંકી પણ વ્યવહારૂ હતી. તે આ પ્રમાણેઃ—

૧. અયોગ્ય શિષ્ય કરવા નહિ. શિષ્ય વધારવાનો લોભ રાખવો નહિ. જેને ખરો વિરાગભાવ ઉપજ્યો હોય, ખરેખરી ધર્મતૃષ્ણા જાગી હોય, જે શાસ્ત્રકથિત લક્ષણયુક્ત હોય, તેનેજ દીક્ષા આપવી.

૨. કોઇની મિથ્યા પ્રશંસા કરવા માટે કવિતા રચવી નહિ.

૩. ધર્મપ્રસાર કરવા બનતી કોશિશ કરવી.

૪. ચારિત્ર શુદ્ધ રાખવું, મુનિધર્મ યથાયોગ્ય રીતે પાળવો.

૫. ધર્મપરાયણ રહી દેશકાળ અને પ્રસંગનો વિચાર કરી તેને અનુકૂળ પડતી કર્તવ્ય યોજના કરી લેવી.

૬ આત્મકલ્યાણ ઉપર નિરંતર લક્ષ આપવું અને પરકલ્યાણમાં અહેતુક દયા પ્રવૃત્તિ રાખવી.

આ ઉપરાંત તેમણે શ્રીમદ્ પૂજ્યપાદ કર્મચંદજી સ્વામીને ભલામણ આપી કે, "આ કર્મસિંહ મારી પછી એકલો થઇ રહેશે, એકલો રહી તો પણ સિંહ છે એટલે તેની ચિંતા રાખવાનું મારે કાંઇ ખાસ કારણ નથી તો પણ એને તમારી ઓથમાં રાખશો તે

એ વધારે કામ કરી શકશે, માટે હવેથી એને **તમારો શિષ્ય જાણી એની સંભાળ રાખશો.**" પ્રસંગે પ્રસંગે આ બંને જણને આવી ભલામણ આપતા રહી, શેષકાળ તત્ત્વભાવનાનું ધ્યાન કરતા એ ગુરૂશ્રી કર્મવડે સંપાદન કરેલી વિશેષ ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિની સામગ્રીઓ લઇ પોતાને સ્થાને ચાલતા થયા. આ બનાવ સંવત્ ૧૯૨૭ ના **શ્રાવણ** વદિ ૭ **રવિવારના** રોજ બન્યો. ગુરૂશ્રીના પરલોકવાસથી શિરે આકાશ તૂટી પડયો હોયની શું ? એવી વેદના કર્મસિંહજી સ્વામીને થવા લાગી. તેમના મનથી તો દશે દિશામાં અન્ધકાર વ્યાપી ગયો. ભક્તિપરાયણ શિષ્યને 'હવે શું કરવું, હું એકલો થઇ રહ્યો' એવા એવા હૃદયની દુર્બલતાસૂચક વિચારો આવવા લાગ્યા, પરંતુ જ્ઞાનપૂર્ણ હૃદયમાં આ સંક્ષોભને વિશેષ કાળ પર્યંત સ્થાન મળી શક્યું નહિ. હૃદય દૌર્બલ્યનો ત્યાગ કરીને આ જ્ઞાની પુરૂષે હવે પછી પોતાનાં કર્તવ્યો શું છે તેના વિચારમાં મન પરોવ્યું. એકલા અસહાય વિચરવું પડશે એ માટે તો તેમને કશી ચિંતા હતીજ નહિ. યોગ્યજ કહ્યું છે કેઃ—

एकोऽह मसहायोऽहं कृशोऽह मपरिच्छदः ।
स्वप्नेऽप्येवं विधा चिंता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥*

મનુષ્ય સ્વભાવની આવી દુર્બળતા સહજ છે. પ્રસંગ પડે ત્યારે કોઇ વિરલજ એ ભય સામે ટકી શકે છે. 'વિકારનો હેતુ હોય છતાં જેનું મન વિકાર પામતું નથી તે ધીર×' એવી કાલિદાસે 'કુમાર સંભવ'માં ધીર પુરૂષની વ્યાખ્યા આપી છે તે યથાર્થ છે. જ્ઞાની અજ્ઞાની બંનેને ક્ષોભ અને દુર્બળતાના વિચારો એક સરખી

---

* હું એક છું, અસહાય છું, દુર્બલ છું, કુટુમ્બહીન છું, એવા પ્રકારની ચિંતા સિંહને સ્વપ્નામાં પણ થતી નથી.

× विकार हेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धन्याः

રીતે આવે છે; અંતર એટલું કે જ્ઞાનીનું ચિત્ત પાછું તરત ઠેકાણે આવી જાય છે. વિવેક અને વિજ્ઞાનના ધોકાથી વિનાશક વૃત્તિઓના વેગને તે શમાવી દે છે, જ્યારે અજ્ઞાની હાયવોય કરી નિત્ય નિરંતર ક્ષોભ, ચિંતા, ભય, વ્યાકુળતા, સંતાપ, વિષાદ, વિલાપ કર્યાજ કરે છે. શ્રીમત્ કર્મસિંહજી સ્વામીના મોગદાથી કર્મનાં પ્રાબલ્યથી ઉદ્ભવેલો ક્ષોભ જ્ઞાન અભ્યાસનાં બળથી વિદૂર થતાં તેઓ કાર્યાકાર્યના વિવેકમાં, કર્તવ્યયોજના ઘડવામાં પ્રવૃત્ત થયા. તેમની બુદ્ધિ, વિદ્યા, અનુભવ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, સુભાષિત સાહિત્યના શ્લોકોનો સંગ્રહ, વાક્ચાતુરી, સૂક્ષ્મ વિચારો સમજી સમજાવી શકવાની શક્તિ, સુંદર વિચારોનો સંગ્રહ, ધૈર્ય અને ગંભીરતા; એ સર્વ તેમનાં સહાયક હતાં. સંપ્રદાયની અને ધર્મની સેવા, તપશ્ચર્યા, ધ્યાન, જ્ઞાન, ગુપ્તિ, દેહદમન, મનોનિગ્રહ, શાન્ત વૃત્તિ, ધર્મોપદેશ એજ વ્યવસાય એજ વ્રત અથવા કર્તવ્યરૂપે માની, શક્તિ હોય ત્યાં સુધી પર્યટન કર્યા કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. ગુરૂએ આપેલી આજ્ઞા મુજબ શ્રીમત્ કર્મચંદજી સ્વામીમા ગુરૂભાવ સ્થાપી, તેમની સેવામાં પિતૃનિષ્ઠા રાખી ગુરૂભક્તિ એવી દર્શાવી આપી કે તે સ્વામીનો ભાવ તેમના ઉપર પોતાના શિષ્યો કરતા પણ વધ્યો. આ વૃદ્ધ સ્વામીની સેવા ઉપ- [illegible] સ્વામી અને કેશવજી સ્વામીની સેવા [illegible] સાથે થયું હતું. સંવત્ ૧૯૨૯ [illegible] કર્મચંદજી સ્વામી [illegible] તેઓ પણ સંવત્ [illegible] સ્વામીને [illegible] મહાન [illegible]

કહેતી વખતે સ્વાનુભવની વાતો જણાવતા અને મહાત્માઓના અંત વખતે પાસે રહી સેવા કરવાથી અમૂલ્ય લાભ મળવા સંભવ રહે છે એમ ઇસારો કરતા.×

હવે શ્રીમત્ કર્મસિંહજી સ્વામી ખરેખરી રીતે દૃષ્ટ સહાય વગરના અને એકલા (ગુરૂ અને વૃદ્ધ સાધુઓના આશ્રય વિનાના) પડયા, પરંતુ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ તેઓ સ્વાશ્રયી અને જ્ઞાનસંપત્તિવાળા હતા, અને એ ગુણો તથા સંપત્તિને ટકાવી રાખવા જેટલી સાધનસંપત્તિ ગુરૂ, વૃદ્ધ સેવા, સત્સંગ અને ધર્માભ્યાસ દ્વારા પામી ચૂકયા હતા. એટલે તેમનું મન નિડર હતું. આટલો કાળ પરતંત્ર રીતે ગુરૂઆજ્ઞાતળે રહીને કામ બજાવવાનું હોવાથી તેમણે પોતાની કેટલીક ઇચ્છાઓ દબાવી રાખી હતી. હવે સ્વતંત્ર રીતે વિહાર કરવા સારૂ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર તેમને માટે ખુલ્લું થયું. પોતે વિદ્વાન છતાં નમ્ર હોવાથી ગુરૂ તેમજ ગુરૂતુલ્ય વૃદ્ધ સાધુ પુરૂષોથી ઉપરવટ થઇ કોઇ પણ કાર્ય કરવાની તેમને ટેવ ન હતી. આથી ધારેલી કેટલીક મુરાદો પાર પાડવાનો યોગ હવે તેમને મળ્યો. હવે પછીનાં જીવનમાં આટલાં વર્ષો સુધી પોષેલું ફળ અમુક નામરૂપ આકારે વ્યક્ત થવા લાગ્યું. જે ભાવનાની પ્રતિમાઓ હૃદયભૂમિમાં પડી હતી, તે હવે સાકારરૂપ ધરવા લાગી અને તેમની મહત્તા સર્વ તરફથી સ્વીકારાઈ.

લોકોને ચાલુ ઉપદેશ આપી સંપ્રદાય અને ધર્મનો મહિમા તથા

× नाणस्स होइ भागी, थिरयरओ दंसणे चरित्ते य;
धन्ना आवकहाए, गुरुकुलवासं न मुचंति. "आवश्यक निर्युक्ति."

નાણ તણો સંભાગી હોવે, થિર મન દર્શન ચરિત્તે રે;
ન ત્યજે ગુરૂ કહિયે એ બુધ ભાખ્યું, આવશ્યક નિર્યુકતે રે.
યશોવિજયજી.

વિસ્તાર વધારવો, ધર્મનાં રહસ્યો પ્રકટ કરવાં, અન્ય સંપ્રદાયવાળાને પોતાના સંપ્રદાયનાં તત્ત્વોનાં રહસ્ય તથા ગૌરવ બતાવી પોતાના ધર્મ ઉપર રહેતી તિરસ્કાર કે ઉપેક્ષાવૃત્તિને દૂર કરવી એવાં એવાં કામો માટે જૂદે જૂદે સ્થળે ફરવાનો નિશ્ચય કરી તે સંબંધી તૈયારીઓ કરતા હતા. એટલામાં તેમના ઉપર એક ન ધારેલું કર્તવ્ય બજાવવાનું આવી પડ્યું. સંયોગો એવા બની આવ્યા કે પોતાનાજ સંપ્રદાયના લોકોને અન્ય સંપ્રદાય તરફ દોરવાઈ જતા અટકાવવાની અને પોતાના પંથમાં સ્થિર કરવાની પ્રવૃત્તિ તરફ પોતાનું બધું લક્ષ આપવાની જરૂર પડી. સંપ્રદાયમાં જાગેલી આ ખટપટ કોણે, શામાટે, કેવી રીતે, કેટલી જગાવી હતી તેની ચિકિત્સા અને વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી. અત્રે તો માત્ર એ બાબતનો ઈસારો કરીનેજ ચલાવી લઈશું.

જૈનધર્મની મૂળ બે શાખા છે. શ્વેતાંબર અને દિગંબર. શ્વેતાંબરમાં વળી મુખ્ય બે ફાંટા છેઃ દેરાવાસી અને સ્થાનકવાસી. સ્થાનકવાસી જૈનધર્મનો પ્રસાર કચ્છમાં ક્યારે અને કેવી રીતે થયો તે સબંધી ટૂંક હકીકત પ્રકરણ બીજાની શરૂઆતમાં કહેવાઈ ગઇ છે. હવે સ્થાનકવાસી પંથમાં છકોટી અને આઠકોટી નામે મુખ્ય બે ફાંટા છે. આઠકોટી પક્ષમા આપણા ચરિત્રનાયક હતા. આઠકોટી પક્ષમાંજ એ ખટપટ જાગી હતી. આ સંબંધી વિવેચનમાં ઉતર્યા પહેલાં એ ખટપટના મૂળ કારણનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે કેમકે કારણના જ્ઞાન થયે એવા વિનાશક કાર્યોને અટકાવ-

નથી. છતાં લોકપ્રચલિત નીતિ એથી બહુ વિરૂદ્ધ છે. અને આવી વિરૂદ્ધ નીતિએ ચાલવાથીજ લોકો પોતાનાં ધર્મશાસ્ત્રો તથા તેમના પ્રણેતાઓને તેમજ ખુદ આખા સંપ્રદાયને નિંદાવે છે. શાસ્ત્રવિધિને ન સમજી અથવા તો સમજ્યા છતાં કોઇ કારણોને દૂર રાખી પોતાના ક્ષુદ્રક સ્વાર્થને સાધવાના હેતુથી દીક્ષા અપાય છે અને શિષ્ય પક્ષે કેવળ ભોળાઈ, અજ્ઞાન, ખોટો આવેશ ને ધર્મ ઘેલછાથી પ્રેરાઇ દીક્ષા લેવાય છે. ઘણા સંપ્રદાયમાં આમ બને છે, અને એવા વેશધારી લોકો ધર્મને ઉન્નત કરવાને બદલે ઉતારી પાડે છે—વગોવાવે છે.* ત્યાગાશ્રમની શોભા સર્વ વાસનાઓનો અનુદય—જે વિરાગનો પરમ અવધિ મનાય છે તે ઉપર અવલંબે છે. પુષ્કળ વિરાગ વગર અહંમમનો સર્વાંશે ત્યાગ કર્યા વગર લીધેલો વેશ વિડંબનારૂપજ છે. વેશ માત્ર ધારણ કરવાથી ત્યાગાશ્રમ બનતો નથી, આ સર્વ વિચારોથી ફલિત થાય છે કે વિરાગ બોધ અને ઉપરતિ (જે પરસ્પરનાં સહાયક છે) નું પરિશીલન કરવાને જે હૃદયબલની, પુણ્યપુંજની અને સત્સંસ્કારની જરૂર છે; તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી દીક્ષા લેવાતી હોય અથવા તો દીક્ષા લેવાયા પછી પણ એ સર્વને પ્રાપ્ત કરવાનો સબલ પ્રયાસ સેવાતો હોય તો કોઇ પણ ધર્મમાં વિખવાદ કે પ્રપંચનો, વિક્ષેપ કે કલહનો, દંભ, આડંબર અને પ્રતારણાનો પ્રસંગ ઉભો થવાનો વખતજ આવે નહિ. આપણા કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતમાં ચાલતા કોઈ પણ સંપ્રદાય-ધર્મ-વાડાની અંદર જે જે આચાર્યો, ગોસાંઇઓ, ગાદીપતિઓ, મુનિમહારાજો કે સન્યાસીઓ વર્તે છે તે સર્વ મનુષ્ય પ્રકૃતિને અંગે રહેતા સ્વાભાવિક દોષોથી **સર્વથા** મુક્તજ હોય છે એમ નથી. અને કર્તવ્યને ભૂલી જઇ કર્તવ્યવિમુખ બની

* જ્ઞાન દર્શન ચરણ ગુણ વિના, જે કરાવે કુલાચાર રે;
લુંટે તેણે જન દેખતાં, કિહાં કરે લોક પોકાર રે. યશોવિજયજી.

માન આરામ, પૂજા અર્ચા, સત્કાર, અધિકાર, સત્તા, અમીરી, દમ્ભ, મોટી મોટાઈ ઇ. મેળવવા માટે એક સાધારણ સંસારીની માફક જેમ હોય તેમ વલખાં મારે છે, કોઈ વઢે તો અને પ્રપંચો રચે છે, પોતા-પોતામાં અને અનુયાયી વર્ગમાં કલહ અને વિદ્વેષનાં બીજ રોપે છે, પોતાની દુષ્કરિતથી ખોટું દ્રષ્ટાન્ત પુરું કરી લોકોની ખરા ધર્મ ઉપરની આસ્થાને શિથિલ કરે છે.+ અને પોતાના બીજા વર્ગને હમેશને માટે નીચું જોવડાવનાર થઈ પડે છે, પરિણામે એકજ જાતમાં અનેક તડ અને ફાંટાઓ પડી જાય છે. આવા અનેક અનર્થો ઇતિહાસ જોતાં જણાઈ આવે છે. આપણા જૈન સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં એક વખત એવો પણ હતો કે જેનું વર્ણન પૂજ્યનામ મહાત્મા આનન્દઘનજીએ નીચેના પદમાં આપ્યું છે:—

ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતાં,
તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદરભરણાદિ નિજ કાર્ય કરતાં થકાં,
મોહ નડીઆ કલિકાલ રાજે.

શ્રીયુત માણેકલાલ ઘેલાભાઈએ આ પદનો પરમાર્થ નીચે પ્રમાણે ભર્યો છે.

"એક તરફ મત અથવા ગચ્છનું મમત્વ અને બીજી તરફ નિર્મળ આત્મતત્ત્વની વાત કરવી એ બનતું નથી. જ્યાં મતનું મમત્વ હોય ત્યાં આત્મતત્ત્વનું જાણપણું હોતું નથી છતાં સમુદાય અથવા તપા–લોંકાદિ ગચ્છના ભેદોમાં ગુંથાએલા એવા તેઓ તત્ત્વની વાત કરતાં શરમાતા નથી."

+ દેખ નિજ દોષને ગોપવા, રોપવા કેઈ મત કંદરે;
ધર્મની દેશના પાલટે, સત્યભાખે નહી મંદરે.

યશોવિજયજી.

નહિ. અંતે પરસ્પર પ્રકૃતિ રૂચિ અને બુદ્ધિના ભેદને લીધે તથા કંઈ કેંક અને સ્વાર્થવૃત્તિને લીધે ઉભા થએલા મતભેદે એવું રૂપ પકડ્યું કે આજ સુધી એકસંપે રહેલા આ સંપ્રદાયમાં કચ્છમાં તડ પડ્યાં. મનસ્વી અર્થ બેસાડનારના વર્ગના સંસ્થાપક શ્રીમત્ હંસરાજજી સ્વામી હતા. ત્યાર પછી એ વર્ગ "ન્હાની પક્ષ"ને નામે અને મૂળનો વર્ગ "મોટી પક્ષ"ને નામે ઓળખાવા લાગ્યો. હિંદુસ્થાન કે ભિન્ન ભિન્ન દર્શન મતવાળા અને સંપ્રદાયનું મુખ્ય સ્થળ મનાય છે એટલે આ નવા વાડા બંધાયા તેમાં કાંઇ નવાઈ જેવું ન હતું. એક જૈન ધર્મના મારવાડમાં લગભગ પચ્ચીસ અને કાઠીયાવાડમાં આઠેક જુદા જુદા ગચ્છ કે તડ છે. તો કચ્છમાં પણ તડ થાય તેમાં નવાઈ પામવા જેવું શું છે!!! જો કે ધર્મની શોભા, સત્તા અને બળ તો ઐક્યતામાંજ છે, પરંતુ ધર્મનું ઐક્ય આપણા હાથમાં [illegible] નથી એટલે નિરૂપાય! વિધિને હાથ આપી આપણે હવે મૂળ વિષય તરફ વળીએ.* આ બનાવ બન્યા પછી જુદા પડેલા [illegible] ([illegible]) [illegible] તેમાં [illegible]

* [illegible]

[illegible] ॥

અનુયાયી (ઘેટાં ?) બનવા. કેટલાક અનુયાયીઓનું એક ટોળું ન્હાની પક્ષમાં જઇ ભરાયું. કેટલાક બિચારા મૂળ પક્ષમાંજ રહ્યા. પોતાનો અનુયાયી વર્ગ વધારવાની તજવીજ બંને પક્ષ તરફથી ચાલતી હતી; તેમાં આપણા ચરિત્ર નિરૂપ્ય પણ સામેલ થયા. આ પ્રવાહમાં ન તણાતાં તેના તટસ્થ સાક્ષી તરીકે રહેવાનું તેમની પ્રકૃતિને રૂચતું હતું; પરંતુ આ રૂચિને પોતે અમુક સંયોગને વશ હોવાથી દાબવી પડી, તો પણ એ પ્રવાહમાં તણાઈ મમત્વ, દુરાગ્રહ, પ્રપંચ, ખટપટ કે દગાફટમાં તેઓ પડવા ન હતા. સત્ય શું છે તે સમજાવવું એજ માત્ર એમનું એક લક્ષ્યબિંદુ હતું. તે વખતે એ કાંઇ અગ્રેસર પદવી ધરાવતા ન હતા તો પણ પોતાને પ્રાપ્ત થએલાં જ્ઞાનથી મૂળ પક્ષના ધર્મતત્ત્વો સંબંધી વિચાર યથાર્થ અને યુક્તિયુક્ત લાગવાથી તથા જૂદો પડેલો વર્ગ પોતાની કલ્પનાને ધર્મનું નામ આપી લોકોમાં પ્રસારે છે—એમ ઉપજાવી લોકોને વહેમી, શંકાશીલ અને અનાસ્થાશીલ બનાવે છે. ને એ તત્ત્વોના પ્રસારથી સામાન્ય જન હિતમાં પણ વાંધો આવવા સંભવ છે. એમ તેમને જણાવાથી અનિચ્છાએ પણ આ પ્રવાહમાં ઝીપલાવું પડયું હતું. તથાપિ ઉપર કહેલ છે તેમ બીજા કેટલાક મનુષ્યોની પેઠે એમનું લક્ષ્યબિંદુ મહત્તા, પૂજા, અર્ચા કે માન પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું નહિ પણ સત્ય ધર્મની નિઃસ્વાર્થ પ્રેમપૂર્ણ સેવા કરવાનું તથા સમાજ હિત સાધવાનું હોતાં સાધુને ન છાજે તેવી પ્રવૃત્તિ, નિંદા, અસત્ય, પ્રપંચ, આડંબર, માયા-(અંદર એક અને બહાર બીજું) વગેરેમાં એ પડયા ન હતા. આ વખતે પોતાની જ્ઞાનપૂર્ણ અને વિચારપૂર્વક યોજેલી સયુક્તિક ઉપદેશ પદ્ધતિથી ઘણા લોકોને સત્યાસત્ય વિવેકનું, સારાસાર વિચારનું અને સત્ય ધર્મનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા માંડયું, અને ખરૂ આત્મકલ્યાણ આમાં છે તેનું ભાન કરાવ્યું. તેમના પ્રયાસના પ્રતાપે ઘણા લોકો મૂળ ધર્મમાં ટકી રહ્યા. નવીન પંથના સ્થાપકો પોતાના પ્રયાસમાં નિષ્ફળ નીવ-

ડયા હતા એમ ન હતું. તેમનાં પણ સ્થાનકો બંધાતાં ગયાં. આમ બંને પક્ષ બની રહ્યા.

લોક ગતાનુગતિક* છે, એમને તત્ત્વ સમજવાની શક્તિ, ઇચ્છા, અવકાશ કે જરૂર હોતી નથી. દરેક સંપ્રદાયમાં આમ બનતું રહે છે એ ધ્યાનપૂર્વક જોતાં જણાઇ આવશે. બોધની જરૂર કેવળ અજ્ઞાનીને કે કેવળ જ્ઞાનીને હોતી નથી. જે કંઇક જાણે છે—કંઇક નથી જાણતા તેવા વર્ગનેજ ઉપદેશ કરવો જરૂરનો છે. શ્રીમદ્ કર્મસિંહજી સ્વામીએ ઉપદેશપાત્ર વર્ગ ઉપર સચોટ અસર કરી અને સંખ્યાબંધ અનુયાયીઓની શ્રદ્ધા ટકાવી રાખી સંપ્રદાયની મ્હોટી સેવા બજાવી.

ચાર પાંચ વર્ષ વીત્યા બાદ કંઇક શાન્તિ થઇ. બંને તડવાળા પોતપોતાના "વાડા" બાંધી શિષ્યાદિ વર્ગની ચોક્કસ સંખ્યા થઈ જતાં સ્વસ્થ થયા. આ શાન્તિકાળનો લાભ લઇ જ્યાં આજ સુધી કોઇ પણ સાધુ ન ગયા હોય તેવે સ્થળે વિહાર કરી જૈન સમાજનો મહિમા વધારવાની પોતે પૂર્વે નિશ્ચિત કરી રાખેલી પ્રવૃત્તિ ધરવાનું આપણા ચરિત્ર નાયકે નક્કી કર્યું. અમુક મર્યાદિત પ્રદેશમાંજ માત્ર વિહાર કરી ચોક્કસ સંખ્યાના એના એજ લોકોને ધર્મબોધ આપ્યા કરવો તે કરતાં બહોળા પ્રદેશમાં વિચરી ઘણા લોકોને ધર્મબોધ આપવાનું તેમને વધારે પસંદ હતું. આથી અબડાસા તરફ જવાનો વિચાર કીધો. પરંતુ આ નિશ્ચય પાર પાડવામાં કેટલીક સગવડો તરફથી અંગત નડતરો હતી. ખાસ કરીને એક શિષ્યની જરૂર હતી. કેટલીક અંગત અગવડો, સાંપ્રદાયિક નિયમ તથા રિવાજને લીધે આ જરૂર ઉભી થઇ હતી. એટલા અરસામાં તેમના પૂર્વાશ્રમના ભત્રિજાએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. એટલે આ નવ દીક્ષિત યુવક સાથે તેઓ અબડાસા તરફ વિહાર કરવાને નીકળી પડયા,

* દેખાદેખીથી, વિવેક વિચાર કર્યા વગર એકની પાછળ ચાલ્યા જવું—એક કરે તેમ કરવા દોડવું એવા સ્વભાવવાળા 'ગતાનુગતિક' કહેવાય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

ઉપદેશ, આચાર્યપદ અને દેહોત્સર્ગ.

महाव्रतधरा धीरा भैक्ष्यमात्रोपजीविनः ।
सामायिकस्था धर्मोपदेशका गुरवो मताः ॥

મહાવ્રતને ધારણ કરનાર, ધીર, ભિક્ષામાત્રથી વૃત્તિ કરવાવાળા, સામાયિક વ્રતમાં હંમેશ રહેવાવાળા અને બીજાનાં હિતને માટે ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા જ 'ગુરૂ'ઓ કહેવાય છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રણીત 'યોગશાસ્ત્ર'.

એ વખતે લોકોને સ્થાનકવાસી જૈનમતમાં હાલ છે તેટલી પૂજ્ય-બુદ્ધિ, શ્રદ્ધા કે આદર નહતો. કચ્છનાં પીડાંજ [illegible]માં એ મતને માનનાર વર્ગ હતો; તેમાં પણ [illegible]

ખ્યાનને ચટકદાર અને રસમય બનાવવા માટે જોઇએ તેવી સામગ્રી જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળી રહેતી. એ જે વિચારોનો અભ્યાસ કરતા તે સર્વે વિચારોને પાકી રીતે સમજી રાખતા. આ ઉપરાંત તેમનામાં દાખલો લેવા જોગ ટેવ એ હતી કે જ્યાં વ્યાખ્યાન આપવાનું હોય ત્યાં જે જે સુધારા કરવા જેવા હોય, જેવા પ્રકારના ધર્મબોધની અગત્ય હોય તે બધી બાબતોનો વિચાર કરી જોઈતી નોંધ મગજમાં તૈયાર રાખતા—વ્યાખ્યાન માટે અગાઉથીજ તૈયાર રહેતા. મુનિમહારાજો આવી નોંધો પોતાની નોંધપોથીમાં કરે અને તે ઉપરથી તૈયાર થઇને પછી વ્યાખ્યાન આપવા બેસતા હોય તો થોડાંજ વર્ષમાં ન ધારેલા સુધારા જોઈ શકાય એ નિઃસંશય છે. શ્રીમત્ કર્મસિંહજી સ્વામી તૈયાર થયા વગર કે વિચાર કર્યા વગર કદી પણ વ્યાખ્યાન કરવા બેસતા નહિ. આ ટેવને લીધે ઉપદેશ આપતી વખતે એમના ચહેરા ઉપર નિર્ભયતા અને આત્મશ્રદ્ધા તથા ઉત્સાહનાં ચિહ્નો દેખાતાં. અબડાસાનાં કેટલાંક ગામડાંઓ, કે જ્યાં સ્થાનકવાસી જૈનમતને માનનાર કોઇ વિરલજ મળતા, જ્યાં સાધુઓને વિરામ લેવા માટે કોઇ જગ્યા કે સ્થાનક તે વખતે હતાં નહિ અને જ્યાં **અંચલ*** અને **લોંકા**ગચ્છના ગોરજી અથવા યતિઓનું પ્રાબલ્ય બહુ હતું; ત્યાં શ્રી કર્મસિંહજી સ્વામી વ્યાખ્યાન આપવાની આવી ઉત્તમ પ્રવીણતાને લીધે પોતાના ધર્મનો પ્રસાર કરી શક્યા.

* વિધિપક્ષ–અંચલગચ્છની સ્થાપના સંવત્ ૧૨૦૦ ની સાલમાં આચાર્ય શ્રી **આર્યરક્ષિતજી**એ કરેલી હતી. **લોંકા**ગચ્છના મૂળપ્રવર્તક અમદાવાદના શ્રીમાન્ શાહુકાર લોંકાશાહ હતા. તેમણે સંવત્ ૧૫૦૮ માં મૂળ પ્રવાહને શુદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી હતી. જૈનના જીર્ણ થઇ ગએલા ગ્રંથોની નકલ ઉતારતાં મનનપૂર્વક વાંચવાથી ધર્મનાં અસલ સ્વરૂપનું તેમને બહુ સારૂં જ્ઞાન થયું. તેમણે એ જ્ઞાન ઘણા મનુષ્યોને

મોરબી પાસે ગોધરા નામે ગામડું છે, ત્યાં લોંકાગચ્છના ગોરજીઓ રહેતા હતા. શ્રીમત્ ધર્મસિંહજી સ્વામી અહીં આવ્યા ત્યારે રહેવાની તો શું પણ ઉભા રહેવાની પણ જગ્યા ન હતી. ધર્મસિંહજીની આકૃતિ, વિશુદ્ધિ, શાસ્ત્રપરિચય, ધ્યાન અને તપ–જપ–વ્રતનો અનુષ્ઠાનથી બહુ આકર્ષક અને મનોહર લાગતી. મુખમુદ્રા શાન્ત અને ગંભીર હતી. આ પ્રકારના દેખાવથીજ કેટલાક લોકોનું ધ્યાન તેમની તરફ સ્વાભાવિક ખેંચાયું. થોડા ઘણા લોકો કંઇક કુતૂહલથી, કંઇક જોવાની ઇચ્છાથી, કંઇક અવનવું લાગવાથી તેમની પાસે એકઠા થઇ ગયા. તેમની સાથે સામાન્ય વાતચિત કરી પૂજ્યશ્રીએ તેમનાં મન હરી લીધાં. ધીમે ધીમે વિરામ લેવાની જગ્યા વગેરેની જોઇતી સગવડ થઇ ગઇ. અહીં તેમણે લોકરૂચિનું તરત નિરીક્ષણ કરી લઇ લાગ મેળવી વાણીની ધારા એવી તો ચલાવી કે તમામ વિરૂદ્ધ વિચારોને

સમજાવ્યું. પાછળથી પોતે અપંગ અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં આવી ગએલ હોવાથી સાધુઓને પાળવાની અતિ વિશુદ્ધ આચાર પદ્ધતિનું પાલન થઇ શકે એમ ન હતું; એટલે પોતે દીક્ષા ન લેતાં બીજાઓને દીક્ષાની વિધિ સમજાવી દીક્ષા આપી. આવી રીતે સાધુ થએલા લોકોએ આ પુરૂષનું નામ અમર રાખવાના હેતુથી પોતાના ગચ્છનું નામ 'લોંકાગચ્છ' રાખ્યું. કેટલાંક વર્ષો સુધી તો આ ગચ્છમાં શુદ્ધ ચારિત્ર પાળનારા સાધુઓ થયા, પણ પાછળથી બીજા ધર્મોમાં થાય છે તેમ આ ધર્મમાં પણ ગોટાળો થવા લાગ્યો મૂળના આશયો બદલી ગયા. દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ઉપદેશ આપવાના હેતુથી બંધાએલા ગચ્છ અને સંઘાડા તે એકબીજાની ખોદણી માટે, એકબીજાથી વિરૂદ્ધ પ્રરૂપણા કરવા માટે કે હુંસાતુંસીમાં પડવા માટે કેમ જાણે હોય તેમ પ્રતિસ્પર્ધી રાજાના રૂપમાં ફેરવાઇ ગયા. સાધુ અને ગોરજી એમ બે પક્ષ બંધાઇ ગયા. ગોરજીઓના આચારવિચાર મૂળ શુદ્ધ ધર્મથી ક્રમકમે બદલાતા ગયા, અને મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, દોરાધાગા, વૈદું એવા ધંધા તે વર્ગમાં દાખલ થઇ ગયા.

શોધી નાંખ્યા. લોકોને શ્રદ્ધા બેસવા લાગી અને થોડાજ દહાડામાં કેટલાક સ્ત્રી પુરૂષો મ્હોટી પક્ષનાં અનુરાગી થયાં. અહિં આવ્યાને કેટલાક દિવસ વીત્યા એટલામાં આજુબાજુનાં ગામડાંમાંથી કેટલાક ધર્મજિજ્ઞાસુ શ્રાવકો તરફથી પોતાને ત્યાં પધારવાનાં આમંત્રણો આવવા લાગ્યાં. તેમનો ઉપદેશ હૃદયના ખરા ઉદ્ગાર રૂપે નીકળતો હોઇ શ્રાવકવર્ગને રગેરગ ઠસી જતો, અને એ વર્ગનું હૃદય જાગ્રત થતું. હરેક વાત સ્પષ્ટ અને સમજી શકાય તેવા રૂપમાં રજુ કરવાની કળાથી તેમને બહુ વિજય મળ્યો. તેમાં પણ ભાષા અને બોલવાની છટા કરતાં હૃદયની શુદ્ધતાથી લોકો પર એટલી બધી અસર થઇ કે ગોધરામાં ગુર્જર જ્ઞાતિના તમામ લોકો **સ્થાનકવાસી** થયા. આ અણધારી ફતેહથી શ્રીમદ્ ધર્મસિંહજી સ્વામીનો ઉત્સાહ બમણો વધ્યો. ગોધરામાં તેમને કહેવામાં આવ્યું કે અણગટાસા તાલુકાનાં ગામડાંના લોકો નિખાલસ દિલના, સાદા અને સરળ સ્વભાવના છે, તેમને ધર્મબોધની બહુ જરૂર છે; કેમકે અજ્ઞાન અને વહેમમાં પડી ગોરજીઓના સ્વાર્થના ભોગ થઇ પડ્યા છે. આ ઉપરથી ત્યાંથી [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] એ ગામોમાં [illegible]

[illegible]

નડી હતી તે સર્વેની સવિસ્તર હકીકત અત્રે લખતાં નિરર્થક વિસ્તાર થાય એ ભયથી અહીં ન આપતાં ભોજાય અને કુમરામાં બનેલી હકીકત લખીનેજ સંતોષ પકડીશું.

ભોજાયમાં રહેવા માટે કોઈ જગા નહતી. વખતે આવતા જતા સાધુઓ એક બે દહાડા રહી જતા. લોકોને ધર્મ ઉપર બહુ રાગ હતો નહિ. તો પણ એક બે સારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોની સહાયથી સ્વામીજીને ત્યાં રહેવાની સગવડ મળી ગઈ. આ ગામમાં એક માસ રહીને આશુ વ્યાખ્યાન આપ્યાં. બુલંદ અવાજ, દાખલા દલીલોથી ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિ, જાહેર હિંમત અને વાક્ચાતુરીથી ઘણા લોકોનાં મન પર સારી અસર પાડી. અહિં અંચલગચ્છના ગોરજીઓએ બહુ હરકત કરી. એ લોકોને ભય બેસી ગયો કે આ સાધુના ઉપદેશથી લોકોનાં મન ફરી જશે, અમને પૂજતા બંધ પડી જશે, અને એથી અમને મળતા લાભો અટકી પડશે. આવા ભયથી એ ગોરજીઓએ બની શકે તેટલો પ્રયાસ કરી લોકોને ફેરવવા તથા કર્મસિંહજીનું અપમાન કરવા મથવા માંડયું. પરંતુ શ્રીમદ્ કર્મસિંહજી સ્વામીના ઉપદેશની છાપ લોકોના મન પર એવી સચોટ બેઠી કે તેમનું કંઈ પણ ચાલી શક્યું નહિ. તો જો કે ધારી સફળતા મેળવવામાં એ આડા આવ્યા ખરા એમ કહી શકાય. આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશેલ તત્ત્વનો જેટલા લોકોએ સ્વીકાર કર્યો તેઓ તેમાં એવી તો અડગ શ્રદ્ધાથી ચુસ્ત રહ્યા કે પાછળથી સં. ૧૯૫૨ ની સાલમાં ૨૧ ગામવાળાઓએ મળી તેમને એ શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી છતાં તેઓ ડગ્યા નહિ. અંતે જ્ઞાતિથી બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો તથાપિ સ્વીકારેલો માર્ગ તેઓએ છોડયો નહિ.

કુમરા ગામમાં કર્મસિંહજી સ્વામીની અગાઉ કોઈ પણ સાધુ ગયા ન હતા. કેટલાક ધર્મપ્રેમી સજ્જનોના આગ્રહથી મુનિશ્રી ત્યાં

ગયા. એ ગામમાં રાજા પાલણુની એક ધર્મશાળા છે, ત્યાં તેમને વિશ્રામ આપવામાં આવ્યો. કહે છે કે એ વખતે એમની કીર્તિ આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ફેલાવાથી બીજા ગામોમાંથી પણ શતાવધિ સ્ત્રી પુરૂષો વ્યાખ્યાન શ્રવણ માટે આવતાં. શ્રોતાઓની એકંદર સંખ્યા કોઈ કોઈ વાર ૬૦૦–૭૦૦ ની થતી. ગામડાંના ભાવિક, નિષ્કપટી, અને સરલ લોકો તેમના ઉપદેશથી શુદ્ધ જૈનધર્મના રાગી બન્યા. ગોરજીઓના પ્રદેશમાં ઘૂમી આવી રીતે જે વિજયડંકો એમણે વગાડયો તેથી એ વર્ગમાં ભારે ચિંતા, ભય અને ક્રોધ વ્યાપી ગયાં. પરોત્કર્ષને સહન કરી લેવા જેટલું જ્ઞાનબલ કે ચારિત્રબલ આવા વર્ગમાં ક્યાંથીજ હોય ? તેઓ તો કોઇ પણ ઉપાયે કર્મસિંહજીને આ પ્રદેશમાંથી કઢાડવા, હલકા પાડવા અને ખોટા ઠરાવવા પ્રયાસ કરતાજ રહેતા. ચૈત્ર માસમાં આયંબીલની ઓળીઓ હોતાં હુમરામાં એ વખતે એક સામટા નવ ગોરજીઓ એકઠા થઇ ગયા. તે બધા જણે મળી લોકોને ફેરવવાની તજવીજો ચલાવી પણ તેમાં કંઇ વળ્યું નહિ, એટલે કર્મસિંહજી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા તૈયાર થયા. તેમને ઉતારે જઇ થોડી ઘણી વાતો કરી પરંતુ જેની ગંધ માત્ર પણ નહિ મળેલી એવાં શાસ્ત્રો સંબંધી તેઓ બોલીજ શું શકે ? આવી રીતે ફાવી શકાય એવું નથી એમ સમજતાં તેમણે છેવટે હલકો બાલિશ માર્ગ લીધો. પૂજ્યશ્રી ગામમાં ગોચરીએ જતા ત્યારે તેમની પછવાડે કૂતરાં ભસાવવાં, ધૂળ અને પત્થરો ફેંકવા, ગાળો દેવી, ઠામ ઠામ નિંદા કરવી, રાત્રી વખતે પણ અનેક ઉપદ્રવ કરવા; એમ અનેક રીતે પજવવાનું શરૂ કર્યું. એથી આચાર્યશ્રીની સમતાનો ભંગ ન થયો. તેમણે તેમને સદુપદેશ આપ્યો. પરંતુ 'उपदेशोहि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये' એ નિયમ પ્રમાણે તેમનો ક્રોધાગ્નિ ઉલટો વિશેષ પ્રજ્વલિત થયો. અને અંગત પજવણી વધવા માંડી. બિચારા ભોળા અજ્ઞાની અને વહેમી

વર્ગને હવે તેઓ ભય આપવા લાગ્યા કે:–' અમારા કહેવા પ્રમાણે નહિ વર્તો તો અમે તમને મૂઠ મારીશું, ગાંડાઘેલા કરી મૂકીશું, ભૂતાવળ વળગાડીશું !' એ વર્ગ એથી ડેબ્બાઇ ગયો. કર્મસિંહજીમાં માનબુદ્ધિ ધરાવનારો દૃઢ શ્રદ્ધાવાન વર્ગ બધીક જનસમૂહને ખાત્રી આપવા લાગ્યો કે એ ડર અયોગ્ય છે; પરંતુ એ સર્વ વ્યર્થ ગયું. ઉપદ્રવ વધ્યો, અંતે ક્લેશ વધતો જોઇ બીજી વેળાએ આવવાનો નિશ્ચય કરી આચાર્યશ્રીએ વિચાર્યું કે અહિંથી નીકળી જવું એ બહેતર છે. નીતિવાક્ય છે કે:—

खलानां कण्टकानाञ्च द्विविध प्रतिक्रिया ।
उपानन्मुख भंगो वा दूरतो वा विसर्पणम् ॥*

પહેલા કરતાં બીજો ઉપાય કષાયના સંભવને અટકાવવાના ધર્મવાળા સાધુ મહાત્માને વિશેષ રૂચે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે પોતેજ ખરેખપોરે ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા. પાછળથી અકસ્માત્ કાકતાલીય ન્યાયે એવું બન્યું કે તેમને પીડનારા નવે ગોરજીઓ કોઇ ફોજદારી મુકદમામાં સપડાતાં ખિટાની જેલમાં ગયા. ગામડાંના લોકોએ માની લીધું કે મહાત્માને પીડવાનાં ફળ એ લોકોને ચાખવાં પડ્યાં. આ બનાવથી આચાર્યશ્રીમાં એ લોકોની ઓર વિશેષ શ્રદ્ધા બેઠી.

અબડાસા તાલુકામાં આચાર્યશ્રી એકંદર બે વર્ષ સુધી ફરી શક્યા હતા. જો કે તેમની ઇચ્છા તો એ કરતાં વિશેષ વખત સુધી ફરી એ તાલુકામાં ધર્મનો વિશેષ ઉદ્યોત કરવાની હતી, તથાપિ સાંપ્રદાયિક બંધનો અને નિયમો આગળ તેઓ નિરૂપાય હતા. તોપણ જે થોડી મુદત સુધી જૂદે જૂદે સ્થળે તેઓ ફર્યા હતા તેટલી મુદતમાં

* ખળ લોકો અને કાંટા એ બંનેને દૂર કરવાના ઈલાજ માત્ર બે છે. કાંતો ખાસડાંથી તેમનાં મ્હોંભાંગી નાંખવાં અને કાંતો તેમનાથી દૂર જતા રહેવું.

શ્રાવકોએ તેમને આમંત્ર્યા. તેમને તો જૂદે જૂદે સ્થળે ફરી ધર્મનો ઉદ્યોત કરવાની ભારે ઉત્કંઠા હતીજ એટલે બે સાધુઓને સાથે લઇ એ તરફ જવા નીકળ્યા. જૈન સંપ્રદાયના નિયમ પ્રમાણે મુસાફરી કરવા માટે વાહનોનો ઉપયોગ સાધુવર્ગ કરી શકતો નથી. બહુ દૂર જવાનું હોય, ઉતાવળનું કામ હોય, શરીરે ઠીક ન હોય તો પણ આ નિયમનું ઉલ્લંઘન થઈ શકતું નથી. કચ્છમાંથી પગ રસ્તે પરદેશ જતાં રસ્તામાં સાત તથા બાર ગાઉનું રણ ઉતરવું પડે છે. આ રણ ચોમાસામાં તો પાણીથી ભરેલું હોય છે તેથી ફાલ્ગુન માસમાં તે ઉતરવાનો યોગ મળે છે. જો કે સાધુવર્ગ પાસે સરસામાન હોતો નથી તો પણ પાનાં પુસ્તક અને આહારપાણીનાં પાત્રાં તથા બે ત્રણ વસ્ત્રો હોય છે. જે સઘળાં તેમને પોતાનેજ ઉપાડવાનાં હોય છે. આવી સ્થિતિમાં આવડું રણ ઉતરી જવું એ કંઈ સહેલી વાત નથી. રણ પસાર કર્યા પહેલાં **વાગડનાં** કેટલાંક ગામોમાં ફરી કર્મસિંહજી સ્વામીએ ધર્મપ્રસાર માટે પ્રયાસ કીધો. **રાપર** અને **ચિતોડના** સંઘમાં કેટલાંક કારણોથી તડ પડયાં હતાં તે બંને પક્ષમાં તેમના પ્રયાસથી ઐક્ય થયું. ત્યાર પછી રણ ઉતરી તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા. ત્યાં એકંદર બે વર્ષ સુધી ફર્યા. પ્રથમ **પાટણ** અને ત્યાર પછી **બોટાદમાં** ચોમાસાં કર્યાં હતાં. ત્યાંથી **વડોદરા**, **અમદાવાદ**, **ખંભાત**, **ભાવનગર** વગેરે ગામોમાં થોડી થોડી મુદત રહી વ્યાખ્યાનો આપી તે તે શહેરના શ્રાવકોને પરમ આનન્દ અને સંતોષ આપ્યો હતો. ગુજરાત, કાઠીઆવાડમાં કચ્છ કરતાં ધર્મભાવ, ધર્મજ્ઞાન, ધર્મ પુસ્તકોના ભંડાર, ધર્મની ચર્ચા તેમજ કેળવણીનો પ્રચાર વિશેષ છે. શ્રીમત્ કર્મસિંહજી સ્વામી પોતાના ગુરૂ સાથે આ તરફ પહેલવહેલા આવ્યા હતા ત્યારે તેમને એટલું બધું જ્ઞાન નહતું. હવે તો તેમને આ તરફનાં પુસ્તકાલયો અને અન્ય સાધુ મહાત્માઓ વિષે ઘણી

આદિતી મળી ગઇ હતી. એટલે કચ્છમાંથી નીકળતી, વખતેજ આ તરફ કરવાનાં કામોની એક યોજના ઘડી કહાડી હતી. આ યોજના પ્રમાણે તેઓ અત્રે વ્યાખ્યાન, ચર્ચા, ઉપદેશ વગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ બાદ અવકાશ મેળવી ત્યાંના જૈન ભંડારોમાંનાં પુસ્તકો (કે જે કચ્છમાં મળવાનો સંભવ પણ નહિ હતો) કઢાવી વાંચતા તથા ભાગ્યવશાત્ મળી જતાં કોઈ સાધુ મહાત્માઓ સાથે વિચારતા, કેટલાંક સારાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નકલ પોતાને હાથે ઉતારતા; ખાસ કરીને પાટણના જ્ઞાનભંડારમાંના પુરાતન ગ્રંથોનું અવલોકન તથા લેખન વિશેષ થયું. આ સમયે એમણે ૪૦ પુસ્તકો સ્વહસ્તે લખીને યોગ્ય સાધુ સાધ્વીને પોતાની યાદગીરી તરીકે અર્પણ કર્યાં હતાં. આ ઉપરાંત કેટલાક મારવાડી, પંજાબી અને ગુજરાત, કાઠીઆવાડ તરફના વિદ્વાન્ સાધુ સાધ્વી તથા શ્રાવકોના સમાગમનો લાભ પણ તેમને મળ્યો. એ શાન્ત વિદ્વાન્ સત્ત્વગુણી પુરૂષોના સંગથી તેમના અનુભવમાં ઓર વધારો થયો. '**सतांसद्भिः संगः कथमपिहि पुण्येन भवति**' મુનિશ્રી કર્મસિંહજીનાં પુણ્યનો પ્રભાવ આપણે તેમના જન્મકાળથીજ જોતા આવ્યા છીએ. બુદ્ધિની ઘટના કરતાં કે પ્રયત્નપૂર્વક થએલી પ્રવૃત્તિ કરતાં અદૃષ્ટ સંકેતવડેજ તેમનાં જીવનની સાંકળ ગોઠવાઇ હતી એમ માનવું અયોગ્ય ગણાશે નહિ. આ અદૃષ્ટ પુણ્ય પ્રભાવથી તેમને વારંવાર સત્ત્વગુણપોષક પ્રસંગો, પુસ્તકો અને સત્સમાગમની અનુકૂળ સામગ્રી મળી રહેતી. આવી રીતે જોવા યોગ્ય પુસ્તકો વિચારી, અનેક સત્પુરૂષોના સહવાસમાં આવી માનભર્યો સત્કાર પામી તેઓ સંવત્ ૧૯૪૭ની સાલમાં કચ્છ તરફ પાછા ફર્યા. આ વખતના ગુજરાતના પ્રવાસનું એક ખાસ નોંધવા યોગ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે તે તરફ કચ્છના સાધુઓનાં ધર્મ અને જ્ઞાન આદિને માટે તે વખત પછી સારો અભિપ્રાય બંધાયો. પાછા વળતાં

કમાં બેલા અને ફતેગઢમાં તેરાપંથી* સાધુઓ સાથે તેમને વાતચિત થઈ. ત્યાં એ પંથના રાગી શ્રાવકોને પણ સત્યમાર્ગ બતાવ્યો.

આટલાં વર્ષો સુધી પુસ્તક વાંચન, સત્સમાગમ અને દેશ પરદેશ વિહાર: એ સર્વેથી તેમના જોવા સાંભળવામાં જે જે આવ્યું હતું તેથી તેમની મનનશીલ પ્રકૃતિએ પોતાના કચ્છ ખાતેના સંપ્રદાયમાં કેટલાક સુધારાઓની અગત્ય સ્વીકારી. તેમણે કરેલા સુધારાઓનું સ્વરૂપ જોતાં તેમના એ વખતના સુધારા માટેના સંકલ્પો નીચે પ્રમાણે હોવાનું સંભવી શકે છે:—

૧. સાધુ અને સાધ્વી વર્ગને યોગ્યતર બનાવવો, તેમ કરવા માટે એ વર્ગમાં જ્ઞાન, સંપ અને આચારની પવિત્રતાનો પ્રસાર કરવો.

૨. એ હેતુ સિદ્ધ કરવાને સાધુ સંમેલન ભરવાં, પુસ્તકશાળાઓ અને અભ્યાસ શાળાઓ ખોલાવવી.

૩. શ્રાવકવર્ગમાં ધર્મની ભાવનાને સતેજ કરવી, તેમના આચાર વિચાર તથા આહારવિહાર આદિમાં યોગ્ય સુધારા દાખલ કરાવવા.

આ સંકલ્પોને સિદ્ધ કરવાને તેઓ પોતે નિમિત્તરૂપે—પ્રેરક અથવા પ્રોત્સાહકરૂપે રહ્યા હતા. તેમના એ સંબંધી જે વિચારો હતા તે

* સ્થાનકવાસી જૈનધર્મમાં આ નામનો એક ફાંટો છે. તેના સિદ્ધાન્ત વિચિત્ર છે [illegible] સિદ્ધાંત અત્ર બતાવ્યો છે:—તેઓ માને છે કે [illegible] ન હોય તેને [illegible] તેનાથીએ એક [illegible] 'ભારતવર્ષના સાધુજ કોઈ નથી [illegible] ભિક્ષુ [illegible] નામ [illegible] છે. આચાર [illegible] વગેરે [illegible] પ્રવૃત્તિ, ક્રિયા, [illegible]

બહુ ઉત્તમ હતા, અને તેમના ધાર્યા મુજબ બધા સંયોગો અનુકૂળ થયા હોત ને એમની જીવનદોરી લંબાઇ હોત તો ઘણાં સારાં પરિણામો જોઇ શકાત એ નિઃસંશય છે. તેમનાથી એ વખતે બની શકે એવું હાથ આવેલાને પુસ્તકશાળા અને જ્ઞાનશાળાઓની અગત્ય સમજાવી તેની સ્થાપના કરાવવાનું હતું. ધર્મજ્ઞાન પામવા માટે આ જમાનામાં પુસ્તકો મુખ્ય સાધન છે, હાલ ખરા મહાત્માઓનો સમાગમ બહુ દુર્લભ થઇ પડ્યો છે. પુસ્તકોનો સહવાસ ચતુર્વિધ સંઘને બહુ લાભકર થઇ પડે છે, તેમાં પણ મ્હોટાં શહેરો કરતાં ન્હાનાં ગામડાંઓમાં એવા પુસ્તકભંડારોની અગત્ય સવિશેષ રહે છે, કેમકે એ સ્થળોમાં શહેર કરતાં જ્ઞાન પામવાની અનુકૂળ સામગ્રીઓ ન્યૂન હોય છે; વળી પુસ્તકોના પ્રસંગથી કંઇક અપૂર્વ આનંદ અને જ્ઞાન પમાય છે, અને લોકોની સ્થિતિ સુધારી શકાય છે ને ન્હાનાં ગામડાંઓ ઝટ સુધરી શકે છે. તેમના તથા આ સમુદાયના બીજા મુનિરાજોના આવા આવા ઉપદેશથી પ્રથમ માંડવી અને ત્યાર પછી કસરા, મુંદ્રા, અંજાર, પત્રી, રાયણ, ક્ષુંથ્રી, ભુજપુર, બેરાજા, દેવલપુર, નવીનાળ અને વાંકીમાં ધીમે ધીમે પુસ્તક ભંડારો ખોલાતા ગયા. આ સર્વ ભંડારોમાં કેવળ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો રાખવામાં આવે છે, એમ નથી; તેમજ પોતાના સંપ્રદાયના લોક સિવાય અન્યને એનો લાભ દેવાનો નિષેધ છે એવું પણ નથી. સ્વામી શ્રી કર્મસિંહજી અને બીજા મુનિ મહારાજોના ઉપદેશથી કશા પણ ભેદભાવ કે સંકોચ વગર અન્ય સંપ્રદાયનાં, વિવિધ વિષયોનાં પુસ્તકો એમાં રાખવામાં આવ્યાં છે અને તેનો લાભ લેવાને સર્વ સંપ્રદાયવાળાને એક સરખી છૂટ છે. આમાંથી કેટલાક પુસ્તક ભંડારો ખાને માસિક તેમજ વર્તમાનપત્રો આવવાની પણ ગોઠવણ છે. આઠ દશ હાથની ઓરડીમાં બેસી પંચ પચાસ ઘર કે સો બસો માણસોના મર્યાદિત પ્રદેશમાં વિચરી સંતોષ માન-

આવતાં ધર્મના નિયમ મુજબ તેમનાથી ત્યાંથી ઉઠી શકાય એમ પણ ન હતું. એટલે નિરૂપાયે ત્યાંજ રહ્યા. પરંતુ તેમનું આ રહેવું દેરાવાસી ભાઇઓથી ખમી શકાયું નહિ. તેમણે આગળ થએલો લેખ રજુ કરી ખટપટ જગાવી સ્વામીશ્રીને ત્યાંથી કાઢી મૂકવા મ્હોટો બખેડો મચાવી મૂક્યો. કેસ કોર્ટે ચઢયો. બંને પક્ષ વચ્ચે ઘણી તકરારો ચાલી-અંતે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા* અને કાર્ય કરવાની બાહોશીથી મુંદ્રાના નગરશેઠ શામજીભાઇ લાલચંદ અને મુંદ્રા ભુજના શ્રી સંઘોના પ્રયાસથી નામદાર શ્રી ખેંગારજી સવાઇ બહાદુરે લખી આપ્યું કે હાલને માટે બેઠેલા સાધુ ઉઠી શકશે નહિ. આ ખટપટના પ્રસંગમાં સ્વામી શ્રી કર્મસિંહજી ઉપર એકવાર હુમલો થવાનો ચોક્કસ ભય હતો. તો પણ તેમણે શાન્તિ અને ધીરજનો ત્યાગ કીધો ન હતો.

શ્રીમત્ કર્મસિંહજી સ્વામી આહાર વિહારાદિમાં બહુ નિયમિત રહેતા અને યોગ ક્રિયાનું સેવન રાખતા; તે છતાં ભાગ્યયોગે સંવત્ ૧૯૪૬ ની સાલમાં મુંદ્રામાં તેમને પાઠાંનું (Carbuncle) દરદ લાગુ પડ્યું. પ્રથમ કેટલાક સામાન્ય ઉપચારો કરવાથી શાન્તિ જણાઇ પણ પાછળથી ધીમે ધીમે આ દરદની વેદના ગંભીર થઇ પડી. તેની સાથે અશક્તિ પણ બહુ વધી, તો પણ તેને પત કર્યા વિના પોતાને અવશ્ય કરવાનાં નિત્યકર્મો તેઓ દઢતાથી કર્યા જતા, પરંતુ અંતે તબીયત એવી લથડી કે પોતાનાં માનીતાં કામોને કોરાણે મૂક્યા વિના છૂટકો ન થયો. સારા અનુભવી હોશીઆર દેશી વૈદ્યોની અને ડોક્ટરની સારવાર ચાલુ કરવામાં આવી છતાં કંઇ ફેર ન જણાયો, દરદ વધતુંજ ગયું. મુંદ્રાના વૈદ્ય ડાક્ટરોએ એ રોગને અસાધ્ય ઠરાવવાથી મુંદ્રાનો સંઘ ભારે ચિંતામાં પડયો. અહિંના શ્રાવકોની શ્રી કર્મસિં-

* ધારેલો હુકમ ન મળે ત્યાં સુધી આહાર પાણીનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

હજી સ્વામી પ્રત્યે એટલી તો પૂજ્ય બુદ્ધિ હતી અને સંઘના અગ્રગણ્ય પુરૂષો* પોતાની જવાબદારી એવી સારી રીતે સમજતા હતા કે ગમે તે ભોગે પણ પૂજ્યશ્રીનું શારીરિક આરોગ્ય પાછું મેળવી આપાવવા તેઓ બહુ આતુર હતા. બહારથી કોઇ સારા અનુભવી ડૉક્ટરને બોલાવી લાવવા માટે તેઓએ તેમની આજ્ઞા માગી, પરન્તુ તે નહિ મળવાથી તેઓએ છેવટે ભૂજના નાગર ગૃહસ્થ દુર્લભદાસ ઉર્ફે ભૂલાભાઇ કુંવરજી જે ગુમડાંના અચ્છા વૈદ્ય ગણાય છે તેમને બોલાવ્યા. આ દેશી વૈદ્યે અસાધ્ય મનાયલું દરદ મટાડ્યું. આ મંદવાડને લગતી એક બીના આપણું ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય રહી શકે તેમ નથી; તે એ કે જ્યારે ઓપરેશન અથવા શસ્ત્રક્રિયાં કરવામાં આવી ત્યારે પૂજ્યશ્રીએ કાંઇ પણ અવાજ કર્યો ન હતો કે મુખાકૃતિ બદલી ન હતી. પૂજ્યશ્રીની આ સહનશક્તિ અને મુંદ્રા સંઘની અનુકરણીય સેવા ભક્તિથી સૌને મહદાશ્ચર્ય થયું.

વ્યાધિમુક્ત થયા પછી સ્વામીશ્રીએ પાછો ધર્મોપદેશ આપવાનો ક્રમ જારી કર્યો, એ વખતના ઉપદેશકોમાં એ સમર્થ અને અદ્વિતીય મનાતા હતા; દષ્ટિ અને જ્ઞાનની સીમા વિસ્તૃત બની હતી; શુદ્ધ આચરણ, ખરેખરી જીજ્ઞાસા અને દીર્ઘ ઉદ્યોગથી ગુરૂ, શાસ્ત્ર અને [illegible] સેવ્યા. જૈન ધર્મના તત્વોનું તેમનાં હૃદયમાં [illegible] રહેલું હતું. તેમના વિચાર બહુ ઉદાર અને દીર્ઘદર્શી હતા. આ સર્વ ગુણોથી આકર્ષાઇ કચ્છના સર્વ સંઘે તેમને આઠ કોટી મોટી પક્ષના આચાર્ય તરીકે નિયુક્ત કર્યા. શ્રાવક, શ્રાવિકા, સાધુ અને સાધ્વી એ ચારેને માર્ગે ચલાવતા, તેમનામાં સંપ સમા-

* ૧ દોશી ઉગરાજ દેવકરણ, ૨ મેતા નાગજી કુંવરજી, ૩ દોશી મા[illegible] નાનજી, ૪ શાહ સોમજી લધા, ૫ શાહ ભેરાજ ચાંપશી, ૬ નાથા અભેચંદ, ૭ સુંદરજી ભગવાન, ૮ [illegible] માવજી કૃષ્ણજી વગેરે.

ધાની જાળવવાં, ધર્મબોધ આપવો, નિયમ, ધારા–ધોરણ ઘડવાં તેમજ ચતુર્વિધ સંઘને લગતાં બીજાં કામો ઉપર દેખરેખ રાખવી એ સર્વ કામ માટે શુભ ગુણયુક્ત વિવેકવિરાગસંપન્ન પ્રભાવશાળી મહાત્માનેજ આવું આચાર્યપદ આપવામાં આવે છે. એ પદ વંશ પરંપરા શિષ્ય પ્રશિષ્યને મળે એવો નિયમ નથી. શાસ્ત્રદષ્ટિએ યોગ્ય જણાતા કુશળ સાધુ પુરૂષને સર્વાનુમતે આ મહત્પદ આપવાનો રિવાજ છે. કારણ કે:—

पंच विहं आयारं आयरमाणा तहा पयासंता।
आयारं दंसंता आयारा तेण वुच्चन्ति ॥

"જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય એમ પાંચ પ્રકારના આચારને આચરે છે તથા પ્રકાશે છે અને જે આચારનો ઉપદેશ આપનારા છે તે આચાર્ય કહેવાય છે."

આટલા વખત સુધી શ્રીમદ્ મોહનથી સ્વામી એ પદવી પર હતા. તેઓ સં. ૧૯૫૫ની સાલમાં કાળ ધર્મ પામતાં સર્વે કોઇની નજર આપણા ચરિત્રનાયક પર ઠરી. આ ઉપરથી સર્વાનુમતે તેજ સાલના માગશર મહીનામાં માંડવી શહેરમાં એક સારો મેળાવડો કરી તેમને 'પૂજ્યપાદ આચાર્ય'નું માનભર્યું પદ આપવામાં આવ્યું. સમયોચિત વિવેક અને નમ્રતા બતાવી તેમણે એ પદનો સ્વીકાર કર્યો.

આ મહાન્ પદને અંગે રહેલી મહાન જોખમદારીને બરાબર જાણનાર આ મહાત્મા કહેતા કે, અધિકારે ચડયા એટલે કાંઈ ન કરતાં બેસી રહેવું કે અમુક માણસો ઉપર ગમે તેમ સત્તા ચલાવવી કે વ્યાખ્યાનમાં બેસી સેવક વર્ગ પાસેથી પૂજા આદિ મેળવવાં એમ જેઓ માને છે તેઓ ભેવડા દોષમાં પડે છે. પ્રમાદ અને આલસ્યને વશ ન થતાં, પૂજા, અર્ચા આદિની ખટપટમાં ન પડતાં, હાથ નીચેના માણસોના ઉદ્ધારની જોખમદારી પોતાને શિર લેવી એવું કઠિન

ધર્મ હાલમાં અનેક ફાંટાઓમાં વ્હેંચાઇ ગયો છે. ફાંટાઓમાં પણ પાછા ફાંટા પડતા જાય છે. ધર્મનાં ઐકયવડેજ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ સાધી શકાય છે. ધર્મની સંઘશક્તિ, મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠામાં તોજ વધારો થઇ શકે કે જો એક અવિભક્ત જૈન ધર્મનો ઝુંડો ફરકી રહે. જુદે જુદે માર્ગે વહી જતા પ્રવાહને એકજ દિશા તરફ વાળી લઇએ તો તેનું બળ વધે છે. અને એ વધેલાં બળવડેજ કોઈ પણ મહત્કાર્ય થઇ શકે છે. આવા વિચારોથી પ્રથમ સ્થાનકવાસી પંથની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ એકત્ર થાય તે માટે તેઓ બહુ આતુરતા બતાવતા. અને પોતાથી બની શકે તેવા પ્રયાસો લેવાને તત્પર રહેતા. સ્થાનકવાસી પક્ષના છકોટી અને આઠકોટી ન્હાની પક્ષ તથા મ્હોટી પક્ષના સાધુઓનું સંમેલન જ્યારે તક મળે ત્યારે અમુક મુદતને અંતરે ભરાય તો ભિન્ન ભિન્ન શાખાના સાધુઓ એક બીજા સાથે છૂટથી હળે મળે, જૂદા જૂદા વિષયો સંબંધી સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચા કરે અને સર્વને બહુ લાભ થાય એમ તેઓશ્રી જણાવતા. આવું પ્રથમ સમ્મેલન મેળવવાનાં કાર્ય માટે તેમણે પોતાના અભ્યાસી મુનિમંડળને સ્વતંત્રતા આપી. પૂજ્યપાદ આચાર્ય શિરોમણિ તરફથી પ્રેરણા, સંમતિ, સલાહ, સ્વતંત્રતા અને ઉત્તેજન મળતાં આ વિચારશીલ યુવકમંડળને બહુ ઉત્સાહ થયો. તેમણે ભારે પરિશ્રમ વેઠી, પ્રતિપક્ષીઓની નિંદાના પ્રહારો ખમી મુંદ્રા તાલુકાનાં રામાણી ગામમાં સં. ૧૯૬૬ ના જ્યેષ્ઠ માસમાં આઠકોટી મ્હોટી પક્ષ અને છકોટી સંપ્રદાયના સાધુઓની એક પરિષદ ભરી. પ્રમુખ સ્થાને છકોટી સંપ્રદાયના વિદ્વાન પંડિત શ્રી રત્નચંદ્રજી મહારાજ હતા. વૃદ્ધાવસ્થા તેમજ પગે અશક્તિને લીધે આચાર્ય શ્રી આ સભામાં ભાગ લઇ શક્યા નહતા. તેમજ પ્રેમપૂર્વક વિનતિઓ કર્યાં છતાં ન્હાની પક્ષના મુનિ મહારાજેએ આ સંમેલનમાં ભાગ લેઇ ઉચિત ધાર્યો નહતો. આ મુનિમહારાજેને

આવાં કોકિલ કૂજનમાં કાકશબ્દનો વિપરીત ભ્રમ થઇ આવ્યો હતો તેમનાં આવાં વર્તનથી કોઈ કોઇ વાર તોઃ—

अस्यां सखे बधिरलोकनिवासभूमौ ।
किं कूजितेन किल कोकिल कोमलेन ॥
एते हि दैवहतकास्तदभिन्नवर्णम् ।
त्वां काकमेव कलयन्ति कलानभिज्ञाः ॥*

એ અન્યોક્તિનું સ્મરણ કરી સુજ્ઞ પુરૂષો મૌનજ સેવે છે. વિદ્વન્મુનિમંડળના મિષ્ટ શબ્દનાં શ્રવણથી એ સિવાયના અન્ય વર્ગને બહુ આનન્દ થયો હતો એમાં તો જરા પણ અતિશયોક્તિ જેવું નથી. આ પરિષદ્ જે સંયોગોમાં ભરાઇ હતી, તે તેના કાર્યવાહકોની ઇચ્છાને સર્વથા અનુરૂપ નહતા. એવાં કાર્ય માટે જે લાંબી મુદ્દત, બહુ પુરૂષોના મત, લાંબા વિચાર ને દીર્ઘ દૃષ્ટિપૂર્વક ઘડેલી યોજનાઓની જરૂર છે. તે સર્વનો સુઘટિત યોગ સર્વથા બની શક્યો નહતો. તથાપિ કાર્ય ધાર્યા કરતાં બહુ વધારે દીપી નીકળ્યું, અને પ્રશસ્ય ઠર્યું. આ સભાનો સવિસ્તર હેવાલ અલાયદો પુસ્તક રૂપમાં છપાઇ બહાર પડયો હતો.

---

* આ અન્યોક્તિનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છેઃ—"હે મિત્ર કોકિલ! અહિં તો બહેરા લોકો વસે છે. આ સ્થળે તારાં કોમલ કૂજનથી શું વળશે? અર્થાત્ કંઇ નહિ વળે. કારણ કે એ બહેરા છે તેમ દૈવથી હણાયલા છે અને કલાભિજ્ઞ (કલ એટલે શબ્દ તેમજ કલા એ બેને જાણવાવાળા) છે નહિ. એટલે એ તો તને કાગડોજ ધારે છે." જ્ઞાન પામવાનાં દ્વાર ચક્ષુ અને કર્ણ એ બે ઇન્દ્રિયો છે. રૂપ અને શબ્દનું જ્ઞાન એ બે ઇન્દ્રિય દ્વારા જન પામે છે અને અંતઃકરણ એ વિચારનો પ્રદેશ છે. હવે જેમણે ચક્ષુ અને કર્ણ બંધ કરેલ છે અને જેનનુ અંતઃકરણ સ્વતંત્ર વિચાર કરવાને અસમર્થ છે તેવા લોકો કોયલને કાગડો સમજે કે દોરીને સાપ માની ભયથી કંપી દૂર નાસે અને કોઈ પણ કાર્ય સાધી શકે નહિ તેમાં આશ્ચર્ય જેવું થોડુંજ છે.

આ અરસામાં આચાર્યશ્રીની ઉંમર એંસીની થવા આવી હતી. એટલે તબીયત લથડતી ચાલી, ઇન્દ્રિય વર્ગ પોતપોતાનું કાર્ય બજાવી શકે એવો સબલ રહ્યો નહતો. એટલે વિહાર પણ ટૂંકો ટૂંકો કરતા. વાંચવા વિચારવાનું કામ પણ હવે વિશેષ બની શકતું નહિ. તોપણ શ્વેતામ્બર દિગંબર પંથનાં નિષ્પક્ષપાતી પુસ્તકો, સારાં માસિકો તેમજ પત્રો, બીજાં તાત્વિક પુસ્તકો, એ પોતાના શિષ્ય વર્ગ પાસે વંચાવી સાંભળતા. વ્યાખ્યાન પણ બંધ કરેલ હતું. હવે તેમનાં નિત્ય કૃત્ય તરીકે ગ્રંથ શ્રવણ, ધર્મ ક્રિયા, આવ્યા ગયાને જોઇતો ટૂંક ઉપદેશ, અભ્યસ્ત વિષયનું ચિંતનઃ એ હતાં, પત્રી, માંડવી અને મુંદ્રાના સંઘ તરફથી પોતાને ત્યાં પધારી સ્થિરવાસ સેવવાનાં વિનંતિ પત્રો વારંવાર આવતાં. હવે તેમની ક્ષીણ ઇન્દ્રિય શક્તિઓ વધારે શ્રમ વેઠી શકે એમ નહતું. પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહેતી અને પ્રસંગે વૃદ્ધાવસ્થાને અંગે થતા ન્હાના ન્હાના વ્યાધિઓ પણ દેખાવ દઇ જતા. એટલે સ્થિરવાસ સ્વીકારવામાં અધર્મ જેવું હવે નથી એમ ધારી સ્થિરવાસ સ્વીકારવા કબુલ થયા ખરા, પરંતુ કયે સ્થળે રહેવું તે માટે ચોક્કસ વાત જણાવતા નહિ. સંવત્ ૧૯૬૮ ની સાલનું ચોમાસું લુણી મુકામે કર્યું હતું. ત્યાં પત્રીના સંઘના મુખ્ય આગેવાનો પોતાને ગામે સ્થિરવાસ માટે પધારવાનું કહેવાને આવ્યા, પરંતુ તેમને કંઇ ચોક્કસ જવાબ મળ્યો નહિ. ઘણા આગ્રહને અંતે એટલું સ્વીકાર્યું કે ચોમાસું ઉતર્યા બાદ ત્યાં આવી જઇશ. ત્યાર પછી મુંદ્રા સંઘના મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનો લુણી આવ્યા તેમણે મુંદ્રામાં રહેવાનો આગ્રહ કીધો. શેઠ રામજીભાઇ લાલચંદના તથા પોતાના શિષ્યોના આગ્રહથી તેમણે મુંદ્રા સંઘની માગણી સ્વીકારી પરંતુ ક્યારે સ્થિરવાસ સેવવો એ પોતાની ઇચ્છાપર રાખ્યું.

ચોમાસું ઉતર્યા બાદ લુણીથી પત્રીવાળા સંઘને આપેલાં વચન

પ્રમાણે છસરા કુંદ્રોડી થઈ પત્રી પધાર્યા. ત્યાં એક શિષ્યને દીક્ષા આપવાની હોતાં રોકાયા. એટલામાં મુંદ્રા સંઘની ઇચ્છા પાર પાડવામાં કેમ જાણે પરસ્પરનો ઋણાનુબંધનો સંબંધ કારણરૂપ હોય તેમ તેમને અચાનક મુંદ્રે જવાની ફરજ પડી. પ્રસંગ એવો બન્યો કે મુંદ્રામાં સ્વધર્મનિષ્ઠ દોશી માણેકચંદ નાનજી સખ્ત બિમાર હતા. તેમણે એવું દઢ વ્રત લીધું કે ખુદ પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી અહિં આવી મને સાક્ષાત્ દર્શન આપે તોજ મારે આહાર પાણી લેવાં. આ વ્રત લીધાની ખબર મુંદ્રા સંઘના અગ્રેસર શેઠ રામજી લાલચંદને ખાસ પત્રી મોકલી પૂજ્યશ્રીને આપવામાં આવી. આ ખબરથી આ મહા પુરૂષનું હૃદય પીગળી ગયું અને વિહાર કરવાના સંજોગ ન છતાં દોશી મજકુરના ભાવને લક્ષમાં લઈ પત્રીથી લાખાપુર ભોરારાના શ્રાવકોને માત્ર દર્શનનો લાભ આપી તે સાલના ફાલ્ગુન સુદિ ૫ શુક્રવારના રોજ મુંદ્રે પધાર્યા. નિયમ લેનાર શ્રાવકના મનનું સમાધાન કરી બીજે જ્ઞાનોપદેશ આપતાં વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું કે “આવાં ઉગ્રવ્રત બીજીવાર લેશો નહિ, મંદવાડના વખતમાં એ પાળવાનું બની શકતું નથી.” બન્યું એવું કે કેમ જાણે એ [illegible]

ર્યું. આંખે ઝાંખાશ આવેલી હોવાથી વાંચીને વ્યાખ્યાન આપવાનું બની શકતું નહિ. પરંતુ શ્રાવકોના આગ્રહથી કોઇ કોઇવાર મ્હોંએજ ઉપદેશ કરતા. ફુરસદના વખતમાં શિષ્યો પાસે નૂતન નૂતન ગ્રંથો વંચાવતા, તેમને નિદ્રા પ્રથમથીજ ઓછી હતી. એટલે રાત્રિનો ઘણો ભાગ પ્રભુસ્મરણ કે યોગ ક્રિયાઓમાં વ્યતીત થતો, જો કે તેમનાં શરીરમાં કોઇ વ્યાધિ જણાતો નહતો તોપણ અશક્તિ બહુ રહેતી.

અષાડ સુદિ ૧૫ ને દિવસે પૌષધાદિ* ક્રિયા કરવા માટે ઘણા શ્રાવકો સ્થાનકમાં એકઠા થયા હતા, તેમના ભાવ અત્યુત્કટ જણાતા હતા. આવેલાં સ્ત્રી પુરુષોમાંથી કોઈ કોઈ પ્રશ્નાદિ પૂછતાં અને પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જ્ઞાન વ્યવહાર આદિની ધારણા કરતાં હતાં. કોઈ કોઇ પરસ્પર વાતો કરતાં હતાં કે આ ચોમાસામાં સત્સંગ, ધર્મબોધ, ધર્મકરણી બહુ થશે તથા પૂજ્યશ્રીનાં દર્શન અને સદુબોધનો લાભ હમેશ મળશે. આ સર્વને યથોચિત ઉત્તરો આચાર્ય શ્રી અડગ આસને બેસીને આપતા હતા. એ દિવસની રાત્રિના ઉત્તર ભાગમાં વ્યાધિએ સહેજ રૂપ બતાવ્યું. પ્રભાતે ઉપચાર કરતાં કંઇક શાન્તિ જણાઇ. વળી બીજાના દિવસે પોતાના શિષ્ય તથા શેઠ રામજીભાઇને પાસે બોલાવી કહ્યું કે "હવે તમારે અહિંથી વેગળા જવું નહિ. આ શરીરની સ્થિતિ હવે ટકી શકે એમ નથી. તે દિવસે દરદે ઉથલો દીધો. સ્થિતિ ઘણી ગંભીર છે એમ જાણી તેમની સારવાર માટે ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા. અશક્તિ બહુ વધી ગઈ હતી. પોતાની મેળે ઉઠી બેસી શકાતું નહિ તો પણ અનવધ જેવી શાન્તિથી અને વિરક્તિથી રહેતા હતા. ડોક્ટરે ચિકિત્સા કરી જણાવ્યું

* આ દિવસથી ચાતુર્માસ શરૂ થાય છે. તે દિવસે શ્રાવકો તેમ શ્રાવિકાઓ પોતાને લેવાના નિયમો લેવાને તથા બીજી ક્રિયાઓ કરવાને એકઠા મળે છે. આ દિવસથી ધર્મ મોસમની શરૂઆત મનાય છે.

બજાવતો રહ્યો હતો તે ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે. પવિત્ર ગાથાઓનાં શ્રવણ અને મૃત્યુ શય્યાપર સૂતેલા વૃદ્ધ આચાર્યશ્રીનું સાક્ષાત્ દર્શન એથી એમનાં મનપર જે સ્થાયી અસર થઇ તેથીજ પોતાની સેવાનો બદલો ભરી પામ્યાનું એ વર્ગને જણાયું હતું. એમનાં દર્શનનો લાભ લેવા આવવાને વદી ૪ ના દિવસે ૮૧ ગામના સંઘને વિનતિપત્રો મુંદ્રા સંઘે લખેલા પરંતુ આ રાત્રિની ગંભીર સ્થિતિ જોતાં તેમને જણાયું કે આ લાભ કોઇથી લઇ શકાય એવું હવે રહ્યું નથી.

વદી ૪ ની રાત્રિ આવી રીતે પસાર થઈ. વદી ૫ નું પ્રભાત થયું. સૂર્ય ચડવા સાથે આચાર્યશ્રીનું ચેતન ક્ષીણ થવા લાગ્યું. નાડી ધીમી પડતી ગઈ. બધાનાં મુખ ઉપર સંદેહ, ચિંતા અને નિરાશા છવાઇ રહ્યાં હતાં. ભક્તિભાવ અને ચિંતાથી આચ્છાદિત થએલાં વદનવાળા સર્વે શ્રાવકો સ્વર્ગે વિદાય થતા આ મહાત્માની આસપાસ વીંટળાઈ ગુપચુપ બેસી તેઓશ્રીની પરમ શાંતિ ઇચ્છતા હતા. આચાર્યશ્રીની મુખમુદ્રા પ્રશાન્ત, ગંભીર, સ્મિતભરી અને વધારે પ્રભાવાળી જણાતી હતી. તેમને કોઈ વાસના રહી ન હતી, મન તત્ત્વભાવનામાં ગળી ગયું હતું, હૃદય કામના આદિથી રહિત શાન્ત સરોવર જેવું બની રહ્યું હતું. હોઠો ધીમા ધીમા હાલતા હતા. હવે શબ્દોચ્ચાર સંભળાય એવું પણ રહ્યું ન હતું. બીજું કોઇ પણ અંગ ચાલતું ન હતું. જેમ જેમ વખત જતો હતો તેમ તેમ મુખ ઉપર દિવ્યકાન્તિ પ્રસરતી જતી હતી. શ્વાસોચ્છ્વાસ બહુ મન્દ પડતો હતો. નાડીઓનું ખેંચાવું, ભારે શ્વાસ થવો, અંતર વ્યથાના ક્ષોભથી આકુળ વ્યાકુળ થઈ હાય વોય કરી અંગ પછાડવાં, કે જેવા તેવા બકારા કરવા, ભયથી ત્રાસી બેહા થઇ જવું એવાં એવાં ચિહ્નોમાંથી કોઇ

રાજ ચાંપસી, શેઠ શામજી લધા, શેઠ કેશવજી સુંદરજી, શાહ હીરા મેઘજી, શાહ હીરા પુનશી.

પણ ચિહ્ન જણાતું ન હતું. શાન્ત ભાવે સ્થિરતાથી કેમ જાણે કોઈ ધ્યેય સ્વરૂપમાંજ લીન થઇ ગયા હોય તેમ આ મહાત્મા બિછાના પર પડયા હતા. તેઓ શાન્ત હતા. આસપાસનું મંડળ પણ અંતરમાં વેદના પામતું પણ બહારથી શાન્ત ગંભીર અને સ્વસ્થ થઇ બેઠું હતું, કુદરત પણ શાન્ત હતી, સૂર્યનારાયણ ઝળકતા હતા. સવારનો વખત અને સ્થાનક જેવું એકાન્ત સ્થળ એવી એકાન્ત શાન્ત પ્રસન્ન સ્થિતિમાં આચાર્યશ્રીની વૃત્તિ ધ્યેયાકાર થતી હતી. તેમના પુણ્ય પ્રભાવે આસપાસની સ્થિતિ પણ અનુકૂળ હતી.

જેણે બાલ્યકાળથીજ પવિત્ર આચાર, પવિત્ર વિચાર, પવિત્ર ઉચ્ચારાદિ સેવ્યાં હતાં, જેનાં વાક્ કાયા અને મને પુણ્ય અને પુણ્યજ વ્હોર્યું હતું, જીવનપર્યંત બ્રહ્મચર્ય તપ અને ધર્મક્રિયાઓનું સેવન કર્યું હતું તેને અંતકાળે શી પીડા થાય? કઈ વાસના પીડે? કયો વિષય આકર્ષે? બાલ વિષય માત્રથી જેનું મન ઉપરામ પામ્યું હતું. જ્ઞાન વિજ્ઞાનથી જે આત્મા પવિત્ર અને ઉજ્જ્વલ બન્યો હતો, જન્મથી તે મરણપર્યંત તપ સંયમ અને ચારિત્ર સેવતાં જેનું શરીર પવિત્ર પર-

આસાન કર્યે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે બજાવવાનાં કામોમાં સૌ લાગી ગયા.

શહેરમાં ખબર ફેલાઇ. આચાર્યશ્રીનાં માનમાં હિન્દુ મુસલમાન બધા લોકોએ તે દિવસે વ્યાપાર ધંધો બંધ રાખ્યો. સાંજ વખતે રિવાજ પ્રમાણે એક ભવ્ય માંડવી શહેરમાં ફેરવવામાં આવી. આ પ્રસંગે આચાર્યશ્રીનાં દર્શન કરવાને તેમ તેમની અંતિમક્રિયામાં ભાગ લેવા જૂદા જૂદા સંપ્રદાયના મુખ્ય આગેવાનોએ હાજરી આપી હતી. માંડવીમાંથી દેખાતી મુખાકૃતિની પ્રભા જોઇને એક વ્યક્તિ બોલી ઉઠી–"આ જીવતાને આમ શામાટે લઇ જાય છે?!" એ વખતના દેખાવનું ચિત્ર આ અસમર્થ લેખિની શું આળખી શકે? પ્રત્યક્ષ જોનારનેજ એનો ખરો ભાસ થઇ શકે એમ છે.

સંધ્યાકાળનો વખત હતો. આકાશમાં ગંભીરતા છવાઇ રહી હતી. સ્મશાનમાં હજારો લોકો એકઠાં મળ્યાં હતાં પરંતુ બિલકુલ ગરબડ હતી નહિ. શોકનિમગ્ન હોયની શું? તેમ વૃક્ષો પણ હાલતાં બંધ પડેલાં હતાં. પક્ષી એક પણ દેખાતું નહતું. સૂર્યનારાયણ પણ આ દેખાવ જોવાને નારાજ હોય તેમ પોતાનાં કિરણોને સમેટી લેવાનું કરતો હતો. ઢળતો દેખાવ ગમગીનતા અને શોકમાં વધારો કરતો હોય એમ જણાતું હતું. આવા શાન્ત અને ઉદાસી વખતમાં એક તરફ ભડભડ કરતી મ્હોટી ચિતા સળગી રહી હતી, એક વખત ચેતન જેવો દેખાતો, પૂજ્ય મનાતો પણ હવે કેવળ જડ થઇ પડેલો દેહ એ ચિતામાં ભસ્માભૂત થતો હતો. અને પોતાની પૌદ્ગલિક સ્થિતિ, અનિત્યતા, ચેતન જીવાત્માથી વિભિન્નતા, જડતાનું ભાન વિચારશીલ પ્રેક્ષકને કરાવતો હતો. શોક અને ભયની નિવાસભૂમિરૂપ જે સ્મશાન તેનો દેખાવ, તથા ચિતાની મ્હોટી જ્વાળા વચ્ચે તડતડ કરીને બળતો, આજ સુધી એક મહાન સંસ્કારી જીવનાં ખોળીઆં

રૂપે જળવાયલો દેહ એ સર્વનું દર્શન નાસ્તિકમાં નાસ્તિક મનુષ્યનાં હૃદયપર પણ ગંભીર અસર કરે એવું હતું.

જૈનતત્વજ્ઞાનની વાડીમાંથી આ દિવ્ય પક્ષી ઉડી ગયું. સંપ્રદાયમાં ઝાંખાશ આવી ગઈ. કાર્યમાં મોળાશ આવી ગઇ. સર્વાનુમતે મનાએલાં ચાર *રત્નોમાંથી આ ત્રીજું રત્ન પણ અદૃષ્ટે ખૂંચવી લીધું. હજી એ મહાત્માના સદ્બોધનું તથા એમનાં સમગ્ર જીવનનું મનન ચતુર્વિધ સંઘ કરે તો અનેક દ્રવ્ય લાભો પામી શકાય; આવા આવા વિચારોની સરિતાના પ્રવાહમાં તણાતો આજુબાજુના બનાવો ઉપર લક્ષ ન આપતાં આ મહાત્માનાં જીવનચરિત્રનું હૃદયમાં રટણ કરતો અમુક ઉપાધિ વિશિષ્ટ આત્મા આત્મામાં લાગી જતાં—અંતરમાં ઉંડો ઉતરી જતાં એક દિવ્યનાદનું શ્રવણ કરે છે, ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે. તોએ નાદધ્વનિ આમ કહેતો હોયની શું એમ જણાય છેઃ—

यद् यद् विभूतिमत् सत्वं श्रीमदूर्जितमेवया।
तत्तदेवा वगच्छत्वं ममतेजोंश संभवम् ॥+

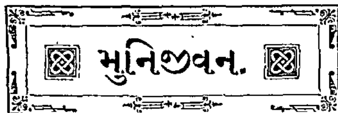
'વિભૂતિમત્-શ્રીમત્-ઉર્જિત' એનો વાચક ગમે તેવો અર્થ કરે પરન્તુ આ લખનારને તો એ પ્રભાવશાળી સત્વમાં ઘણે ભાગે દિવ્ય અંશોનું જ ભાન થયું.

શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

* ૧ મહાપુ નાનચંદજી સ્વામી, ૨ દેવચંદજી સ્વામી, ૩ આચાર્યશ્રી હર્ષચંદજી સ્વામી, ૪ વિદ્યમાન આચાર્યશ્રી વિજયપાલજી સ્વામી.

+ " જે કોઇ સત્વ વિભૂતિમત્ શ્રીમત્ કે ઉર્જિત હોય તેને મારા તેજના અંશરૂપે જાણજે." (ગીતા.)

We buy experience cheapest in studying the lives of others.

—*Max Müller.*

The Science of Languages.

" અન્યજનોનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી સોંઘામાં સોંઘી રીતે આપણે અનુભવ મેળવી શકીએ. "

ધર્મ-સંપ્રદાયની શક્તિનો આધાર જડ મહાલયો, દ્રવ્ય, લાયબ્રેરીઓ, આભૂષણો, સુંદર વસ્ત્રો કે એવીજ બીજી બહારની ટાપટીપ ઉપર નથી; કિંતુ ચેતનવાન યોગ્ય પુરુષોપર હોય છે. એમનાથીજ એ દીપે છે; પ્રસરે છે. સ્વમહિમા દર્શાવી શકે છે. ગૌરવમાં વધે છે, એવા પ્રતાપી અને પ્રભાવશાળી પુરુષોજ પોતાનાં પરાક્રમથી ધર્મના રચનારા તેમજ રક્ષનારા નીવડે છે.

સાદું રૂપક સમાજને લગાડી એમ કહીએ કે સમાજરૂપ શરીરમાં તે તે સમાજ ગત વિદ્વાન્ ઉપદેશક વર્ગ બુદ્ધિનું એક (અને તેટલાજ ભારે વિશેષ જવાબદારીવાળું) સ્થાન ભોગવે છે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. કોઈ પણ સમાજમાં ચાલતી વિચાર સંગતિ અને આચાર પદ્ધતિનું મૂળ સ્વરૂપ તેના વિદ્વાન્ ઉપદેશક વર્ગ તરફથી ઘડાએલું હોય છે. જો કે તેમાં સમાજગત વ્યક્તિઓની નિર્બળતા અને સદોષતાની અંશ દુષ્ટ ગંધ પાછળથી ભળી જાય છે. બુદ્ધિશાળી વિદ્વાન્ ઉપદેશક વર્ગની જેટલી યોગ્યતા એકતા અને મહત્તા તેટલી તે સમાજની અન્ય સમાજો કરતાં એકતા અને મહત્તા હોય છે. ઇતિહાસ જોતાં જણાયું છે કે સમાજની ચાલક તેમજ શાસક સત્તા જેટલે અંશે અને જેવાં રૂપમાં યોગ્ય વિદ્વાન્ ઉપદેશક વર્ગના હાથમાં હોય છે તેટલે અંશે અને તેવાં રૂપમાં તેની ઉચ્ચ સ્થિતિ હોય છે, એકની અસર બીજા ઉપર થાય એવા સંબંધથી જેમ દેહાદિ અને બુદ્ધિ તેમ સમાજ અને વિદ્વાન્ વર્ગ તેવા સંબંધથી સંકળાએલા છે. રોગી અને દુર્બળ શરીર તથા નિર્બળ ક્ષુભિત અને સાશંક મનની અસરથી બુદ્ધિ પણ વિકારી, દુર્બળ, સંશયશીલ, અસ્થિર અને મેલી બને છે અને તેથી તેના કરેલા નિશ્ચયો પણ વિપરીત અરદ અને અસ્પષ્ટ હોય છે. આજ રીતે અશિક્ષિત, અજ્ઞાન, વહેમી, જડ અને દુર્બળ વ્યક્તિઓથી બનેલા સમાજમાં ઉપદેશક વર્ગ પણ બહુએ તેની યોગ્ય સ્થિતિમાં હોતો નથી. એથી ઉલટું ઉપદેશક વર્ગની અયોગ્ય સ્થિતિ અને કર્તવ્ય વિમુખતાને પરિણામે સમાજ પણ અધોગતિએ પહોંચે છે. આમ છે એટલે આ તો સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે ઉપદેશક વર્ગની અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારની સ્થિતિ હોવામાં જેમ સમાજની સ્થિતિ પણ એક કારણરૂપ છે તેમ સમાજની સ્થિતિ માટે ઉપદેશક વર્ગ જવાબદાર અને જોખમદાર છે. કેમ

કારણ કે અમે જેવા પ્રકારે પ્રજાને ઉપકારક વા અપકારક છે તેનું સંપૂર્ણ વિવરણ વ્યવહારમાં નહિ ઉતરતાં સામાન્ય રીતે અત્રે આટલું એટલું તો નિર્વિકાર રીતે કહી શકાય કે યોગ્ય વિદ્વાન વર્ગની જરૂર સમાજ-ધર્મની ઉચ્ચ સ્થિતિ થવા માટે ખાસ કરીને છે, અને જો વર્ગની જેવી જોઈએ તેવી યોગ્ય સ્થિતિ હોય, તેઓ ધર્મ પરાયણ હોય એટલે કે પોતાના નિયત કર્મો સંપૂર્ણ રીતે [illegible] આપ્રમાણે તે [illegible] ધર્મ બુદ્ધિએ તત્પર રહેતા હોય, પોતાના અધિકારને અને તેની જવાબદારી અને જોખમદારી સમજવાની શક્તિ અને શક્તિ ધરાવતા હોય, તેમાં ધારણમાં દૃઢ રહી નિષ્કામભાવે પરોપકાર બજાવવું [illegible] હોય તો ધર્મ અને સમાજની ઉન્નતિ બહુ વહેલી થાય અર્થાત્. કહેવત છે કે સત્ય શું અને અસત્ય શું એનો વિવેક કરવાને સમર્થ એવો બુદ્ધિરૂપ સારથી જેમ મન અને ઇન્દ્રિયના ઘોડાને યોગ્ય રસ્તે ચલાવી દેહધારી જીવાત્માને પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વિષયક ધર્મની બાબતમાં દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ પડતી યોજના ઘડી કાઢે કુશળ, સમર્થ અને [illegible] [illegible] સમાજને યોગ્ય રસ્તે [illegible] જાય છે, અને પરમ [illegible] [illegible] [illegible] છે.

[illegible] કોઈ પણ કર્મ આરંભ કરતા પહેલાં **સંકલ્પ** અને **દેશકા-ળાદિના વિચારની** અપેક્ષા રહે છે. સંકલ્પ **સત્ય** જોઈએ અને વિચાર **શુદ્ધ** જોઈએ. સત્ય અને શુદ્ધ સંકલ્પ [illegible] કરવા માટે **નિશ્ચિં-તતા** અને **નિઃસ્પૃહતાની** આવશ્યકતા છે. આવા [illegible] વિચારથી [illegible], [illegible] અને નિયમ આદિથી સંસારી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નિરૂપણ કરી નાખનાર વિદ્વાન મનુષ્યોનો એક વર્ગ ઉભો કરવાની પ્રત્યેક સમાજને ઘણી જરૂર રહે છે. આ વર્ગ નિશ્ચિંત રહી સંસારની અનેક ઉપાધિઓથી બચી **અવ્યગ્રપણે** પ્રજાનાં હિત-

શોધનમાં તત્પર રહે છે માટે તેમનાં ઉદ્દેશ્યપણું કૈવલ્ય અન્ય વર્ગને સોંપવામાં આવે છે. આવા નિશ્ચિંત નિસ્પૃહ અને મહું જ્ઞાન માગનાર વિદ્વાનવર્ગના સત્સમાગમ અને શુદ્ધ વિચારોથી ધર્મપ્રેમી શુદ્ધ વિચાર સંગતિ અને આચાર પદ્ધતિનું અનુસરણ પ્રજાવર્ગ કરે છે અને કલ્યાણને પામે છે. દેશકાળાદિનાં વારંવાર પરિવર્તન થવાનાં કારણો અને તેને પરિણામે થતી સમાજની અવ્યવસ્થાને લીધે એવું જ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન અને નિઃસંગતા કે જે સર્વ કરતાં વધારે વિશેષ ઉચ્ચ વિશેષ યોગ્ય અને વિશેષ ઉપયોગી બનાવે છે. અને દીર્ઘ [illegible] સમ[illegible] દર્શનને વિશેષ ઉચ્ચ બનાવી શકે છે તેમજ [illegible] પણ કર્યું કામ કરાવી શકે છે. એમાં જેટલી ન્યૂનતા તેટલી કર્તવ્યપાલનમાં શિથિલતા, અને તેટલે અંશે અનિચ્છિત પ્રવૃત્તિનું સેવન થાય છે; અને પરિણામે ઉચ્ચ સ્થિતિ દૂરની દૂર રહે છે. [illegible] વિચારથી [illegible] કર્યું છે. [illegible] અને [illegible] છે તે, [illegible] સંસાર[illegible] માટે [illegible] અને [illegible] અને [illegible] અને [illegible] અનુભવવાની 'દીક્ષા' લીધી છે [illegible] અને [illegible] વિશુદ્ધ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

નિર્દિષ્ટ [illegible] આત્મામાં એ ધર્મ [illegible] થયું છે. [illegible] મુનિઓની [illegible] નિવૃત્તિ [illegible] છે. [illegible] જૈનશાસ્ત્ર [illegible] નહિ જ.

[illegible] ભાવનાઓની [illegible] છે, [illegible] આદિ છે [illegible] પ્રાચીન કાળથી [illegible] (રમાઆદિક) છે અને તે એટલે સુધી કે એમાં જીવનનો કોઈ અનુભવ અંશ પણ ન હોય તેવી વ્યક્તિઓ પણ સન્માન પામે છે !!! આડંબરપૂર્ણ બહારથી અને ક્રિયાશીલતા એ સાધુસંપ્રદાયનું ખાસ લક્ષણ છે એમ આજ કેટલાક લોકોની માન્યતા છે; પોતાની મસ્તીમાં મસ્ત રહેવું, જગતની પરવા કરવી નહિ, કોઈ પણ [illegible] કરવું નહિ, [illegible] કે [illegible] નિરાધારે [illegible] સાધુધર્મ [illegible] સમજવામાં આવે છે. [illegible] કર્મયોગ [illegible] આગળ [illegible] સાધુસંપ્રદાય [illegible] ભાવના- [illegible] ભાવનાઓને આચારમાં મૂકી જનસમુદાયનું કલ્યાણ [illegible] છે. [illegible] માનવામાં આવે છે કે સાધુઓ જનસમાજને [illegible] (તેના ખરા અર્થમાં) કોઈ પણ રીતે [illegible] એ શક્ય નથી. ઇતિહાસ તરફ નજર કરીએ તો [illegible] જનસમાજ માટે શું શું કર્યું છે તે જોઈએ તો એ વાતનો ખુલાસો મળી રહેશે. ધર્મદૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ સાધુ-નામ માત્ર ધારણ કરનાર નહિ પણ ખરા અર્થમાં સાધુના સંપ્રદાયે મનુષ્યોનાં નયન

સમીપ પવિત્રતા, આત્મનિગ્રહ અને વહેવારૂ વૈરાગ્યની ઉચ્ચતમ ભાવનાઓ મૂકી છે, સશક્ત લોકોએ અશક્ત લોકોને મદદ કરવી જોઇએ એવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી છે, સત્ય કલ્યાણનો માર્ગ બતાવી અનેકને એ તરફ વાળ્યા છે એ સર્વ તો ઉપર ઉપરથી જોનારને પણ ધ્યાનમાં આવી શકે એવું છે. **સામાજિક દૃષ્ટિએ જોતાં** સમાજમાં રહેલાં અનિષ્ટતત્ત્વોને દૂર કરવામાં તથા સમાજને સુધારવામાં એ વર્ગે ઘણું કર્યું છે. જ્યારે એક પક્ષે સાધુઓ મનુષ્યાવસ્થાનું અંતિમ લક્ષ્ય નિવૃત્તિ છે એવી ઉચ્ચ ભાવના મનુષ્યોની સંમુખ નિરંતર મૂક્યા કરે છે ત્યારે અન્યપક્ષે એ અતિ ઉચ્ચ ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન તરીકે ગૃહધર્મોનું અને સમાજધર્મોનું પાલન કરવાને તેઓ કંઈ ઓછું પ્રબોધતા નથી. જૈનસંપ્રદાય સાધુજીવનનું—મુનિજીવનનું બહુ સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરે છે અને તેના આચારાદિના સુચરિત નિયમો યોજે છે. એ જીવનનું બંધારણ એવું છે કે જેથી એ વર્ગ સમાજ ઉન્નતિમાં બહુ સહાયક નીવડે. એને સંસારનાં ઉપાધિ નથી, [illegible] નથી, અન્નજુપોષણની ચિંતા નથી, [illegible] પરબુરવા નથી, [illegible] મનને અન્યત્ર રોકવું [illegible] એક પણ [illegible] કરવાનું નથી તેમ વળી અનુસન્ધાન, [illegible] અને રહેતી ઉપા- [illegible] એ જીવન એકાન્ત પરોપકાર પરાયણ છે. [illegible] વિશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ શાંતિ નિવૃત્તિ છે [illegible], નાગરિકોને એ [illegible] નથી. [illegible] પોતાની ઉન્નતિ [illegible] [illegible] દશા, સ્થિતિ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સમાજને ઉચિત એવાં [illegible]

લોકોને જ્ઞાન આપી તેમાં પ્રવર્તાવવા, સત્યસંકલ્પ અને વિશુદ્ધ વિચારોમાં પ્રજામાં હિતશોધનમાં નિરંતર તત્પર રહી આદર્શ દૃષ્ટાન્ત ખડું કરવું; એવાં એવાં કર્તવ્ય બજાવવાની અનુકૂળતા આ ઓછી ઉપાધિવાળાં અવ્યગ્ર અને નચિંત જીવનને વિશેષ છે. ખરી વાત છે કે કાળ બળે કે ગ્રહ અવળાયોગે કે ગમે તે બીજાં કારણોથી હાલ આ જીવનમાં પ્રમાદ, આળસ, અવ્યવસ્થા, સંકુચિતપણું, વ્યગ્રતા અને ચિંતાએ ધામા નાખ્યા છે; કર્તવ્યનિષ્ઠા, શ્રદ્ધા, ઉદારતા, પ્રેમ અને સત્યનિષ્ઠાને સ્થાને તેમાં કર્તવ્યવિમુખતા, વહેમ, સ્વાર્થ, સંકોચ, મોહ, પ્રપંચ અને પ્રતારણાએ પ્રવેશ કર્યો છે; કેટલેક સ્થળે તો બહારના આડંબર, દંભ અને ડોળનાંજ નાટક ભજવવામાં આવે છે. બહારથી ટાપટીપ, ધર્મને નામે વિવિધ વ્યવહાર તથા ચર્ચા અને અંદરથી સ્વાર્થ સાધક યુક્તિઓ, ઇન્દ્રિય જન્યસુખોને પોષનાર ક્ષુદ્ર આચારો, એ સાધુસૃષ્ટિનો વ્યવહાર થઇ પડેલ છે, તોપણ **શ્રદ્ધાનું** તત્વ આપણા લોકને પરંપરાએ માતાનાં ધાવણની સાથેજ મળતું હોવાથી એ જીવન પ્રત્યેની સન્માનવૃત્તિ, પૂજ્યભાવ અને શ્રદ્ધા ટકી રહ્યાં છે, અને એ પૂજ્યભાવ અને માનવૃત્તિને લીધેજ હજી એ જીવન સુધારી લેવામાં આવે તો બહુ સારૂં કામ કરી શકે એમ છે. આ સખ્ત પણ ખરી ટીકા **જે વાતને ગર્ભમાં** રાખીને કરવામાં આવી છે તે એ છે કે, આ જીવન પ્રત્યે ગૃહસ્થવર્ગનો સામાન્ય રીતે પૂજ્યબુદ્ધિ રહે છે, સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા હોય છે, એક વિદ્વાન્ ગૃહસ્થના ઉપદેશ કરતાં એક સાધારણ પ્રકારના ત્યાગી મુનિનો ઉપદેશ કોઇ કોઇ વાર વધારે અસરકારક નીવડે છે; તો તેનો લાભ લઇ એ જીવન ગાળનારાઓ પોતાને વિહિત ન હોય એવી પ્રવૃત્તિમાં ન પડે તેમજ શ્રાવક વર્ગ ખરી વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇ વર્તે. આથી વિરૂદ્ધ થવામાં પૂર્વોક્ત ટીકામાં બીજ રહેલાં છે. કેવળ સ્વાર્થપરાયણ બની કંઇજ ન કરતાં વગર

યોગ્યતાએ જ્ઞાનરહિત ત્યાગ લઇ નિવૃત્તિને નામે આળસ-પ્રમાદ-અસત્પ્રવૃત્તિ કે મનોરથ સૃષ્ટિમાં નિમગ્નતાનું સેવન કરવું એ માટે મુનિજીવન હોયજ નહિ—છે પણ નહિ. આ જીવનની મહત્તા એટલાજ માટે છે કે એથી સ્વપરહિત સાધવાની વિશેષ અનુકૂળતા છે. સર્વ સંગ પરિત્યાગ એ અનુકૂળતાના આધારરૂપ છે. આપણે ધ્યાનપૂર્વક જોઇશું તો જણાશે કે વૈરાગ્યભાવની જેમ જેમ ન્યૂનતા થતી જાય છે, તેમ તેમ ધર્મનાં ક્ષેત્રમાં પ્રપંચો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં પ્રવેશ કરતા જાય છે અને તેટલા પ્રમાણમાં આત્મિક વિકાસની ન્યૂનતા અને ખરાં કર્તવ્યથી વિમુખતા આવે છે. વૈરાગ્યની ઉચ્ચ ભાવનાવાળા સમર્થ સાધુ-ઉપદેશકો પોતાના જીવનકાળમાં પોતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન રાખે છે અને એવી રીતથીજ તેમનો ઉપદેશ હિતસાધક નીવડે છે.

પ્રત્યેક સુવિચારક જાણે છે કે, કોઇ પણ સમાજની કે ધર્મની ઉન્નતિ, પ્રસાર કે અવનતિનો આધાર તેના ઉપદેશક વર્ગ ઉપર રહે છે, અને ધાર્મિક જાતિ વિના સામાજિક સુધારણાની આશા વ્યર્થ છે. સાંસારિક અભ્યુદય અને પારમાર્થિક નિઃશ્રેયસના ઉપદેશો યોગ્ય આચાર્યોદ્વારા નીકળતા અને શાસન ઉન્નત અવસ્થાએ પહોંચતું એ વાત પણ આપણા સંપ્રદાયના ઇતિહાસથી સુસિદ્ધ છે. જંબુસ્વામી, ભદ્રબાહુસ્વામી, હેમચન્દ્રાચાર્ય, હરિભદ્રસૂરિ, મુંદરમુનિ, જેઠમલજી સ્વામી વગેરે આચાર્યોના પ્રયાસ પ્રત્યેક જૈનધર્માભિમાનીને સુવિદિતજ હશે. કાલેકરી ઉપદેશકવર્ગમાં શિથિલતા આવી, મતભેદના કલહ વધ્યા, પરસ્પર વિદ્વેષનાં બીજ રોપાયા, ઉપદેશકવર્ગ નરાર્યા તેમાં જળસિંચન થતું ગયું, એક જૈનધર્મ અનેક શાખા પ્રશાખામાં વ્હેંચાઇ ગયો, સંઘશક્તિ-સંયુક્તબળ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું અને વ્યવહાર તેમ પરમાર્થના તેમજ જૈનતત્વજ્ઞાનના વાસ્તવ સ્વરૂપનું જેમને ભાન કે જ્ઞાન નહિ એવા નામના વેષધારી પુરુષો ઉપદેશક વર્ગમાં ઉભરાયા

લાગ્યા. આથી પરિણામે ક્રિયા જડતા, શુષ્કજ્ઞાન, બાહ્યક્રિયામાત્રમાંજ રાગ, સ્થૂલતા, આંતરદોષોની સંવૃદ્ધિ, વિવેકશક્તિને અભાવે પરીક્ષક શક્તિનો અભાવ, અયોગ્યનો આદર, કર્તવ્ય–અકર્તવ્ય–યોગ્ય–અયોગ્ય ઔચિત્ય–અનૌચિત્યનું અજ્ઞાન અને એવાં બીજાં અનેક હાનિકર અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રજામાં પ્રસરી ગયાં. આ નામના ઉપદેશકોએ જો કાંઇ પણ કર્યું હોય તો તે એટલુંજ કે જૈનપ્રજામાંથી ધર્મનું સંજ્ઞા-માત્ર નામ જતું અટકાવી રાખ્યું છે. ધર્મને સ્થાને ધર્માભાસ, જ્ઞાનને સ્થાને ક્રિયાજડતા આવ્યાં ખરાં પણ કોઇને કોઇ રૂપે ધર્મ રહ્યો તો ખરો (ઉપકાર !) નામના ઉપદેશકોએ ટકાવી રાખેલ એ નામના ધર્મથી કંઇ ખાસ વિશેષ લાભ નથી, એવા ધર્માભાસથી સંતોષ માની બેસી રહેવું એ શ્રેયસ્કર નથી.

જૈનદર્શન જે તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે, અને 'તર્ક' પર બંધાએલ છે તેનું રહસ્યપૂર્ણ જ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા સંસારવાસનામાં સુખ માનનારા, બહારના આડંબર–ટાપટીપ અને વિચારશૂન્ય ક્રિયામાં લાગી રહેલા જ્ઞાનવિહીન પુરૂષોમાં હોવીજ **ઘટતી** નથી; તો એ દર્શનના ઉત્તમ વિચારોને **અન્યમાં** સંક્રાન્ત કરવાની યોગ્યતા તો ક્યાંથીજ હોય ? જૈનધર્મ મલિન–અસ્વચ્છ–નાસ્તિક–સારરહિત અને અગ્રાહ્ય છે એવું કેટલેક સ્થળે મનાઇ જાય છે તે પણ **એવા નામના ઉપદેશકોને પ્રતાપેજ.** લોકમત હંમેશાં હાર્દ સમજીનેજ બંધાય છે એમ કંઇ નથી. લોકને કંઇ તત્ત્વ સમજવાની ખરી ઇચ્છા હોતી નથી. એમને અવકાશ નથી તેમ જરૂર પણ લાગતી નથી. એતો ઉપર ઉપરની ક્રિયા, બાહ્યવ્યાપાર, અનુયાયી વર્ગના આચાર વિચાર અને ધર્મની કહેવાતી પુરાણ કથાઓ ઉપરથી કંઇક સાધાર અને કંઇક નિરાધાર **કલ્પનાઓને** પ્રમાણરૂપે માની લઇ મત બાંધે છે. આવા સ્વભાવવાળો પ્રજાવર્ગ, નામના ઉપદેશકોના ઉપદેશ, શિથિલ

આચાર, જડ ક્રિયાપરાયણતા અને અનુયાયી વર્ગની અજ્ઞાનયુક્ત અવિચારી પ્રવૃત્તિઓ જોઈ વિરુદ્ધ અનુમાન બાંધે તો તેમાં અપરાધ એમનો નહિ પણ જૈનદર્શનનાં જ્ઞાન તથા કર્મ આદિનાં રહસ્ય અને ગૌરવથી છેક અજ્ઞાન એવા અયોગ્ય ઉપદેશકોનો છે, એમ કહેવામાં ધૃષ્ટતા નહિજ ગણાય. આમ આપણે જોયું કે કોઇ પણ સમાજ અને ધર્મની ઉન્નત અવસ્થા થવામાં વિદ્વાન્ ઉપદેશક વર્ગ બહુ અગત્યનો ભાગ બજાવે છે, અને વિશેષે કરીને એ વર્ગ જેમ ત્યાગી નિઃસ્પૃહી, સર્વસંગપરિત્યાગી, જ્ઞાનવિજ્ઞાનયુક્ત, દેશકાલાદિનો સૂક્ષ્મ વિવેક કરી કર્તવ્ય યોજના ઘડનાર, તેને અમલમાં મૂકવાની તેમ મૂકાવવાની શક્તિ ધરાવનાર અને તેથીજ પૂજ્ય અને વંદનીય હોય તેમ તે વધારે સારું કામ બજાવી શકે છે. અહિં આ વાત લખતાં લેખકને અભિમાન થાય છે કે જૈનમાં જે ચતુર્વિધ સંઘનું બંધારણ તથા કર્તવ્યવિભાગ આદિની વ્યવસ્થા છે તે બહુ સુંદર, ઉપકારક, યોગ્ય અને સર્વ પ્રકારના દેશકાળ પરિસ્થિતિમાં કામ લાગી શકે તેવી ઉત્તમ છે. આ ધર્મે સ્ત્રીઓને વિસારી નથી, મોક્ષનો અધિકાર તેના હાથમાંથી છીનવી લીધો નથી, તેને પણ પરમગતિ પામવાનો અધિકાર સ્વીકાર્યો છે; અને વિવેક વિરાગસંપન્ન મોક્ષેચ્છુ તેમજ શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત સ્ત્રી ઇચ્છાનુસાર પુરૂષની પેઠેજ દીક્ષા લઇ શકે છે. આવા સાધ્વીના વર્ગ માટે કેટલાંક ઉત્તમ પ્રકારનાં બંધારણો બાંધવામાં આવ્યાં છે. સાધુવર્ગના ઉપદેશનો લાભ સ્ત્રીવર્ગ ચોક્કસજ મર્યાદામાં પામી શકે છે, તેનો સહવાસ અમુક નિયમોને આધિન રહી સેવી શકે છે અર્થાત્ એથી સાધુવર્ગનો કંઇ વધારે લાભ લઈ શકાય એમ નથી. આ શ્રાવિકાવર્ગની ઉન્નતિ માટે સાધ્વીનો વર્ગ બંધાયો છે. સંસારની કટુતામાં સ્ત્રીવર્ગ તરફથી વધારો નહિ પણ ઘટાડો કરવા, તેને સ્વર્ગમય બનાવવા, સ્ત્રીનાં કર્તવ્યો તેમને યથાવત્ સમજાવવા,

કર્તવ્યમાં ઉત્સાહ લેતી કરવા, ધર્મ અને નીતિના સંસ્કાર ભરવા, તે સાધ્વીવર્ગને કેળવવાની કેટલી અગત્ય છે એ વગેરે બાબતોનું વિવેચન કરવાનો અહિં પ્રસંગ નથી, તોપણ સુવિચારક વિવેકી વાચક જોઇ શકશે કે આ ધર્મ અને નીતિના, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનના સત્સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થએલા સાધ્વીવર્ગના સંસર્ગથી સ્ત્રીવર્ગ ધાર્મિક નીતિમય અને કર્તવ્યપરાયણ જીવન શીખી સંસાર સુધારી શકે છે, પોતાને અને પોતાનાં કુટુમ્બીઓને ઉચ્ચ ગતિએ લઇ જઈ શકે છે. પુરૂપ અને સ્ત્રી વર્ગ જે રાત્રિદિવસ સંસારનાં કાર્યોના ભારથી દબાયલો, ધર્મ અને પરમાર્થ જ્ઞાન પામી શકવાને અનુકૂળ નહિ તેવી સ્થિતિમાં રહેલો છે, તેમને સાધુ અને સાધ્વી વર્ગ કે જે ઉપાધિથી મુક્ત છે, નચિંત છે, ધર્મ અને પરમાર્થનાં તથા નીતિ અને વ્યવહારનાં સ્વરૂપને યથાવત્ સમજી તથા સમજાવી શકે છે, ઉત્તમ પ્રકારનાં ચારિત્રશાળી છે, તે; ધર્મનાં સુવ્યવસ્થિત બંધારણોને લઈ પોતાનો લાભ આપે—અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ સાધક ઉપદેશ કરે એ બંધારણ કેટલું બધું સુન્દર છે, ઉત્તમ છે, સુઘટિત છે. ધર્મ, નીતિ, ચારિત્ર્ય, સંયમ, તપ આદિ સાત્વિક વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિઓનાં વાતાવરણયુક્ત સ્થાનક, ઉત્તમ સંસ્કારવાળા, સંયમી, ચારિત્રશીલ, સ્વાધ્યાયાદિક સદ્ગુણવાળા એવા સાધુ-સાધ્વીનો વર્ગ અને શ્રદ્ધા, તત્પરતા, [illegible] સંપન્ન, ભોળા ભલા, ધર્મ ઉપર રૂચિ રાખનારો શ્રાવક શ્રાવિકાનો વર્ગ આ બન્નેનો સુઘટિત સંયોગ; અહો ! આ દર્શન કેટલું બધું ભવ્ય, આહ્લાદક, [illegible] અને મોહક છે ! આ કેટલું બધું ઉન્નતિકર બંધારણ છે ! ધન્ય છે તે શાસનના રચનારાઓને ! ધન્ય છે તે [illegible] કેવલ જ્ઞાનવાળા સમર્થ ઉપદેશકોને કે જેમના વચનથી, શુદ્ધ સંકલ્પોથી અને સત્ય [illegible] જૈન ધર્મ એક [illegible] પરિષદને પામી ચૂકેલો હતો;

અકબર અને જહાંગીર-જેવા બાદશાહો પાસે પોતાનાં તીર્થસ્થળોમાં હિંસા બંધ કરવાના પરવાના લેઇ શક્યો હતો ! એક વખત મ્હોટા મ્હોટા રાજા રાણાઓ આ શાસનની સત્તામાં મસ્તક નમાવતા હતા, નિઃસ્પૃહી ત્યાગી સાધુ મહાત્માઓના પગ પાસે પોતાનાં રાજ્યની સર્વ વિભૂતિ–ઐશ્વર્ય અર્પણ કરતા હતા, તેમના સામે હાથ જોડી ઉભા રહેતા હતા; અને આ મહાત્માઓ પણ તત્ત્વ ભાવનાઓમાં, તત્ત્વ ચિંતનમાં અને સ્વકર્તવ્યમાં એટલા મસ્ત રહેતા હતા કે એ સર્વેથી લેશ પણ ડગતા નહિ, પોતાનાં લક્ષ્યથી ભ્રષ્ટ થતા નહિ કે ઘમંડ કરતા નહિ. પરંતુ ક્યાં છે તે રમ્ય મનોહર ચિત્ર ? ક્યાં છે તે ઉત્તમ વાતાવરણથી યુક્ત સ્થાનકો ? ક્યાં છે એ જ્ઞાની ચારિત્રશીલ તત્ત્વનિષ્ટ સાધુ મહાત્માઓ ? ક્યાં છે તે ધર્મ ઉપર રૂચિ રાખનારો શ્રદ્ધાળુ શ્રોતા વર્ગ ? ક્યાં છે એ વખતનાં શ્લાઘ્ય પરિણામો ? શી કાળની વિચિત્રતા, ગ્રહના અવળા યોગ, શી અગમ્ય કારણોની પરંપરા ! ! ! એમાંનું આજ કશુંએ નથી. " કશું નથી " એટલે કેવલ શૂન્ય છે એમ નથી. આ ઉદ્‌ગાર સમગ્ર રીતે છે નહિ, હોઇ પણ શકે નહિ, ગમે તેમ તો એ માનવદૃષ્ટિ પરિચ્છિન્ન છે, અમુક મર્યાદાથી બહાર તેની ગતિ છે નહિ અને અજ્ઞાનાવૃત છે એટલે આ દૃષ્ટિની પરિચ્છિન્નતા તથા જ્ઞાનની અલ્પતાના અંશ એ ઉદ્‌ગાર કઢાવવાનાં કારણોમાં ભળી જાય.

વસ્ત્રપાત્રાદિ ઉપકરણોની તાલમેલ, શિષ્ય, ક્ષેત્ર અને પુસ્તકો-પન્ના, આહાર પાણીની તજવીજ અને ગોચરીનાજ નિયમોનું પઠન પાઠન વ્યાખ્યાન તથા ગાન તેમજ ગામ ગપાટા અને સાધુત્વને અસાધન રૂપ હોય તેવી બીજી ત્રીજી પ્રવૃત્તિ એમાં સાધુનું જીવન વ્યતીત થાય તો તેથી વધારે શોકની વાત કઇ છે વારૂ ? કેટલેક સ્થળે તો સમજ્યા વગરના સૂત્ર–સિદ્ધાન્તોના અશુદ્ધ મુખપાઠ બોલ્યા

વાંચ્યા ઉપરાંત અન્ય શાસ્ત્રનાં વાંચનનો, કાવ્ય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ફિલસુફી આદિના અભ્યાસનો, વિદ્વચ્ચર્ચાનો, અન્ય ધર્મના વિચારોના સંસર્ગનો વગેરે અનેક બાબતોનો સ્પષ્ટ નિષેધ હોઇ જ્ઞાન અને સુધારાનાં દ્વાર બંધ થયાં છે. ધર્મને નામે સંકુચિત દૃષ્ટિ, અપવિત્રતા, વહેમ અને જડતા ઉપદેશાય છે, તેનાજ સંસ્કારોને દૃઢાવાય છે. અને કંઇ પણ સતક્રિયા થાય તો ધર્મનો ભંગ થાય, સમકિત નાશ થાય, કર્મ બંધ થાય એવી માન્યતાથી કેવળ અહંત્વપૂર્વક આત્મ–પરાયણ રહેવામાં ધર્મ અને મુનિત્વ રહેલાં સમજાય છે. મુનિત્વ શામાં છે એનો શાસ્ત્ર તેમ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમ તો નહિજ સિદ્ધ થાય કે પૂર્વોક્ત વ્યવહારનાં સેવનમાં, નિયમબદ્ધ ખાનપાનનાં પાલનમાં, ડોળડમાકવાળાં ટાપટીપીઆં ભાષણોમાં, નાટકીઆં ગાયનો રચવામાં અને જેવાં તેવાં પુસ્તકો બહાર પાડવામાં મુનિત્વ સમાયલું છે; તો પછી પરસ્પર વિદ્વેષ અને કલહ કરવામાં, અન્યનાં છિદ્રો તપાસવામાં, સામાના જરા જેટલા દોષને મ્હોટો કરી બતાવવામાં, ઝીણી ઝીણી વાતોને મનમાં રાખી કુસંપ વધારવામાં, પોતાના વાડામાંનાં ઘેટાંઓ બીજાના વાડામાં ઘુસી ન જાય તે માટે એક નાદાન ભરવાડ જેટલાજ ઝુસ્સાથી મ્હોટા ઠંગોરા લઇ [illegible] ભર્યા પ્રહારો કરવામાં, શિષ્ય કરવા માટે એક અમુક ગૃહસ્થ જેટલીજ ચિંતા સેવી ગમે તેવા પ્રપંચોમાં [illegible] અને [illegible] અજ્ઞાન વર્ગને ફસાવવામાં મુનિત્વ [illegible] હોય ? પણ [illegible] ઘેરામાં બ્રાહ્મભૂત અને જગતના સિદ્ધાંતોના સત્યાસત્ય મનાય છે તેમ એવા નિષિદ્ધ વ્યવહારોમાં મુનિત્વ મનાઇ ગયું છે. [illegible]રાગ, અભ્યાસ, વિચારણા, ધર્મધ્યાન, [illegible], ધર્માદિતના નિષ્કામ સંકલ્પો, અભ્યુદય નિઃશ્રેયસ સાધક ઉપદેશ, [illegible], એનાં તો સ્વપ્નાંજ રહ્યાં છે. કોઈ કોઇ ઉપદેશકનાં વ્યાખ્યાનોમાં એનાં નામ આવે છે ખરાં ! 'मनना-

मुनिरुच्यते ' મનન કરે છે માટે ' મુનિ ' કહેવાય છે, પરંતુ મનન શાનું ? શું આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુનાદિ પશુ ધર્મોનું ? શું કેવળ આપ સ્વાર્થનું ? પરનિંદ્ર દર્શન, અને પરનિન્દા કથનનું ? શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ત્યાજ્ય વ્યવહારોનું ? ના, ના, એમ તો નજ હોય ! પણ મુનિઓનું એ મનન તે નિદ્રા લોકવાર્તા શરીર આદિનાં વિસ્મરણ પૂર્વક આત્મભાવનું, શાસ્ત્રનું, લોકસ્થિતિનું, દેશકાલાદિનું, વારંવાર બદલાતી જતી જવાબદારીઓનું મનન છે. આવાં મનનમાં નિમગ્ન એજ મુનિ. આવાં મનનને પરિણામે નીપજતી સંશય અને વિપર્યય રહિત નિશ્ચિત કર્તવ્ય પદ્ધતિને ઘડવામાં અને જવાબદારી બજાવવામાં તત્પર એજ મુનિ. આત્મહિત સાધી ચૂકેલા, ભવસાગર તરી પાર ગએલા, અહેતુક દયાથી લોકહિત અર્થે યતમાન એજ ' યતિ ' આનન્દઘનોર્મિમાં કહ્યું છે કે " આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજાતો દ્રવ્યલિંગીરે. "

અખો ભક્ત પણ કહે છે કે—

આતમ જાણે તે નયજાતિ,
શું થયું ધોળાં ભગવાંવતી;
તોડે જોડે બોડે વાળ,
એ સેકું ઉપરનો જંજાળ.

શાન્ત, દાન્ત, ધીર, રાગદ્વેષરહિત, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને સંયમમાંજ ક્રીડા કરનાર–પ્રીતિ રાખનાર, તૃપ્તિ લેનાર, તત્ત્વદર્શી, તત્ત્વનિષ્ઠ તેજ પૂજ્ય વન્દનીય જૈનમુનિ છે. શાસ્ત્રપ્રદીપના પ્રકાશવડે આવું આદર્શ મુનિત્વ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ચિત્તગત દોષોનાં સામર્થ્યવશાત્ આ વાત ન સમજીએ, એ પ્રકાશથી જ્ઞાન પામી તદનુસાર ન વર્તીએ તો આપણો દોષ છે, અને તેની શિક્ષા પણ આપણને ભોગવવી પડે છે—

જમાનો પલટાયો છે. હજી પલટાય છે. મુદ્રણકલા, પત્રવ્યવહારની થએલી સગવડ, કેળવણીની સુલભતા, પાશ્ચાત્ય વિચારોનો સહવાસ, નવશિક્ષિત યુવકવર્ગ, બદલાયલા દેશકાળાદિનો યોગ થયો છે. અંધશ્રદ્ધા, ધર્મઘેલછા, ગચ્છભેદના કલહ, મતભેદની અસહિષ્ણુતા, હૃદયસંકોચ, સ્વાર્થ, આડંબર, બાહ્ય વિચાર–શૂન્ય ક્રિયા પરાયણતા; એ સર્વને સ્થાને કોઈ કોઇ સ્થળે કંઇક કંઇક વિચારયુક્ત શ્રદ્ધા, ખરૂં ધર્માભિમાન, સહનશીલતા, હૃદયવિસ્તાર, પરાર્થબુદ્ધિ, તત્વભાવના અને જ્ઞાનપર રૂચિ, આંતર દોષો ટાળવાની પ્રવૃત્તિ, તથા દરેકનું કહ્યું સાંભળવાની વૃત્તિ જોવામાં આવે છે. જમાનો વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો છે. ન્યાયસિદ્ધ પ્રમાણોની કસોટીએ ચઢાવેલા સિદ્ધાન્તોજ સ્વીકારાય છે, દરેક સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય જોવાય છે. દરેક ક્રિયાનું પ્રયોજન–ફલ–વિધિ પૂછાય છે જેવું તેવું ચલાવી લેવામાં આવતું નથી. આની અસર મુનિવર્ગ ઉપર થવા માંડી છે અને એ વર્ગ પણ પોતાની ખરી મહત્તા શામાં છે તે સમજવા લાગ્યો છે.

મુનિઓએ કેવા થવું અને શું કરવું એ પ્રશ્નો નિરંતર વિચારવા જોઇએ. તેમના કેટલાક ધર્મો દેશકાલાદિની દૃષ્ટિએ ફેરવાય છે, કેટલાક નથી ફરવાના. જમાનાનો વિચાર કરી પ્રજાહિત માટે નિષ્કામભાવે તત્પર રહેવું એજ તેમને માટે કર્તવ્ય પ્રદર્શન છે. ભગવાન મહાવીર, શંકર, બુદ્ધ, પતંજલી વગેરે પૌર્વાત્ય અને કેન્ટ, મીલ, હર્બર્ટ સ્પેન્સર વગેરે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞ, અર્થશાસ્ત્રી, ન્યાયશાસ્ત્રીઓના વિચારોનો, [illegible], [illegible], [illegible], અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કેટલાક [illegible] એ સર્વેપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અભ્યાસ કરનાર, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મુનિ વર્ગની [illegible] [illegible] જરૂર છે. [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]

સ્વતંત્ર લેખોથી વાકેફ થઇ નવશિક્ષિત યુવકોને નવીન પદ્ધતિએ જૈનધર્મનાં રહસ્યભૂત તત્ત્વો સમજાવવાની અગત્ય છે. નવીન ફિલસુફી સાથે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને સરખાવી સર્વે હકીકત બરાબર રીતે સમજાવવા-ઉપદેશવા પૂરતી જ્ઞાનસામગ્રી મેળવવી જોઇએ; પ્રજાની જરૂરીઆતો અને પરિસ્થિતિ સમજી તેના ઉદ્ધાર માટે વિચાર પુરઃસર ઉપદેશ પદ્ધતિ ધડવી જોઇએ.

મુનિજીવન શું છે, કેવું છે અને કેવું હોવું જોઇએ ઇત્યાદિ બાબતોનું દિગ્દર્શન આવી રીતે સમાપ્ત થાય છે હવે શ્રીમત્ કર્મસિંહજી સ્વામીનું મુનિજીવન જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એમણે ગૃહસ્થાશ્રમ સેવ્યો નથી, અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું છે એટલે તેમનાં ગૃહજીવન, કુટુમ્બજીવન ઇત્યાદિ વિષયો જોવા રહેતા નથી. એમણે ગૃહસ્થાશ્રમ ન સ્વીકારવામાં ભૂલ કરી હતી કે નહિ એ બાબત અહિં વિવેચ્ય નથી. એમનાં ઉત્તમ પ્રકારનાં મુનિજીવનને ધડનાર જે જે કારણો આપણે જાણી શકીએ છીએ તે સર્વે સંબંધી ટૂંક હકીકત જોઇ જવા જેવી છે, એથી એમનાં આંતર જીવનનું સ્વલ્પાંશે પણ દર્શન થઇ શકશે.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

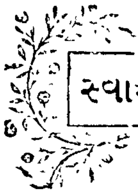
બાહ્ય દેખાવ:—શરીર, બુદ્ધિ, હૃદય.

(૧) શરીર.

शरीर माहु नावीति ।
जीवो वुच्चइ नाविओ
संसारो अणवो उत्तो ।
जं तरन्ति महेसिणो ॥

ભાવાર્થ:—સંસાર એ સમુદ્ર, શરીર એ નાવ અને જીવ એ નાવને ખેડનાર છે. એ સંસાર સમુદ્રને મોક્ષના ગવેષી મહાત્માઓ તરી જાય છે.

उत्तराध्ययन अ० २३. गा० ७३.

સ્વામી શ્રી કર્મસિંહજી ગામડાંના સ્વચ્છ અને નીરોગી હવામાં ઉછર્યા હતા, શહેરી વાતાવરણની દુષ્ટ ગંધથી હિત સ્થિતિમાં રહ્યા હતા, સાદા આહાર વિહાર, કસરત અને કામકાજમાં ટેવાયેલા હતા, બીડી, સોપારી, તમાકુ, બજર* જેવાં દુર્વ્યસનોનો પાસ તેમને લાગેલ ન હતો. તેમજ મનને વિકારી બનાવી ઉન્માર્ગે ચડાવે તેવી સંગતિથી બચવા પામ્યા હતા. એટલે મૂળથીજ તેમનાં શરીરનો બાંધો મજબુત હતો. પાછળથી

* પાછલી અવસ્થામાં રોગનાં કારણને લીધે બજર સુંઘવાની ફરજ પડી હતી.

અખંડ બ્રહ્મચર્ય, નિયમિત વિશુદ્ધ આહાર વિહાર, અભ્યાસ, સત્સમાગમ, કષ્ટસાધ્ય તપ, અખંડ વિહાર, ધર્મચિંતન, તત્ત્વનિષ્ઠા આદિનું સેવન થતાં શરીર સુદૃઢ, નીરોગ, સુરૂપ, કાન્તિમાન અને તેજસ્વી બન્યું હતું. એમની મુખપ્રભા જોવા આવનારનાં મનપર સારી અસર પાડે તથા માનબુદ્ધિ પ્રેરે એવી હતી. તો પણ પ્રથમ દર્શને એમનાં જ્ઞાન અનુભવ અને બુદ્ધિનો ખ્યાલ આપે એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન તેમાં જણાતાં ન હતાં. સાદી રીતભાત, ઓછી ધાંધલવાળું વર્તન, દંભ, ઢોંગ અને દેખાવથી રહિત ઉચ્ચાર આચાર, શાન્તિ અને મૌન જેવા ગુણોને લીધે ઓછા પરિચયવાળાને તેમની મહત્તાની માહીતી ભાગ્યેજ મળી શકે. 'आकृतिर्गुणान् कथयति' એ કથની અનુસાર એમના મુનિગુણો સુન્દર મહાનુભાવ આકૃતિથી સુવિચારક વર્ગને સ્પષ્ટ દીસી આવતા.

એમનું શરીર ઉંચાઇમાં મધ્યમ કદથી સહેજ વધારે હતું. શરીર ગૌર પ્રચંડ અને ભરેલું હતું. એમનો સમગ્ર દેખાવ યુવાવસ્થામાં તેમ વૃદ્ધાવસ્થામાં આકર્ષક અને વિશ્વાસજનક હતો. એમની નેત્રશક્તિ એવી તો સારી હતી કે ચંદ્રના અજવાળામાં વાંચતા અને લખતા તેમજ શુક્રના તારાના અજવાળામાં પણ તેઓ વાંચી શકતા. લખાણ, વાચન, તપ અને બીજાં અનુષ્ઠાનોથી પાછલી અવસ્થામાં આંખનું તેજ સહેજ ઓછું થયું હતું.

એમનું ભવ્ય અને તેજસ્વી કપાલ, કરેલ આંખો અને શાન્ત મુખમુદ્રા એ સર્વ અન્યધર્મીઓમાં પણ શ્રદ્ધા અને માન પ્રેરતાં. શરીરસ્પૂર્શેન્દ્રિયોપર તેમનો વશીકાર અદ્ભુત હતો. સ્થિર આસને દૃષ્ટિને સ્થિર સ્થાપીને તેઓ પહોરો વખત સુધી બેસી શકતા. અવસાન કાળની તેમની મુખમુદ્રા જોનારાં બારીક અવલોકન કરનારને સ્પષ્ટ જણાય છે કે અન્તરની તન્મયનું નિરીક્ષણ ધ્યાનયુક્ત શાન્તિને લીધે તેમનો ભાવ

પોતાનાં વસ્ત્રાદિને તેમજ શરીરને સ્વચ્છ અને યોગ્ય ઉપાધ રાખવાની કાળજી રાખતા અને અપવિત્રતા ગંદાઈ અને મલિનતાથી હમેશ બચતા. શરીર અને વસ્ત્રાદિની વિશુદ્ધિ ઉપર એમને બહુ પ્રેમ હતો. જૈનધર્મ અશુચિનો માર્ગ છે એવી ભ્રમણા કેટલાકને રહે છે. તે ટાળવા માટે તેઓ પોતાનાં દૃષ્ટાન્તથી અને શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણથી પ્રયત્ન કરતા. જૈનધર્મ અશુચિનો માર્ગ નથી એ જણાવવાને થોડાંક શાસ્ત્ર પ્રમાણોનો અહિં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.*

શ્રી નિશીથજી અને શ્રી સ્થાનાંગસૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે સાધુ નિરતિચાર ક્રિયા પાળે અને મલાદિ અશુચિને દૂર કરે. જો મુનિ મલોત્સર્ગ પછી પાણીથી શૌચ ન કરે તો એને એક માસનું પ્રાયશ્ચિત લાગે. શૌચ પાંચ પ્રકારે થઈ શકે છેઃ—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, બ્રહ્મચર્ય અને મંત્ર. શ્રી સ્થાનાંગજી સૂત્ર કહે છેઃ—

दसविहे उरालिए असज्झाइए पनत्ते तं जहा अट्ठि, मंसे, सोणिए, असुइ, सामन्तं, मसाणसमंतं, चंदोवराए, सुरोवराए, पडणे, रायउग्गहे, उवसयस, अन्तो ओरालिए सरीरे ॥

હાડ, માંસ, લોહી, મલમૂત્ર, સ્મશાન સમીપ, ચંદ્રગ્રહણ, સૂર્યગ્રહણ, રાજા અમાત્ય સેનાપત્યાદિ મરણ, રાજયુદ્ધ, ઉપાશ્રયમાં જીવરહિતનું મનુષ્યાદિનું ઔદારિક શરીર હોય એ દશ કારણે સાધુ પ્રમુખને સૂત્રાદિકનું પઠન પાઠન કરવું નહિ.

શ્રી આવશ્યકમાં લખ્યું છે કેઃ—

* એક જીવનકથામાં આવા કેટલાક ઉલ્લેખો કેટલાકને અસ્થાને જણાશે પરંતુ જૈનધર્મના અંતર્ગત રહસ્યો, ક્રિયાકાંડ, આચાર પદ્ધતિઓ, વિચાર પ્રણાલિકાઓ ઇત્યાદિનું પરિસ્ફોટન કરવા, આચાર્યશ્રીના તે તે સંબંધના વિચાર જણાવવા, તેમજ તેમનું ગૂઢમહત્ત્વ પ્રકાશમાં લાવવા માટે એમ કરવાની મ્હોટી જરૂર છે.

આચાર્યશ્રીના વિચારો અમુક સાંકડા મેદાનમાંજ અટવાઇ રહ્યા ન હતા. તેમણે શાસ્ત્રો જોયા હતાં, બહુ જનોનો સમાગમ સેવ્યો હતો, વિસ્તૃત વિહાર કર્યો હતો એટલે તેમની દૃષ્ટિ વિશાળ બની હતી અને વિચારો પણ છૂટ–ઉદાર–નહિ કે નિર્બંધ ઉચ્છૃંખલ બન્યા હતા. (છૂટ–વિચારને નામે કેટલેક સ્થળે સ્વચ્છંદી વર્તન ચલાવાય છે. શાસ્ત્રનું, અને લોકનું બંધન છેક તોડી નંખાય છે. એવા છૂટ વિચાર નિંદ્ય છે ત્યાજ્ય છે) બાહ્યાન્તર પવિત્રતા અને વિશુદ્ધિની મહત્તા કેટલી છે એ તેઓ બહુ સારી રીતે સમજતા હતા એટલે વસ્ત્ર, પાત્ર શરીર અને બીજાં પરિવેષ્ટન ને સ્વચ્છ પવિત્ર અને યોગ્ય અવસ્થામાં રાખવા માટે તેમનો સારો આગ્રહ હતો. તેમના આહાર વિહાર નિર્દોષ સાત્વિક હતા, વર્તન નિયમિત હતું, કોઈ જાતની કુટેવ હતી નહિ, તેમજ પોતે અખંડ વિહારી અને તપસ્વી હતા. એટલે શરીરની તમામ શક્તિઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ટકી રહી હતી.

અંતઃકરણને વશ રાખવાનું બળ, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવાનું બળ તેમજ રાજસ તામસ બળને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન એ સર્વને માટે આહારાદિકને વશ રાખવાની જરૂર છે. ઉપવાસાદિ ક્રિયાઓથી દેહને કષ્ટ આપવામાં એજ લક્ષ્ય છે. "દેહને દુઃખ આપવામાં મહા ફલ છે" એવાં વાક્યનો ખરો લક્ષ્યાર્થ ન સમજતાં કેટલાક જનો દેહને કષ્ટ આપવામાંજ કૃતાર્થતા માને છે. જે ઉદ્દેશને માટે ઉપવાસાદિથી દેહને કષ્ટ અપાય છે. તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા તરફ કોઇનુંજ લક્ષ જાય છે. આચાર્યશ્રીએ આ બાબતમાં એક ફકરો પોતાની નોંધ પોથીમાં લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે:—

खुहं पिवासं दुस्सिज्जं
सीउण्हं अरइं भयं ।
अहि आसे अव्वहिओ
देह दुक्खं महाफलम् ॥

દશ વૈકાલિક સૂત્ર અધ્યયન ૮

એ ગાથાપર ટીકા લખતાં હરિભદ્રસુરિ કહે છે કે ભૂખ તરસ વિષમભૂમિ આદિરૂપ દુઃશય્યા, ઠંડી ગરમી, મોહની કર્મથી ઉદ્‌ભવેલી અરતિ, વ્યાઘ્રાદિથી ઉત્પન્ન થએલો ભય એ સર્વને અવ્યથિત મને-અદીનમને સહી લેવાં એવું ચિંતવીને કે દેહ દુઃખ છે તે મહાફળ વાળું છે—એ સર્વથી વ્યથિત નહિ થઈ જતાં જે લક્ષ્યસ્થાને પહોંચવું છે તેને પહોંચવા મંડયા રહેવું. અહિં દેહને દુઃખ દેવામાંજ શુષ્ક પ્રજ્ઞાએ પીલવામાં મહાફલ છે એમ કહેવાનો ભાવ નથી. પરંતુ અમુક લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવામાં કેટલાંક દેહકષ્ટ વેઠવાં પડે છે—આ દેહ કષ્ટ વખતે ઉપ-ઉપજાવી કહાડેલાં પણ હોય—આવશ્યક બલ અને વીર્ય મેળવવા માટે આમ સાત્ત્વિક બલ મેળવવાને ઉપજાવી કહાડેલાં કે અચિંતિત અકસ્માત આવી પડેલાં કષ્ટો સહી લેવાં અને લક્ષ્યથી ભ્રષ્ટ ન થવું. આમ થાય તોજ મહાફલરૂપ મોક્ષ મળે. પૂજ્ય શ્રી પરિષહો દઢતાથી સહન કરતા. તેમની તિતિક્ષાશક્તિ અદ્‌ભુત હતી, પરંતુ શુષ્ક કષ્ટ સહનમાંજ* પરમ અને ચરમ પુરૂષાર્થ રહેલો છે એમ માનતા નહિ. પ્રવાહ પતિત અચિંતિત અસંકલ્પિત દુઃખો અપ્રતિકારપૂર્વક-ચિંતા વિલાપ કર્યા વગર દૃઢ રહીને સહેવાં પણ લક્ષ્યાર્થ સિદ્ધ કરવામાં હઠી ન જવું એનાં ખરી વીરતા છે; આગ્રહ અને ધૈર્ય એથીજ રક્ષાય છે. અન્યથા એ ક્ષીણ થાય છે.

---

* [illegible] દેહં, [illegible] — [illegible] વિચારક [illegible] [illegible] દેહાદિના [illegible] તેમાં આપે છે.

(૨) બુદ્ધિ

હિંદુઓનાં ઉપનિષદ્ નામક એક પુરાણાં પુસ્તકમાં મનુષ્યદેહને રથનું રૂપક આપી મોક્ષધામે પહોંચવાનાં સાધનરૂપ રથ તે દેહ, જીવ તે રથી, બુદ્ધિ એ સારથી, મન લગામ અને ઇન્દ્રિયો ઘોડા તથા વિષયો તે રસ્તા એમ સમજાવેલ છે. કાર્ય શું અને અકાર્ય શું એનો વિવેક કરી શકવાને સમર્થ બુદ્ધિ હોય તો તે મનને કાબુમાં રાખી ઈંદ્રિયોને આડે માર્ગે જવા ન દેતાં સીધે રસ્તે ચડાવી જીવને પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. અર્થાત્ સારી કે નઠારી ગતિ બુદ્ધિવડેજ પમાય છે એવો અહિં ફલિતાર્થ છે. શાસ્ત્ર અને ગુરૂઓ તો દીપવત્ પ્રકાશ પાડી બતાવી આપે છે કે ભયસ્થાન ક્યાં છે. આ ભયસ્થાનને બુદ્ધિરૂપ સારથી સમજે નહિ–ઓળખે નહિ તો આડે રસ્તે ચડી જઈ જીવને ખાડામાં નાખે છે. બુદ્ધિમાં મારવાને બદલે તારવાની શક્તિ ખીલે તે માટે પ્રથમ ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબુ મેળવવો જોઈએ ને મનને તેમજ આહાર વિહાર વગેરેને પવિત્ર રાખવાં જોઈએ. '**यादृशं मक्षयेदन्नं बुद्धिर्भवति तादृशी**' તેમજ '**बुद्धिः कर्मानुसारिणी**' એ વાક્યો ઘણા જન બોલે છે પણ તેનો મર્મ યથાવત્ સમજનારા બહુ થોડા હોય છે. અન્ન આહાર તે કેવળ ખોરાક નહિ પણ જે જે પદાર્થનો આપણે આપણા અંતરમાં સંગ્રહ કરીએ છીએ તે સર્વ આહારજ છે. આપણે આપણા આત્માના ઉપભોગ માટે શબ્દાદિ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનનો જે સંગ્રહ કરીએ છીએ તે આહારજ છે. મન ઇન્દ્રિય અને શરીરને પોષે તે તેનું તેનું અન્ન છે. એવા અન્નની વિશુદ્ધિ ઉપર બુદ્ધિની વિશુદ્ધિનો આધાર છે. જે પવિત્ર છે, જેના આચારવિચાર, આહારવિહાર સત્ત્વગુણપોષક છે; તેની બુદ્ધિ તેજસ્વી છે, વિવેકી અને વિજ્ઞાનવતી છે.

સ્વામી શ્રી કર્મસિંહજીની બુદ્ધિનું સ્વરૂપ પૂર્વ કર્મોએ ઘડેલું હતું

એ ગાથાપર ટીકા લખતાં હરિભદ્રસુરિ કહે છે કે ભૂખ તરસ વિષમભૂમિ આદિરૂપ દુઃશય્યા, ઠંડી ગરમી, મોહની કર્મથી ઉદ્દભવેલી અરતિ, વ્યાઘ્રાદિથી ઉત્પન્ન થએલો ભય એ સર્વેને અવ્યથિત મને-અદીનમને સહી લેવાં એવું ચિંતવીને કે દેહ દુઃખ છે તે મહાફળ વાળું છે—એ સર્વથી વ્યથિત નહિ થઈ જતાં જે લક્ષ્યસ્થાને પહોંચવું છે તેને પહોંચવા મંડયા રહેવું. અહિં દેહને દુઃખ દેવામાંજ શુષ્ક પ્રજ્ઞાએ પીલવામાં મહાફલ છે એમ કહેવાનો ભાવ નથી. પરંતુ અમુક લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવામાં કેટલાંક દેહકષ્ટ વેઠવાં પડે છે—આ દેહ કષ્ટ વખતે ઉપ-ઉપજાવી કહાડેલાં પણ હોય—આવસ્યક બલ અને વીર્ય મેળવવા માટે આમ સાત્વિક બલ મેળવવાને ઉપજાવી કહાડેલાં કે અચિંતિત અકસ્માત આવી પડેલાં કષ્ટો સહી લેવાં અને લક્ષ્યથી ભ્રષ્ટ ન થવું. આમ થાય તોજ મહાફલરૂપ મોક્ષ મળે. પૂજ્ય શ્રી પરિષહો દૃઢતાથી સહન કરતા. તેમની તિતિક્ષાશક્તિ અદ્દભુત હતી, પરંતુ શુષ્ક કષ્ટ સહનમાંજ* પરમ અને ચરમ પુરૂષાર્થ રહેલો છે એમ માનતા નહિ. પ્રવાહ પતિત અચિંતિત અસંકલ્પિત દુઃખો અપ્રતિકારપૂર્વક—ચિંતા વિલાપ કર્યા વગર દૃઢ રહીને સહેવાં પણ લક્ષ્યાર્થ સિદ્ધ કરવામાં હઠી ન જવું એમાં ખરી વીરતા છે; ઓજસ અને વીર્ય એથીજ રક્ષાય છે. અન્યથા એ ક્ષીણ થાય છે.

---

* [illegible] देहे, [illegible] भावार्थः— [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] છે.

બુદ્ધિ વિસ્તૃત અને તેજસ્વી બની હતી. ધર્મ ચિંતન, ધર્મક્રિયા, વિરાગ અને સ્વાધ્યાયથી પવિત્ર નિર્મોહી અને શાન્ત બની હતી. સત્ય ખાતર એટલી વાત સ્પષ્ટ રીતે વિના સંકોચે લખવી પડે છે કે વર્તમાન જમાનાને સર્વથા અનુકૂળ થઈ પડે તેવાં તત્ત્વો એ બુદ્ધિમાં નહતાં. તેમ તે એટલી બધી ઉદારતાવાળી પણ નહતી. અમર્યાદ સૂક્ષ્મ નહતી. હાલના જમાનાના નવશિક્ષિત યુવકોને સર્વાંશે સંતોષ આપી શકે એવી નહતી. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જેવી નિર્મોહી વિશુદ્ધ બુદ્ધિની અપેક્ષા છે તેવી નિર્મોહી વિશુદ્ધ અને અનાસક્ત બુદ્ધિ તેમનામાં જણાઈ છે. વ્યવહાર પક્ષે જોતાં જે પ્રદેશ તેમની કર્તવ્ય ભૂમિ તરીકે અંકાયો હતો, જે કાળમાં તેઓ વર્તતા હતા તે પ્રદેશ અને તે કાળની મર્યાદામાં પલટીને શોભાવે એવા પ્રકારનાં તત્ત્વો પણ વિકસિત થયાં હતાં એમ ચોક્કસ માલમ પડે છે.

એક જૈન સાધુને કેવા પ્રકારની બુદ્ધિની જરૂર છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એક કરતાં અનેક રીતે અપાય એ બનવા જોગ છે. સામાન્યતઃ એટલું તો સર્વમાન્ય થશે કે એ વર્ગ માટે જે પ્રવૃત્તિઓ શાસ્ત્રે વિધાન કરેલી છે, દેશકાળ સંબંધ-પરિચયને લીધે જે ફરજો મનુષ્ય તરીકે, ધર્મગુરુ તરીકે કે તત્ત્વવેત્તા તરીકે તેમના પર ઉભી થાય છે, જે ઉદ્દેશ માટે એ વર્ગે આ જીવન એમણે પસંદ કરી છે; ને ઉદ્દેશની સિદ્ધિ થવા માટે જે કાંઇ જ્ઞાન વિરામ આદિ સાધનોની અપેક્ષા છે તે શાસ્ત્ર વિહિત, પ્રવૃત્તિ, તે ફરજો અને તે સાધનોને સમજવા તેમજ આચરવા-જાળવવા-મેળવવાની શક્તિવાળી બુદ્ધિની તેમને મુખ્યત્વે કરીને જરૂર છે. આમાં જેટલી ન્યૂનતા તેટલી સાધુતામાં ખામી માની શકાય. બુદ્ધિને કેટલીક કેવળ સામાન્ય નિયમોથી ભરી પાંચ પચાસ અજ્ઞાન લોકોનાં મંડળમાં વાહ વાહ પામવા સારુ સામાન્ય કવિતાઓ અને સામાન્ય પ્રકારની ચોપડીઓ બહાર પાડ-

વાની તેમજ વૃત્તિહીન પોકળ ડોળઘાલુ ભાષણો આપવાની કડાકૂટ સેવવાથી કંઇ ખરો બુદ્ધિ વિભવ જાહેર થતો નથી. એ ક્ષુદ્ર લાલસાઓથી પ્રેરાઇ ઘણે સ્થળે અવિહિત પ્રવૃત્તિનું સેવન થાય છે, અને ખરાં કર્તવ્ય સમજવા–બજાવવા તરફ પ્રમાદ, આલસ અને બેદરકારી થાય છે, તેમજ જ્ઞાન વિરાગાદિ સંપત્તિ મેળવવા, મનને સત્સંસ્કારથી સમૃદ્ધ કરવા, આત્માને કર્મબંધથી નિર્મુક્ત કરવા અધ્યયન જપ તપ સંયમ આદિ સાધનનાં પાલનમાં મ્હોડું મીંડું રહે છે. સ્વામીશ્રીમાં આવા વ્યવહાર જોવાયા નથી. તેમની બુદ્ધિએ અવિહિત પ્રવૃત્તિને અનુમોદન આપ્યું નથી, પોતાની ફરજો સમજવા–બજાવવા પોતાથી બનતું કરી દેખાડ્યું છે અને સાધનોનાં અનુષ્ઠાનમાં ન્યૂનતા રાખી નથી એ સર્વ જોતાં એમની બુદ્ધિની ખરી મહત્તા હાથ આવી શકે છે. વિવાદ, પ્રપંચ, પ્રતારણા, દંભ, માયા, કુટીલતા, શબ્દ પાંડિત્ય, પોકળી વ્યાખ્યાન, એ સર્વમાં અટવાવી ખરા પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ કરનાર અંશોથી એમની બુદ્ધિ બચવા પામી હતી.

એમની સ્મરણશક્તિ નિર્બળ ન હતી. છેક બાળપણમાં તૈયાર [illegible]

નાશ અને વિજ્ઞાનને સિદ્ધ કરી શકે છે. નિઃસાર, નિર્માલ્ય, કલેશકર વાતો, વ્યવહારો અને આચારો સ્વામીશ્રીના ચિત્તની વ્યાયામભૂમિ બન્યાં ન હતાં.

(૩) હૃદય.

સમગ્ર જીવન એ હૃદયમાં ચાલતા અદૃશ્ય ભાવોનું દૃશ્ય, સ્પષ્ટ અને સ્ફુટ ચિત્ર છે. બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે, હૃદય તેને નિયમમાં રાખે છે. વિવેકી બુદ્ધિ એટલેજ સત્સંસ્કારી હૃદયયુક્ત બુદ્ધિ. હૃદય બળ વિનાનું કેવળ બુદ્ધિબળ કે શરીરબળ સર્વથા ઉત્તમ પરિણામો લાવી શકતું નથી. બુદ્ધિવિભવ વખતે માણસને વિવાદે ચડાવી સંશય અને અશ્રદ્ધામાં ખેંચી જાય છે, વખતે અસત્પ્રવૃત્તિનાં સાધનરૂપ થઇ પડે છે, અશાન્તિ, ક્ષોભ અને અજંપો ઉપજાવે છે. પણ બુદ્ધિની પાછળ બુદ્ધિને પવિત્ર અને સમર્થ અને સાર્થક બનાવનાર જે હૃદય રહ્યું છે તે સત્સંસ્કારોથી સમૃદ્ધ હોઇ અતિ ઉજ્જ્વલ હોય, દૈવી સંપત્તિયુક્ત હોય, નિષ્કલંક હોય તો બુદ્ધિના વ્યાપાર માત્ર સુવ્યવસ્થિત, સુનિયમિત અને ઉચ્ચાનુગામી બની રહે છે. બુદ્ધિ આપણી આવે છે, હૃદય આપ્યું આવતું નથી. તનશક્તિ ખીલવવી સહેલ છે, સતત વાચન, વિચારણ, અભ્યાસ, વિદ્વત્સમાગમ ઇત્યાદિ વડે બુદ્ધિ વિભવ પણ આણી શકાય; પરંતુ હૃદયનો વિકાસ તો પૂર્વ સંચિત ઉપર આધાર રાખે છે. સ્વામીશ્રી કર્મસિંહજીનું હૃદય સારા સંસ્કારોથી ભરેલું હતું એટલે તેમની બુદ્ધિ પણ પવિત્ર સમર્થ અને નિર્મોહી બની હતી, અને તેથી તેમનું ખાનગી તેમ જાહેર જીવન વિશુદ્ધ, નિષ્કલંક, નીતિમય અને સાધુ પદવીને શોભાવે તેવું હતું. આ કારણને લીધેજ તેમને માન, પૂજા, સત્કાર, દંભ, મ્હોટાઇ કે આડંબરની ઝંખના થવાને બદલે કર્તવ્યનિષ્ઠા, શાન્તિ, સ્થિરતાને ઉદારતા બહુ પ્રિય થઇ પડ્યાં

વાની તેમજ વૃત્તિહીન પોકળ ડોળઘાલુ ભાષણો આપવાની કડાકૂટ સેવવાથી કંઇ ખરો બુદ્ધિ વિભવ જાહેર થતો નથી. એ ક્ષુદ્ર લાલસાઓથી પ્રેરાઇ ઘણે સ્થળે અવિહિત પ્રવૃત્તિનું સેવન થાય છે, અને ખરાં કર્તવ્ય સમજવા–બજાવવા તરફ પ્રમાદ, આલસ અને બેદરકારી થાય છે, તેમજ જ્ઞાન વિરાગાદિ સંપત્તિ મેળવવા, મનને સત્સંસ્કારથી સમૃદ્ધ કરવા, આત્માને કર્મબંધથી નિર્મુક્ત કરવા અધ્યયન જપ તપ સંયમ આદિ સાધનનાં પાલનમાં મ્હોટું મીંડું રહે છે. સ્વામીશ્રીમાં આવા વ્યવહાર જોવાયા નથી. તેમની બુદ્ધિએ અવિહિત પ્રવૃત્તિને અનુમોદન આપ્યું નથી, પોતાની ફરજો સમજવા–બજાવવા પોતાથી બનતું કરી દેખાડયું છે અને સાધનોનાં અનુષ્ઠાનમાં ન્યૂનતા રાખી નથી એ સર્વ જોતાં એમની બુદ્ધિની ખરી મહત્તા હાથ આવી શકે છે. વિવાદ, પ્રપંચ, પ્રતારણા, દંભ, માયા, કુટીલતા, શબ્દ પાંડિત્ય, પોકળ વ્યાખ્યાન, એ સર્વમાં અટવાની ખરા પુરૂષાર્થથી ભ્રષ્ટ કરનાર અંશોથી એમની બુદ્ધિ બચવા પામી હતી.

એમની સ્મરણશક્તિ નિર્બલ ન હતી. છેક બાળપણમાં તૈયાર કરેલાં અને સાંભળેલાં પદો, ભજનો, લોક કથાઓ, કહેવતોનો ભંડાર તેઓ વ્યાખ્યાન વખતે ખોળતા ત્યારે શ્રોતાવર્ગ આશ્ચર્યચકિત થતો. તેમને સૂત્ર ગ્રંથોની એટલી તો સ્મૃતિ હતી કે પ્રસંગે પ્રસંગે સૂત્રોની ખાસ ઉપયોગી ટિપ્પણી લખતા. આવી ટિપ્પણીનો એક ગ્રંથ બન્યો છે. જે અનુકૂળતાએ બહાર પાડવાનો ઠરાદો છે. ભૂલવા જોગ બાબતો એમની બુદ્ધિ સંઘરતી નહિ. એ બાબતમાં એમની સ્મૃતિ કાચી હતી. ન્હાની ન્હાની વાતોને સંઘરી રાખી ક્લેશ વધારવા કરતાં એમને વિસ્મૃતિના ખાડામાં નાંખી દેવી એજ વધારે યોગ્ય છે; અને એક મુનિમાં તો એ ગુણ અવશ્ય હોવો જોઇએ. તેમનો મુનિ વર્ગનો વ્યવહાર માત્ર જાગૃતમાં સુષુપ્તિ જેવો હોય તોજ વાસના ક્ષય મનો-

પ્રકરણ ૭ મું.

દીક્ષા.

न धनेन भवेन्मोक्षः कर्मणा प्रजया न वा ।
त्याग मात्रेण किं त्वेके यतयो यान्ति चामृतम् ॥

ધનથી, કર્મથી વા પ્રજાથી મોક્ષ મળતો નથી પણ એક ત્યાગ માત્રથી કોઇ વિરક્ત યતિઓ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ.

પૂજ્યશ્રીની દીક્ષા ઉપર વિવેચન કર્યા પહેલાં દીક્ષા જેવી એક અગત્યની બાબત સંબંધી શાસ્ત્રનો શો નિર્ણય છે, દીક્ષા કોને આપી શકાય ઇત્યાદિ બાબતોનું યથાવકાશ નિરૂપણ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

શાસ્ત્ર દષ્ટિએ યતિધર્મ જેટલો દુષ્કર છે તેટલો અન્ય કોઇનો નથી એમ સ્પષ્ટ વિવેક છે. છતાં સ્વાર્થ દષ્ટિએ તેને સરળ બનાવી દીધો છે. ઘરમાં કલેશ, કલહ, કુસંપ કે ભૂખમરો ચાલતાં હોય, સંકડામણ હોય તો ઝટ લઇને દીક્ષા તરફ મન થઇ જાય છે. વિશુદ્ધ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યથી પ્રેરાઇને દીક્ષા લેવા નીકળનાર બહુ વિરલ હોય છે. દીક્ષા આપનાર વર્ગે પણ ખોટી રીતે દીક્ષા લીધી હોય છે એટલે એવાં અવિચારી વિવેક શૂન્ય સામર્થ્યહીન નિર્દોષ બેઢાંને ખરૂં સમજાવી યોગ્યક્રમમાં નાંખવાને બદલે અનેકવિધ લાલચો બતાવી ફોસલાવી પટાવી શિષ્ય કરી લેવાના હેતુથી ફેરી નાંખે છે—વ્યવહાર તેમ

અને વિરુદ્ધ આચાર જોઇ ખિન્ન થતા. પ્રતિકૂળ વિચાર ધરાવનાર કે વર્તન ચલાવનાર પ્રત્યે ક્રોધ કે તિરસ્કાર દર્શાવતા નહિ, તે તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખતા.

પોતાનાં વસ્ત્ર, પાનાં અને પાત્રાં આદિ ઉપર મોહ મમતા પૂજ્યશ્રીમાં જોવામાં આવ્યાં નથી. તેમને પોતાના શિષ્ય વર્ગ ઉપર પ્રેમ હતો પણ તે આસક્તિ કે મોહના રૂપમાં નહિ. સંઘ પ્રત્યે પોતાને અમુક કર્તવ્યો બજાવવાનાં છે અને તે બજાવવાથીજ તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થઇ શકાશે એમ તેમના હૃદયમાં રહેતું. આથી જ્યાં જતા ત્યાંના પોતાને ઋણી માની સદુપદેશ, વ્યાખ્યાન આદિથી તે ઋણને ફેડતા ત્યારે તેમને સંતોષ થતો. ખાઇ પીને સંઘને ભારરૂપ થઇ પડવું, કંઇ શુભ પ્રવૃત્તિ ન સેવતાં નિષ્ફિકર થઈ હરવું ફરવું એ ખોટું છે, અને આખા સંઘની આધ્યાત્મિક તેમજ સાંસારિક ઉન્નતિ માટે જોખમદારી અને જવાબદારીવાળું સાધુપદ સ્વીકારી પછી કંઇ ન કરતાં ખાલી પૂજાવાની લાલસા રાખવી એમાં દોષ છે એમ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવતા. આવા વિચાર અને તદનુરૂપ આચાર જ્યાં હોય ત્યાં તેનું નિયામક હૃદય કેવું સંસ્કૃત હશે તેની કલ્પના સહજ આવી શકે તેમ છે. જ્યાં આવું હૃદય હોય ત્યાં મન બુદ્ધિના વ્યાપાર વિશુદ્ધ અને કલ્યાણકર હોય, ચારિત્ર સંયમ અને ધર્મપાલન યથાવત્ હોય એમાં પૂછવું શું? બધા સાધુઓનાં હૃદય આવાં હોય તો કેવું સારૂં!! વીર શાસન! અમને એવા હૃદયવાળા મહાત્મા આપ!

દૃષ્ટ અંશો કાળબળે લોપ એવો ભાગ ભજવી જાય છે કે અમુક લોકપ્રચલિત રીતિ શાસ્ત્રવિહિત છે કે કેમ તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય સામાન્ય જનતાના અને તેથી બીજાઓ કરે તેમ કરતા મનુષ્યવર્ગથી થવો મુશ્કેલ છે. વળી બહુ કાર્યના ભારથી ક્ષોભ પામેલા પ્રવૃત્તિપરાયણ લોકોને શાસ્ત્રનો દીર્ઘ પરિચય પણ હોતો નથી. બહુ લોકો આવા છે; જે બાજુ લોકો ધર્મનો ઝુંડો લઇ બેઠા છે તેમાંના ઘણા જણને કંઇક કંઇક વિકારદોષો થયા હોય છે, અને તેથી સ્વૈર પ્રવૃત્તિઓને-શાસ્ત્ર નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિઓને પોતાની સ્થાપિત પૂજ્યતાને બળે લોકો પાસે ઠીક મનાવે છે, અને કેટલીકવાર તો તેમની આવી પ્રવૃત્તિઓ અને રીતિઓ જાણે શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ હોય એમ પણ માની મનાવી લેવાય છે. વખત એવો આવ્યો છે કે લોકો જૈનધર્મ **અને તેનાં રહસ્ય તથા ગૌરવને છેકજ ભૂલી જવા બેઠા છે. લોકપ્રચલિત રીતિઓને શાસ્ત્રવિહિત માની બેઠા છે.** અતત્માં તત્ બુદ્ધિ થઈ આવી છે. આવી સ્થિતિમાં જો ધર્મ જિજ્ઞાસુ વર્ગ હોય નહિ, અને આવી ચર્ચાઓ થાય નહિ તો પરિણામ કેવાં અનિષ્ટ આવે એ સહજ અટકળી શકાય એવું છે. આવી ચર્ચાઓ થવી જોઇએ, એટલુંજ નહિ પણ ખરા વિચારોનો પ્રચાર સામાન્ય જનવર્ગમાં કરી લોકમત કેળવવો જોઇએ, અને બને તે ઉપાયો લઇ સર્વથા ત્યાજ્ય એવા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વ્યવહારનાં સેવનનો બહિષ્કાર કરવો જોઇએ.

સંસ્કારી અને વિચારશાળી વિવેકી સજ્જનોને સહજ રીતે સમજાય એવું છે કે દીક્ષાનું મુખ્ય પ્રયોજન તો સમ્યગ્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા નિઃશેષ અનર્થની નિવૃત્તિ અને આત્યંતિક પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ કરવી એ છે. ધર્મપ્રસાર, સમાજહિત, લોકકલ્યાણ એવાં એવાં બીજાં કે જેમાં દેશકાળ અનુસાર ઘટતો ફેરફાર કરવો પડે છે તેવાં

દૃષ્ટ અંધી હાળબળે હાલ એવાં મળી ગયાં જણાય છે કે અમુક લોકપ્રચલિત રીતિ શાસ્ત્રવિહિત છે કે કેમ તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય સામાન્ય મતિના અને તેથી બીજાઓ દોરે તેમ દોરાતા મનુષ્યવર્ગથી થવો મુશ્કેલ છે. વળી બહુ કાર્યના ભારથી દબાઇ ગએલાં પ્રવૃત્તિપરાયણ લોકોને શાસ્ત્રનો દીર્ઘ પરિચય પણ હોતો નથી. બહુ લોકો આવા છે; જે જૂજ લોકો ધર્મનો ઝુંડો લઇ બેઠા છે તેમાંના ઘણા જણને કંઇક કંઇક વિકારદોષો થયા હોય છે, અને તેથી ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિઓને—શાસ્ત્ર નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિઓને પોતાની સ્થાપિત પૂજ્યતાને બળે લોકો પાસે ઠીક મનાવે છે, અને કેટલીકવાર તો તેમની આવી પ્રવૃત્તિઓ અને રીતિઓ જાણે શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ હોય એમ પણ માની મનાવી લેવાય છે. વખત એવો આવ્યો છે કે લોકો જૈનધર્મ અને તેનાં રહસ્ય તથા ગૌરવને છેકજ ભૂલી જવા બેઠા છે. લોકપ્રચલિત રીતિઓને શાસ્ત્રવિહિત માની બેઠા છે. અતત્વમાં તત્ બુદ્ધિ થઈ આવી છે. આવી સ્થિતિમાં જો ધર્મ જિજ્ઞાસુ વર્ગ હોય નહિ, અને આવી ચર્ચાઓ થાય નહિ તો પરિણામ કેવાં અનિષ્ટ આવે એ સહજ અટકળી શકાય એવું છે. આવી ચર્ચાઓ થવી જોઇએ, એટલુંજ નહિ પણ ખરા વિચારોનો પ્રચાર સામાન્ય જનવર્ગમાં કરી લોકમત કેળવવો જોઇએ, અને બને તે ઉપાયો લઇ સર્વથા ત્યાજ્ય એવા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વ્યવહારનાં સેવનનો બહિષ્કાર કરવો જોઇએ.

સંસ્કારી અને વિચારશીલ વિવેકી સજ્જનોને સહજ રીતે સમજાય એવું છે કે દીક્ષાનું મુખ્ય પ્રયોજન તો સમ્યગ્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા નિઃશેષ અનર્થનો નિરાસ અને આત્યંતિક પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ કરવી એ છે. ધર્મપ્રસાર, સમાજહિત, લોકકલ્યાણ એવાં એવાં બીજાં કે જેમાં દેશકાળ અનુસાર ઘટતો ફેરફાર કરવો પડે છે તેવાં

કાર્યો બજાવવાં એ ગૌણ પ્રયોજન છે. તો આ મુખ્ય પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવાની ઇતિર ઇચ્છા માત્રના ત્યાગપૂર્વક એક દૃઢ તીવ્ર ઇચ્છા જેને હોય, જે શાસ્ત્રકથિત ગુણોથી યુક્ત હોય તે પુરૂષ દીક્ષાનો અધિકારી હોય એ સ્પષ્ટ છે. શબ્દ પ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણથી સત્ય શોધનારને એ વિવેક સ્પષ્ટતર થાય છે.

વનસ્પતિ વર્ગથી લઇ મનુષ્ય પર્યંત સમગ્ર ચેતન સૃષ્ટિ અનેકવિધ આંતર બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કરતી જણાય છે. આ પ્રવૃત્તિનું કારણ અંતરની કરણ સામગ્રી છે. જે પ્રવૃત્તિનો કરણરૂપ હેતુ હોતો નથી તે પ્રવૃત્તિ બનતી નથી. બાહ્ય પ્રવૃત્તિનો આધાર આંતર કરણસમૂહ ઉપર હોય છે. જ્યાં અમુક કામ કરવાની શક્તિવાળું કરણ હોતું નથી ત્યાં તે કાર્ય પ્રતીત થતું નથી. કોઇ આકસ્મિક હેતુથી સ્વલ્પ કાળ પ્રતીત થાય તોપણ તે સિદ્ધિદાયક નીવડતું નથી. મનુષ્ય પ્રાણીમાં ચેતનાશક્તિ વિશેષ અંશે અભિવ્યક્ત થએલી છે એટલે અન્ય સચેતન સૃષ્ટિ કરતા તે તેની ઇચ્છા જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિને અધિક અંશે ખીલવી શકે છે, તો પણ એ ત્રણે શક્તિના વિકાસક્રમમાં તારતમ્ય તો રહેજ છે. કોઇની ઇચ્છા શક્તિનો વધારે વિકાસ થયો હોય તો કોઇમાં ક્રિયાશક્તિ અધિક અંશમાં ખીલી નીકળી હોય છે. આવાંજ કારણથી ઉત્તમ પ્રકારની વિચાર શ્રેણીનું દર્શન કરાવનાર વિદ્વાન્ વર્ગ તદનુરૂપ ક્રિયામાં પ્રવર્તી શકતો નથી. જ્યારે અજ્ઞાન પણ ક્રિયાત્મક જીવન ગાળનારો વર્ગ તેને સહેજ રીતે વ્યવહારમાં ઉતારી શકે છે. ત્રણે શક્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ મનુષ્ય શરીર છતે સંભવી શકતો નથી; જેઓ અશરીરી અવસ્થા ભોગવે છે તેઓમાં–તેવી દેવકોટિમાં એ સંભવી શકે. આ માનસશાસ્ત્રમાં પ્રવર્તના કેટલાક નિયમોનો નિર્દેશ અહિં કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે અમુક કાર્ય કે જેનું સાધક આંતર કરણ નથી તે બની

શકતું જ નથી, અને કાકતાલીય ન્યાયથી કદાચ એવું કોઇ કાર્ય દૃષ્ટિ-ગોચર થાય તો પણ તેનો થવો જોઈએ તેવો યોગ્ય નિર્વાહ કે ઉપ-યોગ થઇ શકતો નથી. જે બીજમાં વૃક્ષરૂપે પરિણામ પામવાની શક્તિનો નાશ થઇ ગયો છે તેમાંથી કદાચ કણગો ફૂટે પણ તે વૃક્ષ-રૂપે પરિણામ પામી શીતળ છાયા, મધુર સુગંધ અને મિષ્ટફલનો લાભ તો ન જ આપી શકે એ ખુલ્લું છે. દીક્ષારૂપ કાર્યનો હેતુ જે સત્સં-સ્કારજન્ય વિવેક વિરાગથી સમૃદ્ધ અંતઃકરણ તેનો જો અભાવ હોય તો ગમે તે બીજા બાહ્ય હેતુથી દીક્ષા ગ્રહણ થાય પણ તે ફલપર્યવ-સાયી નીવડતી નથી જ. એ સર્વથા સિદ્ધ છે. દીક્ષાના ઉમેદ-વારની પાત્રતા જોવાનું કાર્ય તો કોઈ સર્વજ્ઞકલ્પ મહાત્મા જ ખરી રીતે કરી શકે, કારણ કે ઉપર કહ્યું તેમ પાત્રતાનો આધાર કાર્ય ઉપરથી જેનું સ્વરૂપ સમજી શકાય છે તેવા ઉદ્‌બુદ્ધ કે અનુદ્‌બુદ્ધ સંસ્કાર સમૂહનાં સારાં નરસાં સ્વરૂપ ઉપર રહેલો છે, અને સામાની આંતર સ્થિતિ સમજી જવી, તેના સમગ્ર સંસ્કારોનું જ્ઞાન પામવું એ કંઇ જેવું તેવું કામ નથી. સમર્થ પુરુષો જ એ કરી શકે છે, અર્થાત્ દીક્ષાનાં કાર્યમાં પ્રથમ તો ગુરુ પૂર્ણ યોગ્યતાવાળા હોવા જોઈએ. ગુરુ શિષ્યનો સુઘટિત યોગ હોય એ જ ભાગ્યની વાત છે. બધો આધાર મુખ્યત્વે કરીને સદ્‌ગુરુ ઉપર રહેલો છે. એવા ગુરુ બાહ્ય તેમ વ્યવ-હાર દૃષ્ટિએ નાલાયક જણાતા પુરુષને દીક્ષા આપે તો તેમાં કંઇ વાંધા જેવું હોઈ શકે નહિ. હવે આપણી દૃષ્ટિ મર્યાદામાં આવા સમર્થ સર્વજ્ઞ અને દીર્ઘદર્શિતાવાન્ સદ્‌ગુરુ કેટલા આવ્યા છે એવો પ્રશ્ન આપણે પોતાને જ પૂછીશું તો જવાબ નકારમાં આવવાનો. હાલના કહેવાતા ગુરુઓની દીક્ષા કરવાની પદ્ધતિ અને નવા કાયદા, ખરું ન્યાય ખાતર એટલું તો જણાવીશું કે સમાજના નિકૃષ્ટ સંસ્કારોને જાગ્રત કરવાની, જનતાને તેમાં આવશ્યક સુધારો કરવાની, અને નિઃસ્વાર્થભાવ

કેવળ કૃપાદૃષ્ટિથી યોગ્ય ' અધિકારી 'નેજ દીક્ષા આપવા અપાવવાની શક્તિ એ સર્વે તો એક બાજુ રહ્યાં; પણ દેશ, કાલ, સ્થિતિ, સંબંધ જાણી શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી તેને મેળવી એ ઉભયનું દોહન કરી કર્તવ્ય યોજના ઘડવા જેટલો સામાન્ય વિવેક પણ જોવામાં આવતો નથી. જ્યાં આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં વિવેકીને શ્રદ્ધા કેમ રહે ?

માણસને અનેક પ્રકારની ઇચ્છા થયા કરે છે, તેમનું લક્ષ જૂદી જૂદી વાસનાઓમાં લાગવાથી અને આસપાસની પરિસ્થિતિથી તેમની ઇચ્છાઓ અનેક પ્રકારનાં વિભિન્નરૂપો ધરે છે. આ ઇચ્છાના જનક હેતુઓની શુદ્ધિ–અશુદ્ધિ, સબળતા–નિર્બળતા, ઔચિત્ય–અનૌચિત્ય ઉપર તેનાં સારાં નરસાંપણાંનો આધાર રહે છે. પોતાની શક્તિની પરીક્ષા કરતાં ભૂલ ખાઇને જે શક્તિ ઉપરાંત ઇચ્છા રાખે છે તેની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થતી નથી. કદાચ કોઇ ઇચ્છામાં ફાવી જાય તો તેનાં પરિણામ સર્વથા સારાં તો નથીજ આવતાં એ ઇતિહાસ ઉપરથી સિદ્ધ કરી શકાય તેવું છે. દીક્ષાની ઇચ્છાના જનક હેતુઓ જો સાંસારિક ફળની ઇચ્છા રહિત, સ્વાર્થ–સત્કાર, માન, પૂજા, ક્ષણિક મોહાવેશ, અંધશ્રદ્ધા, ધર્મઘેલછા, વિરાગાભાસ, એવા માનવ પ્રકૃતિને સુલભ દોષોથી અસ્પૃષ્ટ હોય, દૃઢ અને શુદ્ધ વૈરાગ્ય તેમજ સાચી શ્રદ્ધા અને બીજા સારા સંસ્કારોથી યુક્ત હોય તો એ ઇચ્છા ખરી છે, અને એવી ઇચ્છા જે ભાગ્યશાળી પુરૂષમાં જાગે છે તેને દેવો પણ વિઘ્ન કરી શકતા નથી તો માણસની તો વાતજ શું ?

જેને શાસ્ત્રનું ઉપર છલ્લું પણ જ્ઞાન હશે તે તો સહેજ સમજી શકશે કે દીક્ષા એ કોઈ જે તે લઇ શકે કે દઇ શકે એવી કોઈ સામાન્ય વાત નથી. દીક્ષાનો અધિકાર કાંઇ વાટમાં પડ્યો નથી, એ કંઇ થોડી મુદતની તેમ સહેજમાં પાળી શકાય

એવી પ્રતિજ્ઞા નથી. અમુક વયે કે અમુક જાતિ—સ્ત્રી વા પુરૂષ તદ્ અન્યને એ અધિકાર મળી શકે એવો ચોક્કસ નિર્ણય નથી; બાલભાવ (વયે તેમ જ્ઞાને) વાળાથી તેમાં પ્રવેશ થઇ શકે તેમ નથી. એકંદર, આત્મજાગૃતિ થયા વિના લીધેલી દીક્ષા કોઇ પણ રીતે કોઇને ઉપયોગી નીવડે એમ નથી. અનધિકારીને દીક્ષા આપવી એ શાસ્ત્ર, સમાજ, ધર્મ અને રાજ્યનાં વિવિધ દૃષ્ટિ બિંદુએ જોતાં અનાદરણીય છે.

કેટલાક વર્ગનું માનવું છે કે "ઇંદ્રિય સ્વાદમાં પડી ગયા પછી આ પ્રાણીને તેમાંથી નીકળવું બહુ મુશ્કેલ પડે છે. માટે કોઇ પ્રાણી ન્હાની વયમાં ચારિત્ર લેવાની ઇચ્છા કરે તો તેમાં અંતરાય પાડવો નહિ—વિલંબ કરવો નહિ. એને સંસાર સુખમાં પડવા દેવો નહિ." સિદ્ધસેન દીવાકર, અભયદેવ સૂરિ, હેમચન્દ્રાચાર્ય, સોમસુંદર સૂરિ, યશોવિજયજી જેવાનાં નામ આગળ કરી જણાવવામાં આવે છે કે "ગમે તેટલી ન્હાની વયમાં ચારિત્ર લેવામાં કંઇ વાંધો નથી, એવી દીક્ષા શાસ્ત્ર સંમત છે. ન્હાનપણમાં દીક્ષા લેવાય તો અભ્યાસ બરાબર થાય છે અને દુનિયા પર ઉપકાર કરવાના સંયોગો મળે છે. સાધુઓનાં બંધારણ ઉપર અને તે સંસ્થાની જરૂરીઆતોના વિષય ઉપર ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધ્યાન આપવું જોઇએ, જેઓ અદ્‌ભુત ગ્રંથકર્તા, તર્કવેત્તા કે વ્યાખ્યાનકાર થઇ ગયા છે તેઓ ન્હાની વયમાં દીક્ષિત થએલા હતા. મ્હોટી વયે દીક્ષા લેનારાથી આવું કાંઇ લોકોપકારક કૃત્ય બની શકતું નથી. માટે દીક્ષા ન્હાની વયવાળા માટે પણ વાંધા ભરી નથી." આવા ભ્રમજનક અપૂર્ણ વિવેકવાળા વિચારો લોકોમાં બહુ ફેલાઈ ગયા છે, પણ આવી બાબતમાં એક બાજુના નિર્ણય પર આવતાં પહેલાં બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિવિધ રીતે વિચાર, શોધ, શાસ્ત્રાધારથી વિવેક થવાની બહુ જરૂર છે. પૂર્વનો કાળ હાલ છે નહિ, પૂર્વના સંયોગ—મહા-

આ સદ્દગુરૂઓ, સત્સંસ્કારી શિષ્ય—ધાર્મિક વાતાવરણ એમાંનું કાંઇ પણ હાલ છે? એ સર્વ પુસ્તકોમાં છે. પૂર્વ રમ્યચિત્ર હવે તો કલ્પનાશેષ રહ્યું છે. હાલનું વાતાવરણ, લોકોની સ્થિતિ, રૂચિ, વૃત્તિ, જ્ઞાન શક્તિ આદિ સર્વ પૂર્વકાળથી ઘણું વિપરીત છે. એમ કોણ નહિ કહે? પૂર્વ પક્ષીઓનાં ઉપરનાં કથનનો નિવેડો એમ લાવી શકાય કે, એ ન્હાની વયે દીક્ષા લેનાર વર્ગ દીક્ષાના સંસ્કારો લઇને અવતર્યો હતો, પૂર્વના અધુરા રહેલા પ્રયત્ન પૂરા કરવાને પૂર્વનોજ 'બુદ્ધિયોગ' તેમને પ્રાપ્ત થયો હતો, અને વળી તેમને દીક્ષા આપનાર ગુરૂઓ પણ સર્વજ્ઞકલ્પ સમર્થ અને આંતરસ્થિતિને ઓળખનાર હતા. આવા સુંદર ગુરૂના યોગ હાલ કેટલાને થાય છે? હાલના જમાનાની અસરથી ભાષણોનો પટપટારો, બાહ્ય આડંબર, અહિં તહિંથી ચોરીને લેખો બહાર પાડવાની વૃત્તિ તેમ પ્રવૃત્તિ, પાંડિત્ય પ્રદર્શનઃ એ વધ્યાં છે ખરાં. વ્યાખ્યાનકાર, લેખક, કવિ, ગ્રંથકાર, હાલ ઘણા મળી આવે છે ખરા પરંતુ સામાના સંસ્કારનું જ્ઞાન પામવાની શક્તિ, ધર્મનાં ઊંડાં રહસ્યો, ધર્મ કર્તવ્યના પાલનમાં દ્રઢતા, વિશાલ સર્વદેશીય પરિપક્વ જ્ઞાન, અપૂર્વ પ્રતિભા, વિચક્ષણ તર્કશક્તિ ક્યાં અને કેટલાં જોવામાં આવે છે વારૂ? ધર્મનાં બાહ્ય સ્વરૂપનેજ વગર સમજે વળગી રહેનાર ધર્મનાં અંતસ્તમ રહસ્યોમાં નહિ ઉતરી શકનાર અને અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં મચી રહેનાર આજનો સમાજ પૂર્વકાલીન સ્થિતિ સાથે કઇ રીતે સરખાવી શકાશે? પૂર્વાચાર્યો સમર્થ સદ્દગુરૂ થઇ ગયા છે. પૂર્વના ચારિત્ર ઇચ્છુઓ યોગભ્રષ્ટ અને સંસ્કારશીળ હતા. શ્રાવક વર્ગ પણ ધર્મ પરાયણ હતો. પૂર્વનો દેશકાળ સુરમ્ય હતો. આજની કર્તવ્ય યોજના કેવળી એક દ્રષ્ટિથી કરી શકાય નહિ.

દીક્ષા સંબંધમાં શાસ્ત્ર શું કહે છે તે હવે જોઇએ. શાસ્ત્રની પવિત્ર ભૂમિની વિશાળ મર્યાદામાં ચારે ખૂણે ફરી વળવાની શક્તિ

ee7 લેખકમાં નથી; તોપણ તેનાથી તેમાં જેટલું વિચરાયું છે, જે રીતે સમજાયું છે તેમાંથી યત્કિંચિત્ અહિં આલેખવાનો પ્રયાસ થયો છે.

१. धर्मरत्न प्रकरणः—

पयरसउ लिंगाइ—सयलामग्गाणं सारिणिकिरिया,
सद्धायवराधम्मे पन्नवणिज्जत्त मुज्जुभावा ॥ १ ॥
किरियासु अप्पमाओ, आरम्भोसक्क णिज्जणुट्ठाणे;
गुरुओ गुणाणुराओ, गुरु आणा राहणं परमम् ॥ २ ॥

ભાવાર્થઃ—ભાવસાધુનાં ચિહ્ન આ છે:—સમસ્ત માર્ગાનુસારિણી ક્રિયા મોક્ષ માર્ગને અનુસરતી એવી સમસ્ત પ્રત્યુપેક્ષણાદિ ક્રિયા, સંયમ ધર્મ આદરવામાં અતિ ઉત્કટ શ્રદ્ધા, અસત્ અભિનિવેશનો ત્યાગ, અકુટિલપણું, શાસ્ત્રવિહિત અનુષ્ઠાનમાં અશિથિલપણું, શક્તિ મુજબ તપશ્ચરણાદિનું આચરણ, મ્હોટા ગુણોમાં અનુરાગ—ગુણ પક્ષપાત, ગુરૂની આજ્ઞા મુજબ વર્તન (આમ એકંદર સાત લક્ષણો 'ભાવ સાધુ'માં હોવાં જોઈએ.)

२. वेदकल्पसूत्र उદ્દેશો ચોથો.

तओनोकप्पइ पव्वावपत्तए तं जहा पंडए कीव्वे वातिए एवं मुंडावित्तए सिखावित्तए संभुजित्तए संवसित्तए ॥

નપુંસક, કાયર અને વ્યાધિગ્રસ્ત એ ત્રણને દીક્ષા ન આપવી, લોચ ન કરવો, દીક્ષા નિમિત્તે સામાચારી શીખવવી નહિ, છેદોપસ્થાનીય ચારિત્ર આપવું નહિ, તેના સાથે આહાર ન કરવો; તથા સાથે ન રહેવું.

३. प्रवचनसारोद्धारः—

बाले वुड्ढे नपुंसेय, कीव्वे जड्डेयवाहिए तेणे ।
रायावगारीय, उम्मत्तय अदंसणे ॥ १ ॥

दासे दुट्ठेय मुट्ठेय, अमत्ते जंगिए इय।
उवद्ध एय भयए, सेह निप्फे डिया इय ॥ २ ॥

ભાવાર્થઃ—આટલા દોષવાળા પુરૂષો દીક્ષાના અધિકારી નથીઃ- વયે-બુદ્ધિએ-અનુભવે-જ્ઞાને-બાળક, મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિય અને શરીરની શક્તિઓ ક્ષીણ થઇ જવાથી વૃદ્ધ, નપુંસક, કાયર-ભીરૂ, ભાષાજડ, ક્રિયાજડ અને શરીરજડ, શારીરિક તેમ માનસિક વ્યાધિથી ઘેરાયલો, ચોર, રાજદ્રોહી, મોહવિકલ, અંધ, દાસ, કષાય દુષ્ટ, અને વિષય દુષ્ટ, જ્ઞાનશૂન્ય, ઋણી, નિન્દિત, અમુક કાળ સુધી વિદ્યાનેજ કારણે પરાધિનતા સ્વીકારનાર સેવક અને માતાપિતાએ જેને દીક્ષાની અનુજ્ઞા આપી નથી તેવો.

जेअट्ठारसभेया, पुरिसस्स तहित्थिया इतेच्चेव।
गुव्विणी सवालवच्छा, दुन्निमेहुंति अन्नेवि ॥ २ ॥

જે અઢાર ભેદ ઉપર અયોગ્ય પુરૂષમાં કહ્યા છે તેના તે બધા સ્ત્રી વર્ગને લાગુ પડે છે, ઉપરાંત એ વર્ગને માટે આ બે દોષ વધારાના છેઃ-૧ ગર્ભિણી, ૨ જેનાં છોકરાં બાળક હોય તેવી.

४. आत्मप्रबोधः-

अमन्द वैराग्य निमग्नबुद्धय,-
स्तनूकृताशेष कषायवैरिणः।
ऋजुस्वभावाः सुविनीतमानसा,-
भजन्ति भव्या मुनिधर्म मुत्तमम ॥

તીવ્ર વિરાગયુક્ત બુદ્ધિવાળા, કષાયરૂપ તમામ દુસ્મનોનો નાશ કરનાર, સરળ સ્વભાવવાળા, સુવિનીત મનવાળા, ભવ્ય પુરૂષો ઉત્તમ મુનિ ધર્મનું પાલન કરે છે. અર્થાત્ જેની પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ-મન સર્વ રીતે સંસ્કારી નિર્મળ અને વિનીત હોય તે મુનિ દીક્ષાને યોગ્ય છે.

५. व्यवहारसूत्रः—

कप्पइ, निग्गंथाणं वा, निग्गंथिणं, खुड्यं वा, खुड्डियं वा, असाइरेगं अट्ठवास उवठावित्त एवा संभूजित एवा ॥

સાધુ અને સાધ્વીને આઠ વર્ષથી અધિક ઉમરવાળાની સાથે ઉપસ્થાપના કરવી કે એકત્ર આહાર કરવો કલ્પે.

६. भगवतीसूत्र, शतक १. उद्देशो १:—

असंवुडेणं भंते अणगारे सिझइ बुझइ मुच्चइ परिनिव्वायइ सव्वदुःखाण मन्तेकरेइ ?

गोयमानो इणट्टे समट्टे सेकेणठेण भन्तेजाव अन्तं न करेइ? गोयमा असंवुडे अणगारे आउयवज्जाओ सत्तकम्म पयडीओ सिठिलबन्ध न बन्धाओ घणीयबन्धणबन्धाओपकरेइ, रह-रसकाल ठिइआओ दीहकालठीइआओ पकरेइ, मन्दाणु भावाओ विवाणुभावाओ पकरेइ अप्पपएसगाओ बहुपएसगाओ पकरेइ ॥

સંક્ષેપ સારઃ—ઘરબારનો ત્યાગ કર્યો પણ અંદરનાં આશ્રવ-દ્વાર જેણે રોક્યાં નથી એવા દંભસેવી સાધુ ભવબીજરૂપ કર્મ પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસ ઘટાડવાને બદલે ઉલટા વધારે છે. ચીકણાં કર્મો બાંધે છે. એટલા માટે આન્તર રિપુ ઉપર જય મેળવવો એજ બાહ્ય ત્યાગનું લક્ષ્ય હોવું જોઇએ.

७. ठाणायंगसूत्र. ठाणुं १० मुं.

दसमुंडा पन्नता तंजहा सोइन्दि अमुण्डे जाव फांसिंदियमुंडे कोहमुंडे जावलोहमुंडे शिरमुंडे ॥

પાંચ ઇન્દ્રિય અને ચાર કષાય અને નવને જીત્યા પછી દશમું મસ્તક લુંચન ઉપયોગી ગણાય છે.

८. पंचाशक २

दिक्खाए चेवरागो, लोगविरुद्धाण चेवचाउत्ति ।
सुंदरगुरुजोगो, वियजस्सतओएत्थ उचिओत्ति ॥ ४ ॥
पयतीए सोऊणदट्ठु, णवकेदिखिए जीवे ।
मगं समायरंते, धम्मियजण बहुमए निच्चं ॥ ५ ॥
एईए चेव सद्धा, जायइ पावेज्ज कहमहं एयं ।
भवजलहिमहाणावं, णिखेका साणु वन्धाय ॥ ६ ॥
विग्घाणं चा भावो, भावे विय चित्तथेज्ज ।
मच्चथं एयं दिक्खा, रागो निदिट्ठं समयकेऊहिं ॥ ७ ॥

ભાવાર્થઃ—જેને જિનદીક્ષા ઉપર રાગ હોય, લોક વિરૂદ્ધ સર્વ કાર્યોનો અનાદર હોય, તથા સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સદનુષ્ઠાનસંપન્ન સદ્ગુરૂનો સંબંધ થયો હોય તેવો વિશિષ્ઠ જીવ આ જિન દીક્ષાને યોગ્ય જાણવો. જિન દીક્ષાને પામેલા, નિત્ય ધાર્મિક જનોને સંમત એવા સમ્યગ્ દર્શનાદિરૂપ માર્ગે ચાલતા કોઈ દીક્ષિત જીવોને જોઈને કે સાંભળીને આ દીક્ષામાં " ભવસાગર તરવાનાં નાવરૂપ દીક્ષાને હું કેમ પામું ? " એવા પ્રકારની (અન્ય સાંસારિક ફલોની નિસ્પૃહાયુક્ત) અવિચ્છિન્ન શ્રદ્ધા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. આવી પ્રકૃતિથીજ ઉત્પન્ન થએલા ઉત્તમ પ્રકારની શ્રદ્ધા જ્યાં હોય છે ત્યાં વિઘ્નોનો અનાદર હોય છે. કર્મ પ્રાબલ્યવશાત્ કદાચ કોઈ વિઘ્નો અડચણ કરે તો મનની સ્થિરતા. એમ પ્રકૃતિથીજ ઉત્પન્ન થએલી શ્રદ્ધા, વિઘ્નોનો અભાવ, અને મનની દૃઢતા એ વસ્તુનો નિર્દેશ દીક્ષારાગથી સમયજ્ઞ કરે છે.

९. ठाणायंगसूत्र–ठाणुं १० मुं.

दसविहिधम्मे पन्नते तं जहा, गामधम्मे, नयरधम्मे, रठधम्मे, पासंडधम्मे, कुलधम्मे, गणधम्मे, संघधम्मे, सूयधम्मे, चरितधम्मे, अत्थिकायधम्मे ॥

ગ્રામાચાર, નગરાચાર, રાષ્ટ્રાચાર (દેશાચાર), પાખંડાચાર, કુલાચાર, ગચ્છાચાર, સંઘાચાર, સૂત્રાચાર, ચારિત્રાચાર, અસ્તિકાયાચાર; એમ દશ પ્રકારના ધર્મ છે. અર્થાત્ વસ્તુનો ભાવ એ ધર્મ સ્વદેશ કાળ સ્થિતિ સંબંધ અનુસાર વર્તન નિયમાય છે.

આમ સ્વરૂપમાં વિવેક છે. ઉપર જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં બાહ્ય લક્ષણોનો ઉલ્લેખ છે. આન્તર સ્થિતિ જાણવાને જો કે બાહ્ય આચાર સાધનરૂપ છે ખરા પણ તે સર્વાંગે તો નહિજ. આંતર સ્થિતિ ઓળખવાનું કામ સમર્થ સદ્ગુરૂનું છે. શ્રીમદ્ હરિભદ્ર સૂરિના ધર્મબિંદુ નામક ગ્રંથમાં દીક્ષા ઉપર વિસ્તારથી વિચાર ચલાવવામાં આવ્યો છે. જિજ્ઞાસુએ એ ગ્રંથ જોવો.

બાળક અવસ્થામાં દીક્ષા લેવા કદી કોઇને આગ્રહ હોય તો હાલના જમાનાને અનુકૂળ પડતી યોજના ઘડવી જોઇએ. એટલે કે પ્રથમ તો 'ગુરૂકુળ' જેવી કોઇ સંસ્થા સ્થાપી તેમાં શિક્ષણ આપવું. યોગ્ય રીતે સંપૂર્ણ થયા પછી દીક્ષા આપવી. આમ દીક્ષા સંબંધી કામ વિવેકથી, વિચારથી અને ડહાપણથી લેવામાં આવતું હોય તો ધર્મને અને શાસ્ત્રને વગોવાવું પડે નહિ અને અનેકના ભવ સુધરે. પરિણામ, વિત્તાદિનો ક્ષય, પ્રાણીહિંસા, સામર્થ્ય, દેશકાળાદિ એ સર્વનો વિચાર કર્યા વિના અવિવેકથી, ભૂલથી કે બીજા કોઇ પણ હેતુથી આવાં કામ આદરાય તો પરિણામ અનિષ્ટ આવેજ. યોગ્ય થયા વિના ફળ મળે એવી કુદરતની રીતિજ નથી.

—

સાધુપણા તરફ સુશિક્ષિત ગ્રેજ્યુએટ વર્ગ કે સામાન્ય પ્રકારનાં હાલનાં શિક્ષણને પામેલાઓનો પ્રેમ ઓછો જોવામાં આવે છે. તેઓ એ સંસ્થામાં દાખલ થતા નથી. જ્યારે સંન્યાસીઓમાં ગ્રેજ્યુએટ થએલા પુરૂષો જોવામાં આવે છે તેના કારણોની સવિસ્તર મીમાંસા કરવી અત્ર અપ્રાસંગિક ગણાશે. એ ભયથી ટૂંક કારણોજ માત્ર આપવામાં આવે છે.

૧ દીક્ષા ધર્મની દુષ્કરતા. ૨ ઘણાં બંધન, પરતંત્ર સ્થિતિ. ૩ હાલના જમાનાને અનુકૂળ પડતી આવશ્યક છૂટનો અભાવ. ૪ સાધુઓમાં અજ્ઞાન મિથ્યા પ્રવૃત્તિ અને પ્રમાદ.

આચાર્યશ્રીએ ૧૮ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધી હતી. દીક્ષાકાલે તેમનાં બાહ્ય લક્ષણો, તેમજ તેમના ગુરૂની યોગ્યતા સર્વથા ઉત્તમ પ્રકારનાં હતાં એમ તો નહિજ કહી શકાય. એવી સ્થિતિ દીક્ષા લેવા માટે યોગ્ય ગણાય પણ નહિ. એ દીક્ષાકાળે સુવિચારક વર્ગ એમ [illegible] કે એ એક આશ્ચર્ય [illegible] છે તો તેમાં ખોટું નથી. એમની [illegible] માની શકાય. કોઈ પુરુષ [illegible] ગોઠવાની [illegible] એટલે [illegible] —

[illegible]

[illegible]

પ્રકરણ ૮ મું.

અભ્યાસ પદ્ધતિ.

There are some who desire knowledge that they may know, and it is a lease curiosity; that they may be known, and this is vanity; that they may sell their knowledge, and shameful is the game; that they may build up others, and it is charity; that they may build up themselves, and it is prudence.

ભાવાર્થ:—કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી છે કે જે 'આપણે આ જાણીએ તો ઠીક' એવી ઇચ્છાથી જ્ઞાન માટે ચાહના રાખે છે. આ નીચ જાતની જિજ્ઞાસા છે; બીજા કેટલાક કીર્તિ માટે જ્ઞાનને ચહે છે કે 'એથી આપણે પ્રખ્યાત થઈશું' આ મિથ્યાભિમાન થયું; વળી બીજાઓનો ઇરાદો એવો હોય છે કે 'જ્ઞાનને વેચીશું.' આને નફટ—લજ્જાસ્પદ નહી કહી શકાય; કેટલાક એવા વિચારથી દોરાય છે કે "એ વડે બીજાઓને ઉન્નત બનાવીશું" આ સભાવના સમજવી; ઉલટે એવા આશયથી જ્ઞાનને ચાહનારા આવે છે કે જેઓ 'એની સહાયતાથી આપણને પોતાને ઉચ્ચ કોટી પર લઇ જઇશું.' આવી સમજથી કામ કરે છે. આવી ભાવનાને શાણપણ કે ડહાપણ કહેવાય.

દીક્ષાકાળપૂર્વે સ્વામી શ્રી કર્મસિંહજીનો અભ્યાસ કંઇજ નહતો; પછીથી દીક્ષા લેવાની ઉમેદવારી કરતા થયા ત્યારથી તે મરણ પર્યંત તેઓ અભ્યાસીજ રહ્યા હતા. પોતામાં જણાતી ઉણપ પૂરવાને અને પોતાને ઉચ્ચકોટિએ લઇ જવાને તેમણે અભ્યાસ આદર્યો હતો અને શક્તિ સ્થિતિ અને સંજોગના પ્રમાણમાં અન્ય જનોને સુધારવાનો પ્રયત્ન સેવ્યો હતો. જ્ઞાન માટેની તેમની ચાહના તે કાંઇ કેવળ કુતૂહળી ઇચ્છા, મિથ્યાભિમાન, લોકૈષણા, કે વાણીઆશાહી વૃત્તિથી ઉદ્‌ભવી નહતી એ એમનાં જીવનકાર્યોથી જાણવામાં આવ્યું છે. ઉપરચોટીઆં અચોક્કસ જ્ઞાનથી કે અણસમજુ વર્ગ જ્ઞાની તરીકે ઓળખે વાહવાહ બોલે તેથીજ પોતે પોતાને સંપૂર્ણ માની અભ્યાસમાં આગળ વધતાં અટકી જવાનાં ભયસ્થાનો મુનિજીવનમાં રહે છે તે સર્વથી તેઓ ચેતી ચાલતા હતા. પોતામાં ન હોય તેવી યોગ્યતા માનવા મનાવી લેવાથી અને આરોપિત યોગ્યતાની કસોટી થવાના પ્રસંગો નહિ આવતા હોવાથી જો કે મિથ્યાભિમાન એકદમ ખુલ્લું પડી નથી જતું તોપણ એ વ્યવહારથી ખરો અને સ્થાયી લાભ લેવા પણ નથી એમ તેઓ સમજતા. આ સર્વ અવસ્થાનોનું જ્ઞાન હોવાથી તેમનો અભ્યાસ છેવટ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. અને પરિણામે જેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું તેટલું પરિપક્વ અને ચોક્કસ મેળવ્યું હતું.

અર્થજ્ઞાનરહિત શબ્દોના કેવળ ગોખણપટ્ટી એ કંઇ જ્ઞાન નથી કે અભ્યાસ નથી. ખરું અધ્યયન અર્થજ્ઞાન વગર નકામું છે. 'અક્ષર ગોખણવું' [illegible] અધ્યયનક્રમમાં હોય તો સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ, તુલના શક્તિ આદિ મનની શક્તિઓનો વિકાસ થતોજ નથી. [illegible] કહે છે કે:—

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्
योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

જે વેદનું અધ્યયન કરે છે છતાં વેદનો અર્થ જાણતો નથી તે ભાર ઉપાડી રાખનાર થાંભલો છે. જે અર્થ જાણે છે તે સઘળું કલ્યાણ પામે છે, અને જ્ઞાનથી એનાં પાપ ધોવાઇ એ સ્વર્ગમાં જાય છે."

આમ અર્થજ્ઞાન સહિત અભ્યાસ હોય તોજ ખરૂં જ્ઞાન અને તેનાં ઉત્તમ ફળ સંભવે છે. અર્થજ્ઞાન પામવાને વ્યાકરણનો અભ્યાસ જરૂરનો છે. આચાર્યશ્રીએ ભૂજમાં દામોદર શાસ્ત્રી પાસે વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ભૂજમાં એ વખતે ન્હાની પક્ષના હંસરાજજી સ્વામી પણ સાથે હતા. તેમને અને પૂજ્યશ્રીને વ્યાકરણ, કાવ્યકોશ વગેરેના અભ્યાસ માટે મતભેદ પડ્યો. સ્વામીશ્રી હંસરાજજી એ અધ્યયનથી વિરૂદ્ધ હતા. એટલે એમણે પૂજ્યશ્રીને એ અધ્યયન બંધ કરવાને સમજાવ્યા હતા. પણ તેમને એમ કરવું રૂચ્યું નહિ. વ્યાકરણનો અભ્યાસ શાસ્ત્રથી અવિરૂદ્ધ છે એમ તેમણે ઘણીવાર કહેલું છે. થોડાંક પ્રમાણ અહિં આપ્યાં છે.

व्याकरणात्पदसिद्धिः पदसिद्धे रर्थ निश्चयो भवति ।
अर्थात्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात्परं श्रेयः ॥

વ્યાકરણથી પદ સિદ્ધ થાય છે, પદસિદ્ધિથી અર્થબોધ થાય છે, અર્થ નિશ્ચયથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હેમ વ્યાકરણવૃત્તિ.

आचारांगजी જણાવે છે કે,—
अणुवीइ णिट्ठाभासी समीयाए
संजएभासं भासेज्जा तं जहा

एगवयणं दुवयणं वहुवयणं

इत्थिवयणं पुरिसवयणं

नपुंसगवयणं अज्झथवयणं

उवणीतवयणं अवणीतवयणं

उवणीतावणीतवयणं अवणीय उवणीयवयणं तीयवयणं

पडुप्पन्नवयणं अणागतवयणं

पच्चक्खवयणं परोक्खवयणं

કામ પડતાં વિચાર કરીનેજ પછી નક્કીપણે બોલતાં સાવધ રહીને ભાષાસમિતિ સાચવીને ભાષા બોલવી. તે ભાષામાં બોલાતાં વાક્યોના સોળ ભાગ રહેલા છે તે આ પ્રમાણે છેઃ—૧ એક વચન, ૨ દ્વિ વચન. ૩ બહુ વચન. ૪ સ્ત્રીજાતિ વચન, ૫ પુરૂષજાતિ વચન, ૬ નપુંસકજાતિ વચન. ૭ અધ્યાત્મ વાક્ય. ૮ ઉત્કર્ષ વાક્ય. ૯ અપકર્ષ વાક્ય. ૧૦ ઉત્કર્ષાપકર્ષ વાક્ય. ૧૧ અપકર્ષોત્કર્ષ વાક્ય. ૧૨ ભૂતકાળ વચન. ૧૩ વર્તમાનકાળ વચન. ૧૪ અનાગત કાળ વચન. ૧૫ પ્રત્યક્ષ વચન. ૧૬ પરોક્ષ વચન.

તેમ શ્રી પન્નવણાજીનાં વચન ઉપરથી પણ સમજાય છે કે એ ૧૬ ઉપર 'ઉપયોગ' દઈને બોલવું તે ભાષા જ્ઞાન—સંસ્કૃત આદિના અભ્યાસ—વિના બની શકતું નથી. તેમજ એ સર્વ ઉપર લક્ષ આપ્યા વિના બોલનાર મૃષાવાદીજ ગણાય.

सएगवयणं वदिस्सामीति,

एगवयणं वदेज्जा, जाव परोक्खवयणं वदिस्सामीति,

परोक्खवयणं वदेज्जा ॥

इत्थीवेस पुरिसेवेस, णपुंसगवेस,

एवं थावेयं, अण्णहावावेयं अणुवीइ णिट्ठा
भासी समियाए संजय भासं भासेज्जा
इच्चेयाइ आयतणाइ उवातिकम्म ॥ ७७० ॥

મુનિએ જ્યાં એકવચન કહેવાનું હોય ત્યાં એકવચન વાપરવું, એમ પરોક્ષવચન ઠેકાણે પરોક્ષવચન વાપરવું, વળી આ સ્ત્રીજ છે કે પુરૂષજ છે કે નપુંસકજ છે, અથવા આ બાબત આમજ છે કે તેમજ છે એ સઘળું તપાસી નક્કી કર્યા બાદ ભાષા સમિતિ સાચવી નક્કીપણે બોલવું અને સઘળી જાતના વચન દોષ પરિહરવા.

सेकिंतं भावप्पमाणे २ चउविहे पणंते तंजहा,
समासिए, तद्धितए, धाउए, निरुत्तिए, सेकिंतं समासिए २
सत्तसमासा भवन्ति तं जहा, दंदेअ, बहुव्वीही
कम्मधारेए, दिगुए, तप्पुरिसे, अवई भाए एकससेअ ॥

સામાસિક, તદ્ધિતજ, ધાતુજ, અને નિર્યુક્તિક એ ચાર પ્રકારે ભાવ પ્રમાણ છે. તેમાં સમાસ સાત પ્રકારના છેઃ–દ્વંદ્વ, બહુવ્રીહિ, કર્મધારય, દ્વિગુ, તત્પુરૂષ, અવ્યયીભાવ અને એક શેષ.

અનુયોગદ્વાર–સૂત્ર.

વ્યાકરણ અને કાવ્યાદિના અભ્યાસથી કેટલીક બુદ્ધિ શક્તિઓ ખીલે છે તે ઉપરાંત અર્થબોધ સુગમ થાય છે, અને સૂત્ર ગ્રંથોનું રહસ્ય પણ વિચારશીલ અભ્યાસીને હાથ આવી શકે છે. એ પુસ્તકોનો બોજો ઉપાડવો પડતો નથી. આચાર્યશ્રીના સત્ય્ જ્ઞાન માટે એમ નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય કે હાલ કચ્છમાં તેવું જ્ઞાન ધરાવનાર ભાગ્યેજ મળશે. અર્થજ્ઞાન અને રહસ્ય બોધ પામવાનું મુખ્ય ફલ એ છે કે સત્ય તત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય અને આત્મ સુધારણા તેમજ પરોપકાર્ય અર્થે તેનો ઉપયોગ થાય. જિજ્ઞાસાનો પાયો ક્ષુલ્લક વિચારો

પર નહિ પણ ડહાપણ ભર્યા ઉદાર વિચાર ઉપર રચાયો હોય તોજ આવાં ફળ આવી શકે છે, નહિતર વિપરીત પરિણામ આવે છે. આચાર્યશ્રીનો અભ્યાસ પાછળથી પદ્ધતિસર વ્યવસ્થિત અને નિયમિત ચાલતો તેમજ તેમાં તેમનો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ હતો તેને પરિણામે તેઓ પોતે આત્મ-સુધારણા કરી શક્યા.

એક જૈન મુનિને અભ્યાસની કેવી અને કેટલી જરૂર છે. તેણે ખાસ કરીને કેવા પ્રકારનાં જ્ઞાન પામવાને પ્રધાનતાએ પ્રયાસ કરવો જોઇએ એ પણ બહુ વિચારણીય છે. હાલ **ન્યાયશાસ્ત્ર** ભણવાની પ્રથા કેટલેક સ્થળે ચાલે છે. કોઇ કાલિદાસ, **ભવભૂતિ, ભારવિ, માઘ** આદિ કવિઓની કાવ્ય પ્રસાદી ચાખવાનું કરે છે, તો કોઇ કેવળ શુકવત્ મુખપાઠ કર્યા જાય છે, કોઇક સ્થળે તો એ વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય આદિના અભ્યાસમાં સમકિતનો ભંગ થવાનો ભય રાખવામાં આવે છે. એક જૈન મુનિએ વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિ, વગેરેનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. જે વેષ સ્વીકાર્યો છે તે બરાબર ભજવી શકાય તે માટે જે કાંઇ યોગ્યતા અપેક્ષિત હોય તે જેથી મળે એવા પ્રકારના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે તેણે નિરંતર મંડ્યા રહેવું જોઇએ. શૃંગાર રસભર્યા કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવા કરતાં અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ, **સિંદૂર** પ્રકરણ, વૈરાગ્ય શતક, **નીતિશતક** જેવા સદ્ગુણપોષક, વૈરાગ્યવર્દ્ધક અને તત્વજ્ઞાનના પ્રાપક ગ્રંથોનું અનુશીલન કરવું જોઇએ. એ અભ્યાસ પરિપક્વ થયા પછીજ દેશકાળાદિની નજરે જરૂર હોય તેવા વિષયો શીખવાના છે. ન્યાય શાસ્ત્રનાં શિક્ષણનું સાફલ્ય કેવળ નીલકંઠી જેવા ગ્રંથોના સમજ્યા વગરના મુખ પાઠમાં કે મોટો પગારદાર શાસ્ત્રી રોકવામાં કે અમુક વર્ષો તે શિક્ષણમાં ગાળ્યાં છે એમ કહેવા મનાવવામાં સમાવું ન જોઇએ. પરંતુ સ્યાદ્વાદ, સપ્તભંગીનય જેવી જૈનીય ન્યાય પદ્ધતિને ગૌતમ પ્રણીત

ન્યાય સાથે સરખાવી ક્યાં કેટલો અને કેવો મતભેદ છે, જૈન શૈલી કેવી રીતે ઉત્તમ છે તેનો સારો પ્રકાશ પાડવો જોઇએ. પરધર્મીને આપણે આપણા સ્યાદ્વાદનું રહસ્ય સંપૂર્ણપણે ન સમજાવી શકીએ તો આપણો ન્યાયનો અભ્યાસ અપૂર્ણ જ ગણાય. આ વર્તમાન અભ્યાસ પદ્ધતિમાં ખામી છે. શિક્ષક શાસ્ત્રી પોતે જૈન શૈલિથી અજ્ઞાત હોય, જૈન કાવ્યાદિનો તેને પરિચય ન હોય, તેના ઉપર શ્રદ્ધા જ ન હોય, કેવળ પૈસા મેળવવા માટે જ ધંધો સ્વીકાર્યો હોય તો જૈન સાધુને કેવા અભ્યાસની જરૂર છે, એ વગેરે બાબતો તેનાથી ન સમજી શકાય એ ઉઘાડું છે. આવા વ્યવહાર ચાલતા હોય તો પરિણામે મુનિઓએ જેવા થવું જોઇએ તેવા તે થતા નથી અને કોઈ બીજું જ સ્વરૂપ ઘડાય છે. આવી સ્થિતિમાં વળી મુનિઓનાં જ્ઞાનની પરીક્ષા થતી નથી, કસોટીના પ્રસંગ આવતા નથી. એટલે સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનના અજાણપણા સાથે મિથ્યાભિમાન, દંભ અને અસત્ય જોડાય છે અને સમુદાય ઠગાય છે.

વખતનો નિયમિત ઉપયોગ કરી પોતાને આવશ્યક હોય તેવા પ્રકારના જ્ઞાનનો અભ્યાસ, પદ્ધતિ વ્યવસ્થા અને નિયમપૂર્વક ચલાવનાર મુનિ-વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધવાને બદલે કેવળ નિરક્ષર મન્દમતિ દંભી અને પ્રતારક વર્ગની સંખ્યા વધે તો સમાજનું ગાડું અનર્થના મ્હોટા ખાડામાં પડે એ ચોક્કસ છે. મુનિ જીવન જેવી ન્યૂન ઉપાધિવાળી નિશ્ચિંત સ્થિતિને પામી અનુકૂળતા હોવા છતાં જેઓ અભ્યાસ પાછળ મંડતા નથી અને વંદના સત્કાર તથા ન્યૂરી મોટાઇ માટે વલખાં મારે છે તેઓ પોતાનો ભવ હારે છે એમ સુન્દર મુનિ ખરેખર યોગ્ય જ કહે છે.

અભ્યાસ કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એટલે કૃતાર્થ થવાયું એમ પણ નથી. જ્ઞાનને વર્તનમાં ઉતારાય ત્યારે જ કૃતાર્થતા છે. મહાત્માશ્રી ધર્મદાસજી પોતાની ઉપદેશમાળામાં કહે છે:—

जहा खरो चन्दन भारवाही, भारस्स भागी न हु चन्दनस्स
एवं खु नाणी चरणेण हीणो नाणस्स भागी न हु सुग्गइए ॥

'જેવી રીતે સુખડનો ભાર વહન કરનાર ગધેડો ભારનો ભાગી છે ચન્દનનો નહિ, તેવીજ રીતે વર્તન વગરનાં જ્ઞાનને જાણનારો જ્ઞાનનો ભાગી છે સુગતિનો નહિ.

અભ્યાસ કરીને કરવું શું એ પ્રશ્નનો ખુલાસો આમ આપી શકાય કેઃ—જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે; એકથી માત્ર મનજ કેળવાય છે અને બીજાંથી હૃદય કેળવાય છે. જેઓ વાદવિવાદમાંજ માત્ર કુશળ હોય, જેઓ ભાષણો કરવા માત્રમાંજ કુશળ હોય, જેઓ લેખ લખવામાંજ કુશલ હોય તેઓએ એટલા માત્રથીજ આનન્દ પામવાનું નથી. અલબત્ત તત્ત્વનિર્ણાયક વાદવિવાદ, ઉપયોગી ભાષણો અને લેખો એ અભ્યાસનાં ફળરૂપ હોવાં જોઇએ પણ એટલામાંજ અટકી રહેવાનું નથી. હૃદયની કેળવણીની જરૂર છે. તે મેળવવી. "જનમનરંજન ધર્મનું મૂલ ન એક બદામ" અમુક અપેક્ષાએ આ વચન સત્ય છે. એ અપેક્ષા ધ્યાનમાં રહેવી જોઇએ. જ્યાં હૃદયની કેળવણી હોય છે ત્યાંજ દાન, શીળ, તપ અને ભાવ અથવા વિશુદ્ધ વર્તન વિવેક અનુકંપા અને બીજા દૈવીગુણો પ્રકાશે છે પોતાને ઉચ્ચ કોટિએ લઇ જવો, ગુણસ્થાન પર આરોહણ કરવું, મોક્ષ સન્મુખ ચાલ્યા જવું એમાંજ ડહાપણ છે, એજ અભ્યાસનો ઉદાર હેતુ છે. ફળ છે અને પરાકાષ્ટા છે.

પૂજ્યશ્રીએ સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનનો અભ્યાસ ઠીક કર્યો હતો. તેમ તેમનું બહારનું જ્ઞાન પણ ઠીક હતું. તોપણ એટલું કહેવું જોઇએ કે એ જ્ઞાન અમર્યાદ સંપૂર્ણ અંશે જોઇએ તેટલું નહતું, વળી એમનો અભ્યાસ તુલનાત્મક પદ્ધતિએ નહિ થતાં મર્યાદિત અને એકદેશી હતો. હૃદયની કેળવણી પૂર્ણ અંશે થઇ હતી એમ કહેવામાં વાંધો નથી. સાથે કહેવું જોઇએ કે સંસારવાસનાથી મસ્ત બનેલા પંડયાઓના હૃદયનો પડછાયો એમના અંતઃકરણ ઉપર પડયો નહતો.

પ્રકરણ ૯ મું.

વાચન.

Make your books your friends.
And study them unto nobles and ends,
Searching for knowledge and to keep your mind,
The same it was inspired, rich, and rejined.

ભાવાર્થઃ—તમારા જે મિત્રો હોય તે ઉપરાંત પુસ્તકોને તમારાં મિત્ર બનાવો, અને ઉચ્ચતમ હેતુ પાર પાડવા માટે, જ્ઞાનનું સંશોધન કરવા માટે અને તમારૂં મન ઈશ્વિર પ્રબોધિત વિચારોથી સમૃદ્ધ સંસ્કારી ગુણથી હતું તેવુંજ રાખવા માટે તેનો અભ્યાસ કરો.

સમાજહિત માટે–અને તેમ કરીનેજ આત્મહિત સાધવા માટે–સત્ય સંકલ્પ અને વિશુદ્ધ વિચાર પરાયણ થંઇ એકાન્ત પરોપકારમય જીવન ગાળવાની દીક્ષા લેનાર મુનિવર્ગને ખંતપૂર્વક બારીકાઇથી અનેક દૃષ્ટિ બિંદુથી અભ્યાસમાં તત્પર રહેવું એ ઘણુંજ જરૂરતું છે. જૈન મુનિઓના વિહારના જે નિયમો છે તેથી તેમને અમુક ચોક્કસ મર્યાદામાં અને ચોક્કસ બંધનો વચ્ચે રહેવું પડે છે. તેમનો વિહાર પ્રદેશ બહુ વિસ્તૃત હોતો નથી, વિવિધજ્ઞાન ધરાવતા અનેક મનુષ્યોના સંબંધમાં છૂટથી આવી શકાતું નથી, એટલે પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને અવલોકનદ્વારા બુદ્ધિની જે શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે તે અચેત પડી રહે છે. કેટલાંક બન્ધનો

વિચારવાં, બુદ્ધિને ખીલવવી અને હૃદયને કેળવવું. ' ધર્મેજ ઉત્તમ મંગળ છે ' એમ કહેનાર પક્ષપાતરહિત વીર પ્રભુના સંઘમાં સંકોચ, કૃપણતા અને અનુદાર વિચારને સ્થાન છેજ નહિ–હોઈ શકે પણ નહિ. " વળી શ્રીકમદાસજી મુનિ પોતાના જૈન તત્ત્વશોધક ગ્રંથમાં કહે છે કે " कुत्तियावण भूया " સાધુ સ્વસમય પરસમયના જાણ હોય. વળી શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ઓગણીસમા અધ્યયનમાં પણ બંને શાસ્ત્ર ભણવાં કહ્યાં છે. તથા શ્રીનન્દી સૂત્રમાં વ્યાકરણ, ભાગવત પુરાણાદિ પરધર્મોનાં શાસ્ત્રો કહ્યાં છે તે સમ્યક દૃષ્ટિએ ભણે તો ધર્મશાસ્ત્ર છે એમ જણાવ્યું છે. વળી શ્રી સ્થાણાંગજી સૂત્રના નવમા ઠાણામાં જ્યોતિષવિદ્યા સાધુ પુષ્ટકારણે ભણે તો ધર્મશાસ્ત્ર છે, એમ કહેવામા આવ્યું છે." વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુથી જોવામાં આવે તો જ્ઞાન સંપાદન કરવાનાં, આત્મવિકાસ કરવાનાં અને અનુભવવૃદ્ધિ કરવાનાં જે કોઈ સાધનો છે તેનો ઉપયોગ ન કરવો કે તે મેળવવાં નહિ એમ કોઈ પણ કાળમાં અને કોઇ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલ નથી એમ જણાશે.

ચરિત્રનિરૂપ્યને વાંચનનો શોખ ઠીક હતો એ સંબંધી એમની જીવનકથામાં કહેવાઈ ગયું છે. સ્વસમય–આત્મભાવ જાણ્યા વગર સ્વધર્મના વિશેષ ચરિત્રાત્મક ગ્રન્થો વગેરે વાંચવા અથવા ઉચ્ચ કોટિના પુસ્તકો અવલોકવાથી લાભાસ્વાદ નથી પરન્તુ ચલનાત્મક ધર્મ રુચિ સ્વિકારે છે; એમ તેઓ કહેતા હતા. જેથી તેઓ અન્ય પંથના ધર્મગ્રંથો વાંચતા ખરા તો પણ પોતાના સંપ્રદાયનું જ્ઞાન પ્રથમ ચોક્કસ અને પરિપક્વ કરવા ઉપર તેમને વિશેષ પ્રીતિ રહેતી. તેઓ આ મતને સંપૂર્ણ રીતે માનતા આવતા હતા કે કેટલાક ગ્રંથો ફક્ત જોઈ જવા જેવા હોય છે, કેટલાક વાંચવા જેવા હોય છે, કેટલાક વિચારવા જેવા હોય છે, અને કેટલાક વારંવાર આવર્તન કર્યા કરવા જેવા હોય છે. આ વિચારને લીધે, તેમણે પોતે બાંધેલો કાર્યક્રમ લેતા હોવાથી તેમજ દેશભાષા, રાજભાષા અને ધર્મભાષાનો

સંપૂર્ણ જ્ઞાનના અભાવને લીધે તેમનો વાચન પ્રદેશ અમર્યાદ બન્યો ન હતો. પોતે જૂની ઢબના હતા, નવીન પદ્ધતિથી અજાણ્યા હતા, તુલનાત્મક અભ્યાસપૂર્વક ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી અનેક વિષયોનું અવલોકન કરવા જેટલી શક્તિસિદ્ધિ નહોતી; એ સર્વ કારણોને લીધે બારીકાઈથી વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુએ વાચન થવું જોઈએ તે થયું ન હતું કે વાચનથી સંપૂર્ણતા આવે છે તે કાંઈ જેવું તેવું, સાંકડું, એકપક્ષી ન હોવું જોઈએ. બેકન ઠીક કહે છે કે:—

Not to contradict and confute, nor to believe or take for granted, nor to find talk and discourse, but *to weigh and consider.*

ભાવાર્થ:—વાંચવું તે ખંડન કરવાને કે પ્રતિપક્ષ માંડવાને નહિ—અને જે કહ્યું હોય તે શ્રદ્ધાથી સત્ય માની લેવા માટે નહિ, તેમજ વાતો અને સંભાષણનો વિષય શોધી કહાડવા માટે નહિ, પણ તુલના કરવાને અને મનન કરવાને.

આમ જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ જેનાં કંઈક અંશે પૂર્ણપણાનું વાચન અપૂર્ણ કહેવાય એ દેખીતું છે. એમનાં પોતાનાં ટૂંકાં કર્તવ્યક્ષેત્રમાં સહાયક થાય તેવી સામગ્રી મળી રહે તેટલું અને તેવું વાંચન એમનું હતું. તેમજ જે જ્ઞાન તેમનામાં હતું તે નિશ્ચિત અને પરિપક્વ હતું, કારણ વિસ્તૃત અને ઉદાર હતું એ ખરું પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એક મુનિ પદેથી આપણે જે આશાઓ રાખીએ તે સઘળી સંપૂર્ણ રીતે પૂરી પાડી શકવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં ન હતું એમ વિના સંકોચે કહી દેવું જોઈએ.

વાચન અને મનનદ્વારા નિશ્ચિત થતા અભિપ્રાય અર્થનું વારંવાર અનુસંધાન અને કૌતુકનિરીક્ષણ એ વાંચનનાં મુખ્ય અંગ છે. જ્યાં તે નથી ત્યાં વાંચન ગમે તેટલું હોય, જ્યારે ઓછું તાત્ત્વિક મનન તેટલી હોય ત્યાં એ વાચન અને એ તાત્ત્વિક નિરીક્ષણ કરે છે. એનું ખાસ લક્ષમાં લેવું એક રીતે આત્માર્થીનું વાચન—જે અમુક અંશે દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ અને ખામીવાળું હતું તે ઘણું ઉપયોગી બનાવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

લેખન.

Writing maketh an exact man–લેખનથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ બને છે.

વાંચનથી ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળના મહાત્માના સમાગમનો લાભ પામી શકાય છે તેમ લેખનથી વર્તમાન કાળ તથા ભવિષ્યકાળની પ્રજાને પોતાનાં જ્ઞાનનો લાભ આપી શકાય છે. લોકોપકારનું એ પણ એક સબળ સાધન છે. વ્યાખ્યાન અને ઉપદેશથી જે લાભો અપાય છે તે દેશ અને કાળની સીમાથી બંધાઇ રહે છે જ્યારે લેખનના લાભો તેની અપેક્ષાએ સીમાહીન છે. હરકોઇ દેશ અને હરકોઇ કાળમાં સમર્થ લેખકો પોતાના વિચારોનો લાભ આપી શકે છે. આજનું જીવન પ્રવૃત્તિપરાયણ છે, હરિફાઇ વધી છે, અનેક વ્યવસાયો થયા છે, નવીન વિચારોનો વેગ ધસ્યો આવે છે, સ્થિતિ, સંબંધ અને સહવાસ બદલાયો છે અને તેની સાથે મનુષ્ય જીવનનાં લક્ષ્ય બિંદુઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન થયાં છે. ધર્મનું જ્ઞાન અને ધર્મની ક્રિયાઓ એજ એકમાત્ર લક્ષ્યબિંદુ રહ્યું નથી. ગૃહસ્થ વર્ગનું કર્મજીવન એવું રચાયું છે કે તેમને ધર્મની બાબતો સમજવાની વૃત્તિ પણ ભાગ્યેજ થાય છે. એટલે શક્તિ કે નિષ્ઠા ક્યાંથીજ હોય? એ ગૃહસ્થ વર્ગની અપેક્ષાએ મુનિ જીવનને પુષ્કળ અવકાશ છે, અનુકૂળતા છે અને ધારે તો પોતાની સર્વ પ્રકારની માનસિક શક્તિને વિકસાવી શકે એમ પણ છે.

ઉંડો અભ્યાસ, સર્વદેશીય વાંચન, બારીક અવલોકન અને જાત અનુભવ વડે મુનિ, ગૃહસ્થ વર્ગને ઉત્તમ પ્રકારના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત ઘડી ઉપદેશી શકે એમ છે. સંસાર સમુદ્રમાં જોખમકારક સ્થાનો ક્યાં છે, ખરો માર્ગ કયો છે એ બતાવવામાં તેઓ દીવાદાંડીનું કામ કરી શકે.

વ્યાખ્યાન આપીને પ્રત્યક્ષ રીતે કે લેખો લખીને પરોક્ષ રીતે પોતાનાં જ્ઞાનની પ્રકાશિત જ્યોતિ જે કેટલાક વ્યક્તિગત તેમજ સમાજગત દોષોને લીધે ચોક્કસ મર્યાદામાંજ ફેલાઇ રહે છે. તેને વિસ્તૃત પ્રદેશમાં ફેંકી શકે. આવા કાળમાં અને આવી સ્થિતિમાં શાસ્ત્રની પવિત્ર ભૂમિમાં વિચરી ત્યાંનાં અમૃત ફલો લાવી આપવામાં આવે–શાસ્ત્ર રહસ્યો બહાર પાડવામાં આવે, ધાર્મિક ક્રિયાઓ, વિધિઓ અને ઉપદેશોનાં સકારણ રહસ્યો સ્પષ્ટ કરી બતાવવામાં આવે તો સમાજનું ધર્મજીવન જાગૃત થાય, ધર્મવિરૂદ્ધ વધતું વાતાવરણ અટકે અને સમાજનું કલ્યાણ થાય. સ્થૂલ શરીરથી વિહાર કરનારા મુનિવર્ગને લેખદ્વારા સૂક્ષ્મ શરીરથી વિહાર કરવાનો પ્રદેશ બહુ મ્હોટો થઈ પડે છે. આ સૂક્ષ્મ વિહારમાં નિયમ નથી, બંધન નથી, પરતંત્રતા નથી, દેશકાળની સાંકડી મર્યાદા નથી. માત્ર એવી શક્તિ મેળવવી જોઇએ.

લખનથી બીજાને લાભ આપી શકાય છે એટલુંજ નહિ પણ એથી પોતાને પણ ઘણા લાભો છે. એક વિચારક અંગ્રેજ સાક્ષર કહે છે કેઃ—

"The magic of the pen lies in the concentration of your thoughts upon one subject.

ભાવાર્થઃ—એકજ વિષય ઉપર આપણા વિચારોને એકાગ્ર કરવા એ લેખનની જાદુઇ અસર છે.

આત્મસુધારણામાં—સ્વશિક્ષણમાં લખવાનો મહાવરો એ પ્રથમ જરૂરનું અંગ છે. જેને યથાર્થ રીતે વિચાર કરવાના છે તેણે અવશ્ય પોતાના વિચારોને બહાર દર્શાવવાનો પ્રયત્ન સેવવોજ જોઇએ. લેખન પણ એક કળા છે અને તે શિક્ષણ અને સુધારાનું એક ચિહ્ન છે. મનની એકજ વિષય ઉપર એકાગ્રપણે વિચાર કરવાની શક્તિ કેળવવાનું એ એક સાધન છે. વાંચવાની સાથે લખવાનો તેમ સંભાષણનો મહાવરો રાખ્યો હોય તો જ્ઞાન ચોક્કસ અને પરિપક્વ થાય છે, કેટલીક માનસિક શક્તિ કેળવાય છે તેમ અન્યને પણ લાભ આપી શકાય છે.

વચલા કાળમાં સગવડ સાધન અને કેળવણીનો અભાવ હતો એટલે કેવળ ઉતારા અને ટબા કરવામાં અને નાની નાની કથાઓ અને રાસો જોડવામાં મુનિઓનું લેખન કાર્ય સમાપ્ત થતું. હાલનો જમાનો સર્વ સામગ્રી પૂરે છે. માત્ર આત્મ પ્રયત્નની જરૂર છે. વિવિધ ભાષાનું જ્ઞાન હોય, શાસ્ત્રાદિ ગ્રંથોનો સારો પરિચય હોય તો મુનિઓના સૂક્ષ્મ વિચારનો પ્રદેશ અમર્યાદ થઇ પડે અને અનન્તને સ્થાયી લાભ મળી શકે.

લેખનકાર્ય મુનિવર્ગને માટે અનિંદિત છે. એમાં મિથ્યાત્વ અને દોષ છે એમ માનવું એ ભૂલ છે. આમ જ્યાં ત્યાં દોષ અને મિથ્યાત્વની કલ્પના કરનારાઓની કલ્પનાશક્તિ જો દીર્ઘકાલીન મહાત્માઓને હોત તો [illegible], [illegible], [illegible], ટીકાઓ અને ભાષ્ય આદિનું [illegible] [illegible] [illegible] નહિ. [illegible] ધાર્મિક, ધર્મ [illegible], [illegible], નીતિ અને અધ્યાત્મના જ્ઞાનના પ્રચાર કરનાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ જેના જેવી વિશાલ દૃષ્ટિ એ [illegible] નહિ. [illegible] એ [illegible] મનુષ્યત્વને જીવતા [illegible] [illegible] ન હોય, એ બનવું ન જોઇએ.

જમાનાની અસરથી કેટલાક મુનિઓ લેખન વ્યવસાયમાં પડે છે અને પોતાનાં જ્ઞાનનો લાભ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં આપે છે. એક ઉત્તમ લેખ લખવા માટે પ્રથમ કેટલી યોગ્યતા જોઇએ છે તેનો વિવેક રાખી તેવી યોગ્યતા સંપાદન કર્યા પછીજ લેખન કાર્યમાં પડવું જોઇએ એ બહુ સામાન્ય નિયમ છે, અને મુનિવર્ગ તરફથી બહાર પડતા ગ્રંથો કોઈ એક સામાન્ય ગૃહસ્થ પણ લખી શકે તેવા, બહુજ સામાન્ય વિષયના, અલ્પજીવી, નિર્માલ્ય, કે તાણીતોસીને તૈયાર કરેલા હોવા નજ જોઇએ એ પણ સર્વમાન્ય વાત છે. આવા ગ્રંથો પ્રકાશવાથી તેમનાં વખત અને મહેનતનો મિથ્યા વ્યય થાય છે અને શ્રાવકોના પૈસા પણ નકામા જાય છે; તેમજ જે ઉચ્ચ અને પૂજ્યપદ તેમને મળ્યું છે તેની શોભામાં સમજુઓની દૃષ્ટિએ હાનિ આવે છે. દેશ, કાલ અને પરિસ્થિતિ આદિનું બારીક પર્યાલોચન કરી તે દૃષ્ટિએ આવશ્યક હોય તેવા વિચાર તેમણે બહાર પાડવા જોઇએ. શાસ્ત્ર અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ જરૂરી સુધારા સૂચવવા, શાસ્ત્રીય રહસ્યનું પરિસ્ફોટન કરવું, સિદ્ધાન્ત સ્વરૂપ સમજાવવાં, તત્ત્વભાવના, ચિંતન અને વિહાર આદિની ચર્ચા ઉપરાંત પોતાના સંબંધમાં બનેલા અંગત્યના પ્રસંગો, અનુભવ, સમાજની વર્તમાન જરૂરીઆતો, સમાજમાં પેઠેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વો, તેને નિવારણ કરવાના ઉપાય, લોક પ્રચલિત રીતિ અને શાસ્ત્રવિધિનું પૃથક્કરણ; આવા આવા અનેક વિષયો ઉપર ઉત્તમ પ્રકારની શૈલીથી લેખ લખાવા જોઇએ. સમય શક્તિ અને દ્રવ્યનો વ્યય એવા વ્યવસાયમાં થવો જોઇએ. કવિ, લેખક, પંડિત ગ્રંથકાર કહેવડાવવાની ઉતાવળી લાલસાને અટકાવી માગધી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં નિષ્ણાત થવું, ધર્મશાસ્ત્રોનાં ગંભીર રહસ્યોનાં ચિંતનમાં મગ્ન રહેવું અને એમ કરીને કોઇ અપૂર્વ તત્ત્વ બહાર લાવી નવીન પ્રકાશ પાડવાની જરૂર છે. ઊંડા ઉતરવાથીજ

આત્મસુધારણામાં—સ્વશિક્ષણમાં લખવાનો મહાવરો એ પ્રથમ જરૂરનું અંગ છે. જેને યથાર્થ રીતે વિચાર કરવાના છે તેણે અવશ્ય પોતાના વિચારોને બહાર દર્શાવવાનો પ્રયત્ન સેવવોજ જોઇએ. લેખન પણ એક કળા છે અને તે શિક્ષણ અને સુધારાનું એક ચિહ્ન છે. મનની એકજ વિષય ઉપર એકાગ્રપણે વિચાર કરવાની શક્તિ કેળવવાનું એ એક સાધન છે. વાંચવાની સાથે લખવાનો તેમ સંભાષણનો મહાવરો રાખ્યો હોય તો જ્ઞાન ચોક્કસ અને પરિપક્વ થાય છે, કેટલીક માનસિક શક્તિ કેળવાય છે તેમ અન્યને પણ લાભ આપી શકાય છે.

વચલા કાળમાં સગવડ સાધન અને કેળવણીનો અભાવ હતો એટલે કેવળ ઉતારા અને ટબા કરવામાં અને નાની નાની કથાઓ અને રાસો જોડવામાં મુનિઓનું લેખન કાર્ય સમાપ્ત થતું. હાલનો જમાનો સર્વ સામગ્રી પૂરે છે. માત્ર આત્મ પ્રયત્નની જરૂર છે. વિવિધ ભાષાનું જ્ઞાન હોય, શાસ્ત્રાદિ ગ્રંથોનો સારો પરિચય હોય તો મુનિઓના સૂક્ષ્મ વિહારનો પ્રદેશ અમર્યાદ થઇ પડે અને અનન્તને સ્થાયી લાભ મળી શકે.

લેખનકાર્ય મુનિવર્ગને માટે અવિહિત છે. એમાં મિથ્યાત્વ અને દોષ છે એમ માનવું એ ભૂલ છે. આમ જ્યાં ત્યાં દોષ અને મિથ્યાત્વની કલ્પના કરનારાઓની દર્શનસક્તિ જો પૂર્વકાલીન મહાત્માઓને હોત તો સુન્દર ગ્રંથો, તત્ત્વવિચારો, સૂત્રગ્રંથો, ટીકાઓ અને બીજા પ્રકીર્ણ વિષયના સદ્ગ્રંથો લખાતજ નહિ. કલ્યાણના સાધક, ધર્મ પ્રચારક, તત્ત્વબોધક, નીતિ અને વ્યવહારનાં જ્ઞાનમાં વધારો કરનાર ઉત્તમ ગ્રંથો ગુંથવાની મના હોઇ શકેજ નહિ. જૈન જેવી વિશાલ દૃષ્ટિ તો સ્વીકારેજ નહિ. દીક્ષા એ કંઇ મનુષ્યત્વને છીનવી લેનાર વસ્તુ ન હોય, એ ભૂલવું ન જોઇએ.

જમાનાની અસરથી કેટલાક મુનિઓ લેખન વ્યવસાયમાં પડે છે અને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં આપે છે. એક ઉત્તમ લેખ લખવા માટે પ્રથમ કેટલી યોગ્યતા જોઈએ છે તેનો વિવેક રાખી તેવી યોગ્યતા સંપાદન કર્યા પછીજ લેખન કાર્યમાં પડવું જોઈએ એ બહુ સામાન્ય નિયમ છે, અને મુનિવર્ગ તરફથી બહાર પડતા ગ્રંથો કોઈ એક સામાન્ય ગૃહસ્થ પણ લખી શકે તેવા, બહુજ સામાન્ય વિષયના, અલ્પજીવી, નિર્માલ્ય, કે તાણીતોશીને તૈયાર કરેલા હોવા નજ જોઈએ એ પણ સર્વમાન્ય વાત છે. આવા ગ્રંથો પ્રકાશવાથી તેમનો વખત અને મહેનતનો મિથ્યા વ્યય થાય છે અને શ્રાવકોના પૈસા પણ નકામા જાય છે; તેમજ જે ઉચ્ચ અને પૂજ્યપદ તેમને મળ્યું છે તેની શોભામાં સમજુઓની દૃષ્ટિએ હાનિ આવે છે. દેશ, કાલ અને પરિસ્થિતિ આદિનું બારીક પર્યાલોચન કરી તે દૃષ્ટિએ આવશ્યક હોય તેવા વિચાર તેમણે બહાર પાડવા જોઈએ. શાસ્ત્ર અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ જરૂરી સુધારા સૂચવવા, ક્રિયાના રહસ્યનું પરિસ્ફોટન કરવું, સિદ્ધાન્ત સ્વરૂપ સમજાવવાં, તત્ત્વભાવના, ચિંતન અને વિહાર આદિની ચર્ચા ઉપરાંત પોતાના સંબંધમાં બનેલા અનુભવના પ્રસંગો, અનુભવ, સમાજની વર્તમાન જરૂરીઆતો, સમાજમાં પેઠેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વો, તેને નિવારણ કરવાના ઉપાય, લોક પ્રચલિત રીતિ અને શાસ્ત્રવિધિનું પૃથક્કરણ; આવા આવા અનેક વિષયો ઉપર ઉત્તમ પ્રકારની શૈલીથી લેખ લખાવા જોઈએ. સમય શક્તિ અને ધનનો વ્યય એવા વ્યવસાયમાં થવો જોઈએ. કવિ, લેખક, પંડિત ગ્રંથકાર કહેવડાવવાની ઉત્કટ લાલસાને અટકાવી મૂકવી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં નિષ્ણાત થવું, ધર્મશાસ્ત્રોનાં અંતર રહસ્યોનાં ચિંતનમાં મગ્ન રહેવું અને એમ કરીને કાંઈ અપૂર્વ તત્ત્વ બહાર લાવી નવીન પ્રકાશ પાડવાની જરૂર છે. [illegible]

પ્રકરણ ૧૧ મું.

વ્યાખ્યાન.

दद्स्व धर्मार्थितयैवधर्म्यान् सदोपदेशान्स्वपरादि साम्यान् ।
जगद्धितैषी नवाभिश्चकल्पैर्ग्रामे कुले वा विहराप्रमत्तः ॥

હે મુનિ, તું ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી એવા પ્રકારના ધર્માનુસાર ઉપદેશો આપ કે જે સ્વપરની બાબતમાં સમાનપણું પ્રતિપાદન કરનારા હોય, તું **જગતનું સારું ઇચ્છીને** (નહિ કે કેવળ પોતાનુંજ) પ્રમાદ વગરનો થઇને ગામ અથવા કુળમાં નવ કલ્પી* વિહાર કર.

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ.

મુનિવર્ગ તટસ્થ દ્રષ્ટારૂપ છે, શ્રાવકવર્ગ સંસાર પ્રવાહના અનેક આડા અવળા તરંગોમાં આમ તેમ ખેંચાતો જાય છે. આવી સ્થિતિમાં તેમને પોતાનું ભાન રહે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. અધ્યાત્મ માર્ગને પોષે તેવા તત્ત્વવિચાર કરવાની કે પુસ્તકોદ્વારા તેને નિરાંતે સમજવાની અનુકૂળતા તેમને વારંવાર મળતી નથી. ધર્મનાં કર્મ તથા જ્ઞાનનાં ગૌરવ તથા રહસ્ય સમજવા, ધર્મક્રિયાનાં અનુષ્ઠાન કરવા તેને પૂરતો અવકાશ મળતો નથી. બહુ કાર્યોના ભારથી દબાયલો, જીવન કલહમાં ઘૂમતો તે વર્ગ નીતિ વ્યાવહારિક ધર્મોનો બારીક અભ્યાસ કેમજ કરી શકે? મુનિજીવન ઓછી ઉપાધિવાળું છે એટલે પ્રવાહ પતિત પ્રજાનાં હિતશો-

* કાર્તિક પૂર્ણિમાથી અશાડ શુદ પૂર્ણિમા સુધીના આઠ માસના આઠ અને ચોમાસાનો એક એમ નવ વિહાર.

ધન માટે તેમને પુષ્કળ અવકાશ, અનુકૂળતા અને સગવડ મળી શકે છે. તે વર્ગ અભ્યાસ, વાચન, લેખન, અનુભવ, અવલોકન અને જ્ઞાનદ્વારા માનસિક સમૃદ્ધિ મેળવી વ્યાખ્યાન, ઉપદેશ, અને વિહાર વડે તટસ્થ રીતે જનસમૂહને અનેક પ્રકારે કલ્યાણ માર્ગે દોરી શકે, અધ્યાત્મબલપોષક વિચારો પ્રવર્તાવી શકે, તેમની વાસ્તવિક સ્થિતિનું ભાન કરાવી શકે અને સંસાર સમુદ્ર કેમ તરવો એ બતાવી શકે એમ છે. લેખન વડે તે પોતાને દેશકાલાદિની મર્યાદાથી સ્વતંત્ર કરી શકે છે અને બહુ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં પરોપકારનો માંડવો બાંધી શકે છે. જે ભૂમિમાં લેખદ્વારા વિહરવાનું પ્રાપ્ત થયું હોય તે ભૂમિનું સ્વરૂપ, લોકોની શક્તિ, જ્ઞાન પ્રત્યે અભિરૂચિ, ધર્મજિજ્ઞાસા, સ્થિતિ એ સર્વ પર લેખન વિજયનો આધાર રહે છે. આવાજ કોઇ વિચારથી ભવભૂતિ જેવા સમર્થ કવિને પણ કહેવું પડ્યું છે કેઃ—

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपिसमानधर्मा ।
कालोह्ययं निरवधि र्विपुला च पृथ्वी ॥ ‡

મારો સમાન ધર્મી કોઇ પણ મનુષ્ય ઉત્પન્ન થશે; કેમકે કાળ અનન્ત છે અને પૃથ્વી વિશાળ છે.

જે પ્રદેશમાં અને જે લોકોમાં વાંચવાની ઇચ્છા શક્તિ કે અવકાશ નથી, સમજણશક્તિ નથી, તીક્ષ્ણબુદ્ધિ અને જિજ્ઞાસા નથી, વિદ્યાવિલાસ નથી તે પ્રદેશમાં અને તે લોકોમાં અનેક લેખોના પ્રસાર કરવાથી જે લાભ થાય તે કરતાં ઉત્તમ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનથી વિશેષ લાભ થાય એ દેખીતું છે. કચ્છમાં જૈન વર્ગ કેળવણીમાં બહુ

‡ છે કો સમાન મમ કે પછી કોઈ થાશે,
પૃથ્વી વિશાળ વળી કાળ નિરંત ભાસે.
ઇતિ ભાષતિ માધવે.

પછાત* છે, વાંચન, જ્ઞાનવિચાર, વિદ્વચ્ચર્ચા, સુધારા ઇત્યાદિ બાબતો પર તેનું લક્ષ હોય તે કરતાં ખેતી, વ્યાપાર, ધંધા તેમજ બીજી સામાન્ય પ્રકારની પ્રવૃત્તિપર વિશેષ છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રથમ તો મુખેથી ઉપદેશ આપી આપીને તેમનાં વલણ ફેરવવાં જોઇએ, જ્ઞાન સંપાદન કરવાનાં મુખ્ય સાધનરૂપ પુસ્તક વાંચન, અને સત્સમાગમ માટે રૂચિ જાગૃત કરવી જોઇએ, જિજ્ઞાસા વૃત્તિને કેળવવી જોઇએ. એ વર્ગમાં ધર્મપર જેવી શ્રદ્ધા છે તેવી બીજા લોકોમાં ભાગ્યેજ હશે. આ ધર્મશ્રદ્ધાનો લાભ લઈ મુનિ વર્ગ તેમને યોગ્ય ઉપદેશ આપતો રહે તો કલ્પનામાં ન આવી શકે તેવા લાભો અવશ્ય થાય. આચાર્ય-શ્રીએ સંઘ સેવાનાં મુખ્ય સાધનરૂપે વ્યાખ્યાનને ગણ્યું હતું અને તે તેમણે યથાશક્તિ સાધ્યું પણ હતું. લોકોનાં હૃદય જાગૃત કરવાં, જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો, સારા સંસ્કારો રોપવા, ઉત્તમ પરિણામો લાવવાં; એ સર્વ વ્યાખ્યાનથી બની શકે છે તેવું બીજાં કોઈ સાધનથી બની શકતું નથી એ નિર્વિવાદ છે. આગળ વધેલા, મ્હોટી પદવીએ ચડેલા, લોકશ્રદ્ધાને પામેલા કે તેવા થવાને ઇચ્છતા મનુષ્યે એ શક્તિ—વક્તૃત્વશક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. બુદ્ધિપૂર્વક ખાસ અભ્યાસ કરીને આ કળા સંપાદન કરવામાં આવતી હોય તો મુનિવર્ગ અનેક રીતની સંઘ સેવા બજાવી શકે. તો પણ આ બાબત ઉપર કોઇનું લક્ષ ગયું હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. આચાર્યશ્રીએ પણ

* કાઠીયાવાડમાં કેળવાયલો વર્ગ છે તે સાધુઓને વિશાળ કર્તવ્ય, અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં સહાયક બનતો નથી અને સાધુ મહારાજોને તેની ઉપયોગિતા કાંઈ અંશે સમજાઇ હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. કચ્છ દેશમાં સાધનો દુષ્કર રીતે ભક્તિભાવની મુખ્યતાને લીધે મળે છે. કાઠીયાવાડમાં સાધનો છે પરન્તુ તેની જરૂર ન હોય એવું જોવાય છે. જેથી શ્રાવક—સાધુ વર્ગ આપલે કરી શકતો ન હોઇને એક બીજાને સંતોષ આપી શકતો નથી; એમ વિહાર કરતાં અનુભવ કંઇક પ્રકારે થયો છે.

ખાસ એ કળા સંપાદન કરવાને અભ્યાસ કર્યો હોય એવું જણાયું નથી. જો થયો હોત તો તેમનો જીવન પ્રદીપ કંઇક વિશેષ વિસ્તારમાં પ્રકાશી શકત. કોઇ અદષ્ટ સંકેતવશાત્ તેમના કાર્ય પ્રદેશની જે મર્યાદા રચાઇ હતી તેમાં જોઇતી જરૂરની સામગ્રીઓ તેમને વખતો વખત મળતી રહી હતી. અને તેથી તેઓ પોતાની કાર્યપરિધિમાં વ્યાખ્યાનદ્વારા વિજય મેળવી શક્યા હતા.

વક્તૃત્વકળા એ કંઇ એવી વસ્તુ નથી કે એથી સર્વ ગુણસંપન્ન થવાય. આ કળાનો માત્ર નિત્ય આડંબરપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાથી તે નિઃસાર અને વખતે હાનિકારક બને છે. " बहु भाषणेऽनृतमपि स्यात् બહુ બાપણમાં જૂઠાણાંના અંશ ઘણા આવી જાય એ સંભવિત છે." આડંબરમાં સત્યનું બીજ ઉગી શકતું નથી, અને વ્યાખ્યાનમાં જો આડંબરજ શેષ રહી જાય તો એનાથી ખરાબ કંઈ નથી. સારરહિત શબ્દો, બનાવટી અવાજ, ડોળઘાલુ ઢબ, આડંબર અને દમારો એ કાંઇ વક્તાના ગુણો નથી. કેટલાક વ્યાખ્યાનકાર આ ભાન ભૂલી જાય છે અને મ્હોટા ઘાંટા પાડી બોલવામાં, જરા જરામાં અવતરણો ઉતારી લાવવામાં, સામાન્ય જનવર્ગને હસાવવામાં, તેમની વાહવાહ પામવામાં, આડંબરી ડોળઘાલુ રચનામાં મ્હોટાઇ માને છે. વ્યાખ્યાનમાં અવતરણો લાવવાનો હેતુ એટલોજ હોવો જોઇએ કે પોતાના અમુક વિચારને તે પુષ્ટિ આપે છે એ સિદ્ધ કરવું. યોગ્ય પ્રમાણમાં વિવેકથી અવતરણો લાવવામાં આવે તો તે ભાષણનાં ભૂષણરૂપ છે પણ જો પોતે ઉંડા વિચાર કરી ખેંચી કાઢેલા સિદ્ધાન્તોની પરિપુષ્ટિ કરવાના શુદ્ધ હેતુથી નહિ પણ કેવળ પોતાનું વાચન, સ્મરણશક્તિ, જ્ઞાન બતાવવાના પોકળ હેતુથી અવતરણો પર અવતરણો આપ્યા કરવામાં આવે તો તે દુષણરૂપ છે. આવા વક્તાઓ ઉપર ઉપર તરનારા કહેવાય છે. ભાષણ અને વ્યાખ્યાન ઉંડા અભ્યાસ-

-

પ્રથીજ અપાતાં હોય તોજ અસરકારક નીવડે છે. સપાટી ઉપર તરનારથી ઉંડું ઉતરી શકાતું નથી, ઉંચે ઉડી શકાતું નથી, અને ખરો લાભ આપી શકાતો નથી.

વ્યાખ્યાનકાર, ઉપદેશક કે ભાષણ કરનારમાં ગુણો કેવા હોવા જોઇએ તે માટે જૈન શાસ્ત્ર આમ કહે છેઃ—

पयवक्क महावक्क, पअइदं, पज्जत्थ, वत्थु चत्तारि ।
सुयभावा वगमर्मी इन्दीं पगारा विणि दिट्ठा ॥ १ ॥
सं पुन्ने हिं जायइ, भावस्सय अवगमो इह रहाउ ।
होइ विविज्जासो, विहु अणिठ्ठफल ओय नियमा ॥ २ ॥

ઉપદેશ રહસ્ય.

ભાવાર્થઃ—પદવાક્ય, મહાવાક્ય, તાત્પર્ય, પર્યાયાર્થ વસ્તુ, આ ચાર, શ્રુતભાવના જાણવાનો પ્રકાર છે. આ ચાર પ્રકારોથી યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે, અન્યથા વિપર્યય થતાં નિયમથી અનિષ્ટ ફલ છે-આવું જ્ઞાન હોય તો પણ ગુરૂની આજ્ઞાથી નહિ કે સ્વતંત્ર મૌખર્યાદિક અતિરેકતાથી આ માટે ધન્ય ધર્મ ધનને યોગ્ય હોવાથી મધ્યસ્થ સ્વપક્ષ પરપક્ષમાં રાગદ્વેષ રહિત સદ્ભુતવાદી એવા જે હોય તે દેશના-ધર્મકથા કરે.

प्राज्ञः प्राप्त समस्त शास्त्र हृदयः प्रव्यक्त लोक स्थितिः
प्रास्ताशः प्रतिभापरः प्रशमवान् प्रागेव दृष्टोत्तरः ॥
प्रायः प्रश्नसहः प्रभुः परमनोहारी परानिन्दया
ब्रूयाद्धर्मकथां गुणी गुणनिधिः प्रस्पष्ट मिष्टाक्षरः

બુદ્ધિમાન, સમસ્ત શાસ્ત્રનાં રહસ્યને જાણનાર, લોકસ્થિતિને સમજનાર, આશારહિત, પ્રતિભાવાળો, ઉપશમવાળો, પ્રશ્ન થયા પહેલાંજ ઉત્તરને જાણી લેનાર, અનેક પ્રકારના પ્રશ્નોનો ઉત્તરદાતા, સમર્થ, પરની નિન્દા ન કરીને અન્યનાં મન હરનાર સ્પષ્ટ અને મિષ્ટ

વાણી બોલનાર ગુણવાન પુરુષ ધર્મકથા—વ્યાખ્યાન—આપણુ ઉપદેશ આપે. શ્રીમદ્ ભગવદ્દગીતા પણ કહે છે કે " उपदेक्ष्यंति तेज्ञानं,—ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः । જ્ઞાની અને તત્ત્વદર્શી પુરુષો તને ઉપદેશ આપશે." અર્થાત્ સિદ્ધ એ થાય છે કે કેવળ બહુશ્રુતપણું અને વાચાલપણું એજ બોધખુર્ત્તાના ગુણ નથી. એ ઉપરાંત તત્ત્વદર્શન, વક્તવ્ય વિષયના હાર્દનું, શ્રોતાની સ્થિતિ આદિનું અને જે પરિણામ લાવવાનું હોય તેનું એમ અનેક રીતનાં તત્ત્વનું જ્ઞાન તેને જરૂરનું છે. એ સર્વે હોય ત્યારે—(અને હજી એક બાબત રહી જાય છે. શ્રીશંકર કહે છે તેવા कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुरागिणः ॥ વાતો કરવામાં કુશલ પણ પોતે વૃત્તિહીન અને સારી પેઠે રાગવાળા—અર્થાત્ પોતે તે પ્રમાણે નહિ વર્તનારા રાગ—દ્વેષયુક્ત કુશલ વક્તા હોય તોપણ તે નાલાયક છે એમ સમજવું—એ) યોગ્ય વ્યાખ્યાનકાર કહી શકાય. શ્રુત (વિદ્યા) શીલ અને પ્રજ્ઞા અર્થાત્ વિદ્યા, ચારિત્ર અને બુદ્ધિ (Knowledge, character and wisdom) એ ત્રણેની મુનિને જરૂર છે. વ્યાખ્યાનકાર એવા હોય તેજ ખરૂં કામ બજાવી શકે છે. મુનિત્વમાં જે કાંઇ આવશ્યક છે તે સર્વેનો એ ત્રણમાં સમાવેશ છે. તેમાં એ શ્રુત (વિદ્યા) ન હોય તો ચાલે પણ પ્રજ્ઞા અને શીલ વિના તો ચાલેજ નહિ. ભાષણ કરનારને આ ત્રણે અંગની સરખી જરૂર છે તો પણ એ બહુશ્રુત ન હોય પણ બુદ્ધિમાન અને ચારિત્રવાન હોય તોએ તે પોતાનાં વિશુદ્ધ વર્તનવડે મૌન વ્યાખ્યાન આપી શકે છે. આચાર્યશ્રીમાં વક્તાના ગુણો કેટલા હતા તેનો તોડ કાઢતાં જણાય છે કે તેઓ બુદ્ધિમાન અને સચ્ચારિત્રવાન્ હતા. શાસ્ત્રનાં બની શકે તેટલાં રહસ્યો તેમણે જાણ્યાં હતાં. સમસ્ત શાસ્ત્રો તેમણે જાણ્યાં ન હતાં. જેને તત્ત્વ સમજવાની ઇચ્છાશક્તિ કે અવકાશ નથી એવા અનુભવહીન અજ્ઞાન વર્ગની વાહવાહથી તેમને સંતોષ થતો નહિ, કૃતકૃત્ય બુદ્ધિ થતી

નહિ. શ્રદ્ધાળુ, પૂજ્યબુદ્ધિ ધરાવનાર અને સાંગોપાંગ શિક્ષણને નહિ પામેલા ધર્મજ્ઞાનથી પણ અજાણ એવા લોકો પાસે વ્યાખ્યાન વાંચી જવામાં કે ભાષણ આપવામાં કાંઇ જ્ઞાન કે બુદ્ધિની કસોટી થાય એવા પ્રસંગો આવતા નથી; તેથી કેટલાક જણ વિશેષ અભ્યાસ વાચન અવલોકન વિચાર કરતાં અટકી જાય છે ને આગળથી તૈયારી કરવામાં પ્રમાદી રહે છે. તેમ પૂજ્યશ્રી પ્રમાદી રહેતા નહિ. તેમના કર્તવ્ય પ્રદેશમાં સમાતા વર્ગની બુદ્ધિની શક્તિ એવી ન હતી કે જેથી તેમનાં જ્ઞાનની કસોટી થાય અને તે માટે વિશેષ શ્રમ લેવો પડે. ચારે બાજુનો બારીક અભ્યાસ કે વિચાર કરવો પડે, શાસ્ત્રના વાદવિવાદમાં ઉતરવું પડે, પ્રતિપક્ષનું સબળ રીતે ખંડન કરવું પડે, કે પાણીની પરીક્ષા થાય તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય. પાણીની કીંમત કેવળ પોકળ–વૃત્તિહીન વાક્ચાતુર્ય, શબ્દ પાંડિત્ય, આડંબર પૂર્ણ વ્યાખ્યાનથી નહિ પણ ઉત્તમ પરિણામોથી અંકાતી હોય તો, તો પ્રત્યેક જણને લાગશે કે એમનાં કાર્ય સ્વરૂપને અનુરૂપ વ્યાખ્યાનકારના ઉત્તમ ગુણો તેમનામાં હતા. તેમણે જે કાંઇ મહત્ કાર્યો કર્યા છે તે વ્યાખ્યાનદ્વારાજ. વ્યાખ્યાનથી કેવા પ્રકારનાં ઉત્તમ પરિણામો એ લાવી શક્યા હતા તે આપણે તેમનાં જીવન વૃત્તાન્તમાં વાંચી ગયા છીએ. એકંદર પરિણામો જોઇ જઇએ તો તેમણે વ્યાખ્યાન વડે ધર્મનો પ્રસાર કર્યો છે; ધર્મશ્રદ્ધા ટકાવી અને વધારી છે, ધર્મ મહિમા વધાર્યો છે, અન્ય સંપ્રદાયના લોકોને સમજાવ્યા છે, વિરૂદ્ધ વાતાવરણને દૂર કર્યું છે, અજ્ઞાન વહેમી અને જડ લોકોને નીતિ વ્યવહાર અને ધર્મનાં સ્વરૂપ સમજાવી સન્માર્ગે વાળ્યા છે; કુસંપ કલહ અને વિદ્વેષને શમાવ્યાં છે, પૈસો પણ ન ખરચે તેવા લોકો પાસે ધનનો વ્યય પુસ્તકાલયાદિ માટે કરાવ્યો છે; પરિષદ અને સાધુશાળા જેવાં કાર્યો સાધી શક્યા છે. તો પણ જમાનાની દૃષ્ટિએ

આચાર્યશ્રી વ્યાખ્યાન માટે સર્વાંશે સંપૂર્ણ હતા એમ કહી શકાય નહિ એ ખુલ્લું છે.

ઉપદેશ કેવો હોવો જોઇએ તે માટે નીચે એક તાલિકા આપી છે. જે પરથી કંઇક માર્ગસૂચન થશે અને આચાર્યશ્રીના ઉપદેશનાં સ્વરૂપમાં ક્યાં ગુણ દોષ છે તે હાથ આવી શકશે.

૧ નિષ્પાપ–સાવદ્ય કર્મોની આજ્ઞા કે સૂચનાથી રહિત.

૨ ધર્મ પ્રાપ્તિના એકાન્ત હેતુથી આપેલો–કોઇ પણ જાતના સ્વાર્થરહિત ફલની આશા અને અહંબુદ્ધિથી નહિ અપાયલો.

૩ પોતાની અને પારકી આત્મિક અને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ ઉપર સમભાવ ઉત્પન્ન કરનાર–નિંદાથી ભરેલો કે આત્મશ્લાઘાથી ગર્ભિત ન હોવો જોઇએ.

૪ વિષય સર્વમાન્ય, હિતકર અને ઉચ્ચ હોવો જોઇએ.

૫ અંગત દ્વેષબુદ્ધિએ અમુક વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને ન હોવો જોઇએ.

૬ ભાષા પ્રૌઢ, વિષયને અનુસરતી, મીઠી અને વિચારનું સ્વરૂપ આબેહૂબ ખડું કરી શકે એવી સમર્થ હોવી જોઇએ. કર્ણકટુ, કર્કશ, દુષિત ન હોવી જોઇએ.

૭ વચન પદ્ધતિસર અને વિચાર નિયમસર જોઇએ.

૮ શાસ્ત્ર તેમજ શિષ્ટ પુરૂષોએ કહેલ દૃષ્ટાંતો કે વાક્યોયુક્ત હોવો જોઇએ. પણ કેવળ એથીજ ભરેલો તો નહિજ.

૯ પ્રિય હિતકર સત્ય વાણીથી સાંભળનારના મનપર સારી અસર પાડે, શુભ પરિણામ લાવે એવો ઉપદેશ આપવો જોઇએ.

સામાન્ય રૂઢિ એવી છે કે સવારના સમયમાં સૂત્ર અને બપોરના સમયમાં ગ્રંથનું વાંચન થાય. આચાર્યશ્રી તો દેશ, સમય, અનુકૂળતા શ્રોતૃરુચિ અને આસપાસના સંયોગો લક્ષમાં રાખી જ્યાં જેની જરૂર ત્યાં તેવું વાંચતા. અમુક તો વાંચી ન શકાય કે અમુક પદ્ધતિએ

" પાકી બુદ્ધિવાળો હોવાથી વૃદ્ધ પુરૂષ પાપાચારમાં નહિજ પ્રવર્તે તેના સહવાસમાં રહેનાર હોય તે પણ પાપાચારમાં નહિજ પ્રવર્તે કેમકે સોબત પ્રમાણે ગુણ આવે છે. "

આમ જોતાં પણ વૃદ્ધનો સહવાસ તથા સેવા લાભકારી છે. જેમણે યોગ્ય રીતે વિદ્યાવ્યાસંગમાં જીવન વીતાડયું હોય તેઓની બુદ્ધિ એ વિદ્યા, લાંબો અનુભવ અને ઘણાં અવલોકન વડે તેજસ્વી થઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે આવી બુદ્ધિવાળાનો સહવાસ ઇચ્છવા યોગ્ય છે તેમની પરિચર્યા કરવા જેવી છે. સ્વામી શ્રી કર્મસિંહજીએ પોતાની જીવન યાત્રામાં ઘણાં જ્ઞાન વૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ સંતપુરૂષોનું તીર્થસેવન કર્યું હતું. એમનાં જીવનનો સાર ખેંચતાં એક પદે એમ કહી શકાય કે તેમનામાં જે કાંઇ હતું તે તેમણે સેવા ધર્મદ્વારા મેળવ્યું હતું. બીજને વૃક્ષરૂપે પરિણામ પામવાને યોગ્ય ભૂમિ, ખાતર, જળ ગરમી, પ્રકાશ વગેરે સહકારી સાધનોની જરૂર રહે છે. તેમજ બીજભાવે રહેલી મનઃશક્તિઓ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે તે માટે તેનાં ઉદ્બોધક ઉત્તેજક અને પોષક સાધનોની જરૂર છે. આવાં સહકારી સાધનો તેમને વારંવાર મળતાં રહેવાથી અને તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવાથી સ્વામી શ્રી માનસિક શક્તિઓનો તેમજ આત્મિક શક્તિઓનો વિકાસ કરી શક્યા હતા. તેમનો સેવાધર્મ અનુકરણીય છે. તેમણે [illegible]

[illegible]

ડમાક, આડંબર, છલ, માયા એ સર્વથી અસ્પૃષ્ટ હતા. વિદ્યામાં પારંગત નહિ તોપણ ધર્મધ્યાન, યોગાદિ ક્રિયામાં નિપુણ હતા. વ્યવહાર જ્ઞાનમાં વિચક્ષણ, સૂત્રજ્ઞાનના જાણનારા અને ધાર્મિક તત્ત્વ સમજનારા હતા. આવા પણ જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના મહાત્માઓના પ્રસંગમાં આવવાથી આચાર્યશ્રીનાં જ્ઞાનમાં વિવિધતા આવી હતી.

રંગજી સ્વામી, કેશવજી સ્વામી, પાનાચંદજી સ્વામી, કર્મચંદજી સ્વામી, ઓાણસી સ્વામી, અને દેવરાજજી સ્વામીની સેવા તેમણે ભક્તિ અને પ્રેમપૂર્ણ હૃદયે કરેલી હતી. તેમની શુભાશિષો, સદુપદેશ અને અંતકાળ વખતની સૂચનાઓ વડે તેમનામાં અનેક ગુણો આવ્યા હતા. તેઓ મહાન બની શકયા હતા. એમ પૂજ્યશ્રી ઘણીવાર જણાવતા. પૂજ્યશ્રી ઓાણસી સ્વામીને ખરજવાનું દરદ થએલું તેની સારવાર કરવા તેઓ ત્રણ માસ મુંદરામાં રોકાયા હતા. તે વખતે પરૂપાચ વગેરે ધોવાનું કામ પોતેજ કરતા. તેમાં અહંતા કે દુર્ગંછા કરતા નહિ, બીજા મુનિઓને પણ અર્ધાંગ વગેરે વ્યાધિ થએલા તેમની નોકરી પણ જરા પણ મુંઝાયા કે કંટાળ્યા વગર પ્રેમથી કરી હતી. અન્ય સંપ્રદાયના વૃદ્ધ રોગી બાલ મુનિઓની સેવા કરવામાં પણ ઓછું લગાડતા નહિ. પોતે હોય ત્યારે મોટા વર્ગમાંથી કોઇને ગોચરી માટે જવા ન દેતા. પગ ચાલે અને નજર બરાબર હોય ત્યાંસુધી દોષ રહિત ગોચરી પોતેજ લાવવી એવો તેમનો નિશ્ચય હતો.

आयरियग्गि मिवाहिय्ग्गि, सुस्सूसमाणो पडि जागरेज्जा;
आलोइयंगीय मेवनच्चा, जोछंद माराहय इसपुज्जो।

" જેમ અગ્નિ હોત્રી બ્રાહ્મણ અગ્નિને પૂજે તેમ વિનીત શિષ્ય આચાર્યની ભક્તિ કરતાં સાવધાન રહીને સેવા કરે. જે વિનીત શિષ્ય ગુરૂનાં નેત્ર શરીરની ચેષ્ટાને જાણીને ગુરૂના અભિપ્રાયને આરાધે તે શિષ્ય પુજનીક થાય " દશવૈકાલિક અધ્ય૦ ૯ મું.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

તપ, વિરાગભાવના, યોગ અને તત્ત્વજ્ઞાન.

वैराग्यवोधौ पुरुषस्य पक्षिवत्पक्षौ विजानीहि विचक्षण त्वम्।
विमुक्तिसौधाग्रलताधिरोहणं ताभ्यां विना नान्यतरेण
सिद्धयति ॥

હે વિચક્ષણ, મુક્તિરૂપી મ્હોટા મહેલની ટોચ ઉપર ચડવામાં પુરૂષને વૈરાગ્ય અને બોધ એ બે પાંખો છે એમ જાણ. જેમ પક્ષી બંને પાંખો હોય તોજ ઉંચે જઇ શકે છે પણ એક પાંખ હોય તો જઇ શકતું નથી. તેમ પુરૂષ વૈરાગ્ય અને બોધ એ બંને હોયતોજ મુક્તિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે પણ એકલા બોધથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.

વિવેકચૂડામણિ.

કુટુમ્બકબીલો, ઘરબાર, સંસાર વહેવાર, સંસારના લ્હાવા, પ્રિય વસ્તુઓ અને પ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત સર્વ વસ્તુઓનો અશેષ ત્યાગ કરી દીક્ષિતજીવન સ્વીકારવાનું પરમ પ્રયોજન પરમ નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ કરવાનુંજ છે. કર્મની નિર્જરા કરવી, આત્માને અનાદિકાળથી લાગેલા કર્મઝૂડથી મુક્ત કરવો અને નિઃકર્મ સ્થિતિ પામવી એ જૈનમુનિનું એક મુખ્ય લક્ષ્યબિંદુ છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિનાં અનેક કર્તવ્યો બજાવતા રહેવા છતાં પણ તેની દૃષ્ટિ આ લક્ષ્યબિંદુ ઉપરજ રહેવી જોઇએ. એ લક્ષ્યબિંદુને સિદ્ધ કરવામાં જે કાંઈ અસાધનરૂપ હોય તેનું ચિંતન પણ ન કરવું જોઇએ. એવું શાસ્ત્ર વિધાન છે. એ ત્યાગાશ્રમનું સાફલ્ય એ લક્ષ્યબિંદુ સિદ્ધ કરવામાં કે તેવી યોગ્યતા પામવામાં છે.

બીજાનું હિત સાધી શકવા માટે પ્રથમ પોતે યોગ્ય થઈ આત્મહિત કરવું જોઇએ. જેણે પોતાનુંજ કંઇ સાધ્યું નથી તે બીજાનું તો શુંજ સાધી આપે ? યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે સ્વયં દરિદ્રો ન પરમીશ્વરી કર્તું સમર્થઃ ॥ પોતેજ દરિદ્ર હોય તો બીજાને સમૃદ્ધ કેમ કરી શકે ? બીજાઓને તારવા માટે, બીજાઓને જાગ્રત કરવા માટે પ્રથમ પોતેજ તરવું જોઇએ, પોતે આત્મજાગૃતિ કરવી જોઇએ. જૈનદીક્ષા સ્વીકાર્યા પછી–સઘળી જાતની અનુકૂળતા મેળવ્યા પછી પોતાના ખરા સ્વાર્થમાં પ્રમાદ રાખે એવા મૂઢાત્મા કોણ હશે ? જૈનમુનિનો ખરો સ્વાર્થ કર્મ ખપાવીને આત્માનું તેથી સમુદ્ધરણ–આત્માનું સ્વભાવ પરિણમન એજ છે. એ માટે તેણે પ્રયત્નશીલ રહેવુંજ જોઇએ. દેશકાળાદિનાં બદલાતાં જતાં કર્તવ્યોમાં કુશળતાપૂર્વક પ્રવર્તતાં છતાં પણ આત્મિક ઉન્નતિનું લક્ષ્યબિંદુ ચૂકવું ન જોઇએ. ભલે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ થાય, પંડિત ગણાય, લેખક કવિ કે વક્તા તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવાય પણ તપ, યોગ, દાન, શીલ, ભાવના, સમતા આદિ ઉત્તમ ગુણોદ્વારા કર્મબંધન ઢીલું કર્યાં વિના આત્મિક ઉન્નતિ થવી અશક્ય છે એમ જૈનો ડિંડિમ વગાડીને કહે છે. કર્મ ખપાવવામાં, અધ્યાત્મ જ્ઞાનને પચાવવામાં, આત્મિક ઉન્નતિ સાધવામાં તપ એક મુખ્ય અને મોટું સાધન મનાય છે. આ તપ સંબંધી કેટલીક ગેરસમજણ ચાલે છે એટલે એ સંબંધી કંઈક અહિં લખવામાં આવે છે.

શરીરને કષ્ટ આપવું, અવિચ્છિન્ન રીતિએ કષ્ટ ઉપજાવી કાઢવું, ઉપવાસ કરવા, સખારો સેવવો એટલામાંજ તપનો સમાવેશ થતો નથી: જે જે ક્રિયાથી મન અને ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા થાય, શરીર દૃઢ થાય, આત્મા, મન અને ઇન્દ્રિયપર [illegible] થાય તે ક્રિયાને તપ કહી શકાય. દુર્ભાગ્યે દરેક ધર્મમાં તપ એક મુખ્ય અને આવશ્યક અંગ મનાયું છે અને તેનું સ્વરૂપ વિવિધ રીતે બંધાય છે. એ સંબંધે-

નિષ્કર્ષ કાઢીએ તો ધર્માર્થે દુઃખની ઉપેક્ષા અને તિતિક્ષા, પ્રાણ નિયમન, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, ઇચ્છા નિરોધ એને તપ કહી શકાય. વૃત્તિઓને એક કરી વિશુદ્ધ સંવેગમાં રાખવી–જ્ઞાનાનન્દમાં લગાડવી એ પણ તપજ છે. અધ્યયન નિયમ અને સચ્ચારિત્ર એ પણ તપ છે. **પરાર્થે સ્વાર્પણ શીળજીવન એ તપની પરમ ઉત્કટ ભાવના છે.** તત્ત્વાર્થ સૂત્ર તો સંક્ષેપમાં કહે છે કેઃ—

" इच्छानिरोधस्तपः " ઇચ્છાઓનો નિરોધ એ તપ છે. જૈન શાસ્ત્રકારો છેક જાડી બુદ્ધિના ભોટ મનુષ્યથી લઇને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાન્ પુરૂષો માટે તે તે માર્ગ પોતપોતાની શક્તિ સ્થિતિ અને સમજ પ્રમાણે આચરી શકે તેવાં બાહ્ય અને આભ્યંતર તપનું વિધાન કરે છે.

अनशनमौनोदर्यं, वृत्तेः संक्षेपणं तथा ।
रसस्त्यागस्तनुक्लेशो लीनतेति बाहिस्तपः ॥
प्रायश्चितं वैयावृत्यं स्वाध्यायविनयस्तथा ।
व्युत्सर्गोथ शुभध्यानं षोढेत्याभ्यंतरं तप ॥

અનશન, ઉણોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, શરીરક્લેશ, અને સંલીનતા, એમ છ પ્રકારનું બાહ્ય તપ છે; પ્રાયશ્ચિત, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, વિનય, કષાય ત્યાગ, અને, શુભધ્યાન, એમ છ પ્રકારનું આન્તર તપ છે.

યોગશાસ્ત્ર, ચતુર્થ પ્રકાશ.

તપનો યોગ બધાને માટે એક સરખી રીતિ કૃતિવાળો હોવો ઘાટત નથી અને એટલાજ માટે અધિકારીનાં તારતમ્ય અનુસાર તપના વિભાગ સ્વાભાવિક રીતે પડવાજ જોઇએ. તપનું ફલ વર્ણવતાં તત્ત્વાર્થ સૂત્રકાર કહે છે કે "तपसा निर्जरा" તપથી નિર્જરા થાય છે, કર્મ નિર્જરા કેવળ ક્ષુધાદિ પરિષહો સહેવા માત્રથી થવી સંભવતી નથી. એતો શુદ્ધોપયોગમાં આત્માકાર વૃત્તિ થાય ત્યારેજ થઇ શકે છે. ક્ષુધાદિ પરિ-

હોમાં તો ફક્ત ઉપચારથી તપનો આરોપ કર્યો છે. એ પરિષહોનું વિધાન શુદ્ધોપયોગ અર્થે હોય પણ જો તેથી આર્ત અને રૌદ્રપણું થતું હોય તો તે કહેવામાત્ર તપ છે. શુદ્ધોપયોગના હેતુથી તેને અનુકૂળ તપ આચરાય તોજ પારમાર્થિક ફળ મળી શકે છે. જે તપ શુદ્ધોપયોગને વધારતું નથી, જેથી રસાસક્તિ તૂટતી નથી, વૃત્તિનો સંક્ષેપ થતો નથી તે તપ કેમ કહેવાય? શ્રી અજીતનાથજી વગેરે વીશ તીર્થંકરોએ દીક્ષા લીધા પછી માત્ર બેજ દિવસ ઉપવાસ કરેલ હતા તેમનામાં ઉપવાસ કરવાની શક્તિ ન હતી એમ કંઇ ન હતું. તેઓ સાધનથી બંધાતા નહિ, સાધનનેજ સાધ્ય માની તેટલામાંજ અટકી રહેતા નહિ, પણ જે વડે શુદ્ધોપયોગની વૃદ્ધિ જણાતી તેમાંજ તેઓ પ્રવર્તતા. અનશન–ઉપવાસાદિ જે વ્રતો છે તે પ્રથમનાં પગથીઆં છે તે તદન અનાવશ્યક છે એમ નથી. તેથી જે સાધવાનું તે સિદ્ધ કર્યા પછી એવાં તપની વ્યાખ્યાજ ફરી જાય છે. કહે છે કેઃ—

अप्रवृत्तस्य दोषस्य सम्यग्वासो गुणैः सह ।
उपवासः सविज्ञेयो न शरीर विशोषणम् ॥
कषायविषयाहारत्यागो यत्र विधीयते ।
उपवासः स विज्ञेयो शेषं लंघनकं विदुः ॥

રાગદ્વેષાદિ દોષોથી નિવૃત્ત થવા પૂર્વક સદ્‌ગુણો વડે સારી રીતે વાસિત થવું તે ખરી રીતે ઉપવાસ સમજવો. શરીરને શોષવી નાંખવું તેનેજ માત્ર ઉપવાસ સમજવો નહિ. દોષનું શોષણ થવું જોઇએ, કષાય અને વિષયરૂપ આહાર (આહારના અર્થ માટે અગાઉ કહેવાઇ ગયું છે.)નો ત્યાગ એ ઉપવાસ છે; બાકી તો બધી લાંઘણજ છે."

નોકારસી આદિ તપની પ્રક્રિયામાં હેતુ ક્ષુધાવેદનીનો પરાભવ કરવાનો છે. શ્રી મુનિ ચન્દ્રસૂરિ તપના સંબંધમાં કોતરી રાખવા જોગ ઉપદેશ આપે છે કે;—

कार्यो न केवलमयं परितापनीयो ।
मिष्टै रसैर्बहुविधैर्नच लालनीयः ॥
चित्तेन्द्रियाणि न चरन्ति यथोत्पथेन ।
वश्यानि येन च तदाचरितं जिनानाम् ॥

ભાવાર્થઃ—આ શરીરને કેવળ તપાવવું યોગ્ય નથી તેમજ બહુ પ્રકારના મિષ્ટ રસોવડે તેનું લાલન કરવું પણ યોગ્ય નથી; જેથી ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો અવળે રસ્તે ન ચડી જાય અને જેથી તે આધિન બની રહે તે જિનોનું આચરેલું તપ છે.

વિકારો અને તેની ઉત્પાદક વાસનાઓમાં અટવાઇ પડતાં બચી ચેતનને તેનાં મૂળ રૂપમાં લાવવાને આભ્યંતર તપની જરૂર છે. બાહ્ય તપથી ઇન્દ્રિયદમન અને વૃત્તિસંક્ષેપ થતાં આભ્યંતર તપનું અનુષ્ઠાન ઠીક થાય છે. આ બંને પ્રકારનાં તપનો સુયોગ થતાં જ્ઞાનીઓ અનન્ત કોટિ કર્મની વર્ગણાઓને પળવારમાં તોડી પાડે છે અને સમજ્યા વિના બાહ્ય ક્રિયા માત્રમાં લાગી રહેલ અજ્ઞાની તપસ્વીના ભવના ભવ ચાલ્યા જાય તો પણ તેમનાથી કર્મ બંધન શિથિલ થતાં નથી.

શ્રીમત્ કર્મસિંહજી સ્વામી તપઃ ક્રિયાઓનું અનુષ્ઠાન પોતાનો અધિકાર તપાસી કરતા. યુવાવસ્થામાં વૃત્તિઓ ઉછાળા મારે છે, ઇન્દ્રિયો સબલ અને વેગવતી બને છે, બુદ્ધિ મેલી બને છે, મન વિશેષ ચંચળ અને વિષયલોલુપ બને છે, આવે સમયે બાહ્ય તપના દંડ વડે એમને દબાવી શકાય એવા વિચારથી આચાર્યશ્રીએ એ અવસ્થામાં કેટલીક ઉગ્ર તપઃ ક્રિયાઓ કરી હતી. ઉપવાસ કરવા, શિઆળાની કકડતી ઠંડીમાં ઉઘાડે શરીરે બહાર પડી રહેવું, ઉનાળાના સખત તાપમાં ધગધગતી રેતી પર આળોટવું, કાયાને દમવી, રસવૃત્તિને મારવી, એવી એવી ક્રિયાઓ આરંભમાં કરેલી હતી. એક

સામટા પંદર ઉપવાસ તેમણે કરેલ હતા. મનોનિગ્રહ એજ આ સર્વમાં મુખ્ય હેતુ હતા. તેઓ કહી સંભળાવતા કેઃ—

તબ લગ કષ્ટ ક્રિયા સબ નિષ્ફળ, જ્યોં ગગને ચિત્રામણ,
જબ લગ મન આવે નહિ ઠામ.........................

આચાર્યશ્રી આ તપશ્ચરણની સાથે કાયયોગ પર જય કરવાને પ્રતિલેખન, પ્રમાર્જન અને કાયોત્સર્ગ આદિ ક્રિયામાર્ગ પણ આદરતા. અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમમાં મનોનિગ્રહના ચાર *ઉપાય બતાવ્યા છે—સ્વાધ્યાય, યોગવહન, ચારિત્ર ક્રિયામાં વ્યાપાર, બાર ભાવના અને શુભ અશુભ પ્રવૃત્તિનાં ફલનાં ચિંતન—એ સર્વનો અભ્યાસ તેમને હતો.

કેવળ ઉગ્ર તપશ્ચરણથી મનને વશ રાખવાની પ્રવૃત્તિ એ ઉન્મત્ત હાથીને કમળના દાંડા વડે બાંધવાની પ્રવૃત્તિ જેવી ગણી શકાય. જેના કષાય દોષ પાકી ગયા ન હોય તેમને હઠયોગની જરૂર; પણ તે એકજ નહિ, તેની સાથે રાજયોગ જોડાવો જોઇએ. હઠ વિના રાજયોગ અને રાજયોગ વિના હઠયોગ સિદ્ધ થતો નથી એટલે એ બન્નેનો અભ્યાસ સાથે થવો જોઇએ એમ યોગ તત્ત્વવિદોનું કહેવું છે. અધ્યાત્મવિદ્યા, સાધુસંગમ, વાસના ત્યાગ, પ્રાણ નિરોધ એ ચિત્તનો જય કરવામાં ઉત્તમ યુક્તિઓ છે. યોગ્યજ કહેવામા આવ્યું છે કેઃ—

द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पंदनवासने ।
एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥
वासनावशतः प्राणस्पंदनं तेन च वासना ।
क्रियते चित्तवृक्षस्य, तेन बीजांकुरक्रमः ॥

*स्वाध्याय योगैश्चरण क्रियासु व्यापारणे द्वादश भावनाभिः ।
शुभा क्रियाणां सदसत्प्रवृत्ति फलावबोधेन मनोनिरुंध्यात् ॥
अध्यात्म कल्पद्रुम.

લોકનિન્દાની દરકાર ન રાખી એક શિષ્યને છૂટથી એક સંન્યાસી મહાત્મા પાસે જવાની રજા આપી હતી એ તેમની યોગ વિષય તરફ કેટલી બધી પ્રીતિ હતી એ દેખાડી આપે છે. યોગશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા સારૂ સાધુ વર્ગ માટે કયા સાધનો ઉભાં કરવાની જરૂર છે, અને સાધુપણાની કઈ ક્રિયાઓ યોગ માર્ગને વિષે પ્રવેશ કરાવનારી છે એ બાબતની ચર્ચા અત્ર અપ્રાસંગિક ગણાવાની સાથે વિસ્તાર ભયથી પડતી મૂકી છે. ટૂંકમાં કહેવાનું કે એ વિષય તરફ અણઘટતી ઉપેક્ષાવૃત્તિ હાલ જોવામાં આવે છે એ યોગ્ય નથી. એ વિષય પણ કેળવવા જેવો છે એ ભૂલાવું ન જોઇએ.

યોગવિદ્યાની પેઠે તત્ત્વવિચાર તરફ પણ જૈન સમાજનું અત્યારે દુર્લક્ષ છે એમ કહેવામાં ખોટું નથી. સામાન્ય પ્રકારની વાર્તાઓ. પ્રાકૃત બુદ્ધિને રૂચે એવી પુરાણ કથાઓ, અને કેવળ ક્રિયાબોધક અને સાધુઓના વિહારાદિને નિરૂપનાર સૂત્રના ઉપરછલા વ્યાખ્યાનોમાં વખત નીકળે છે; પરંતુ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જે ઉંડું છે તે ઉપર પૂરૂં લક્ષ જતું નથી–જિજ્ઞાસા વૃત્તિ જાગતી નથી. ખરૂં છે કે જૈન પ્રજાનું મગજ વ્યાપારી છે. તેમની પ્રકૃતિ રજોગુણ પ્રધાન છે એટલે આવા તત્ત્વવિચારો તરફ તેમની વૃત્તિ ઓછી વળે. આચાર્યશ્રી તત્ત્વચિંતક હતા અને તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હતા. અધ્યાત્મ વિષય ઉપર મૂળથીજ પ્રેમ હતો એટલે અધ્યાત્મમાર્ગી સાધુ સંન્યાસીઓ સાથે બને તેટલો પરિચય રાખતા. હિંદુ ફિલસુફ મહાત્મા પીતામ્બરદાસજી સાથે વારંવાર તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયની ચર્ચા કરતા, સુંદરવિલાસ નામનો વેદાન્ત ગ્રંથ તેમણે પોતાને હાથે ઉતારી લીધો હતો અને લગભગ ઘણો ખરો ભાગ મ્હોએ હતો. તેમણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો ફેંદી સમાજને સંપૂર્ણ અંશે સમજાવ્યા નથી તેમ આ વિષય તરફ રૂચિ ઉપજે તે માટે પણ વિશેષ કર્યું નથી. માત્ર યોગ્ય જ-

મુમુક્ષુ તે શિષ્યોને તત્ત્વોપદેશ કર્યો છે. આ દિશામાં તેમણે વિશેષ કર્યું હોય એવું જાણવામાં નથી.

એ નિત્ય પરોઢીએ ત્રણ વાગે ઉઠતા. શાસ્ત્રવિધિએ આવશ્યક ક્રિયાઓ આટોપી ધ્યાનમાં બેસતા. તેમને પદ્માસને બેસવાનો અભ્યાસ હતો. ત્રણેક કલાક સુધી સ્થિર આસને સુખપૂર્વક બેસી શકતા હતા. તેઓ અર્ધોક કલાક સુધી ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં રહેતા, ત્યાર પછી માળા ફેરવતા, સૂત્રોની કેટલીક સ્મરણીય ગાથાઓનું ચિંતન કરતા. પ્રતિક્રમણ, સ્તોત્ર પાઠ, સ્તવનની ધુની આ બધું પ્રભાતનું કાર્ય આટોપી લીધા પછીજ આહારાદિની ખટપટમાં પડતા. સાંજે પાછું પ્રતિક્રમણ, જપ, ધ્યાન અને અભ્યસ્ત વિષયનું રટણ થતું.

વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિ સાથે સાથેજ પરિપકવ થઇ જાય એ તો મહા પુણ્ય હોય તોજ બને છે. અપરોક્ષ જ્ઞાનની દ્દઢતા, વાસનાની અનુત્પત્તિ, અને વ્યવહાર માત્રની વિસ્મૃતિપૂર્વક આત્માનન્દમાં લીનતા એ અનુક્રમે બોધ, વૈરાગ્ય અને ઉપરતિનાં ફળ ગણાય છે. આચાર્યશ્રીના સંબંધમાં આ ફળ કેટલે અંશે મેળવાયાં હતાં તે માટે ચોક્કસ કહી શકાય એમ નથી. એટલું ખરૂં કે એની સર્વાંશે સાથેજ પ્રાપ્તિ થએલી હોય એવું જોવામાં આવ્યું નથી.

હજી સ્વામી કે જેમનામાં વિદ્યા–નિઃસ્વાર્થ અને ધર્મનિષ્ઠાનાં તત્વો હતાં તેઓ આ પદને દીપાવે એમાં તો કંઇ કહેવા જેવું નથીજ. એમનાં જીવન પરથી આ વાતની સત્યતા જણાઇ આવે છે. એમનું આચાર્યજીવન દશ વર્ષનું હતું. એ ટૂંક જીવનમાં–વૃદ્ધાવસ્થા અને તેને અંગે રહેલાં અશક્તિ ભર્યા જીવનમાં એમણે જે કામો કર્યા છે તે પ્રમાણમાં થોડાં છે તોપણ ઘણાં સારાં અને લાભકર છે. દીક્ષા, સાધુચર્યા, શ્રાવકોનું ધર્મજીવન એ બાબતો પર તેમણે સારો વિચાર કર્યો હતો. આચાર્યની સત્તા હાથમાં આવ્યા પછી સંઘને કેટલાક સુધારાઓ સૂચવ્યા અને સૌને સુખ થાય તેવાં બંધારણો ડહાપણ અને વિવેક વાપરીને બંધાવ્યાં. સંવત્ ૧૯૫૭ ની સાલમાં તેમણે બીજા સાધુઓ સાથે મળી ઠરાવ કર્યો કે અમુક મુદ્દત સુધી કોઇ સ્ત્રીએ દીક્ષા લેવી નહિ તેમ દેવી પણ નહિ. પ્રથમ થોડાં વર્ષની મુદ્દત નાંખી પાછળથી તેમાં વધારો કર્યો હતો. આ ઠરાવનો અમલ આજસુધી ચાલુ છે; ત્યાર પછી જૂજ સ્ત્રીઓએ દીક્ષા લીધી છે. તેમના આ ઠરાવની પ્રશંસા જૈનપત્રકારોએ બહુ કરી હતી, તેમ સંઘ પણ પ્રસન્ન થયો હતો. તેજ સાલમાં સાધુઓનાં દર્શન કરવા માટે બહોળો ખર્ચ કરી સંઘ કહાડી આવવાનો રીવાજ પણ બંધ કરાવ્યો.

સર્વ મહાન્ કાર્યનાં પ્રથમરૂપ વિચાર અને ચર્ચા છે. પ્રત્યેક દેશમાં તો અનેક ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓના મનમાં અમુક વિચારો અવ્યક્ત રૂપે ઘોળાયા કરે છે. તેમાંના વિચારોને કેટલાક પુરૂષોને હાથે જેમ જેમ વ્યક્તરૂપ અપાતું જાય છે તેમ તેમ એ વિચારો ચર્ચાની ભૂમિકામાં આવતા જાય છે. ચર્ચાદ્વારા તે વિચારોની સારાસારતા, યોગ્યતા અયોગ્યતા, ઔચિત્ય અનૌચિત્ય ઇત્યાદિ કસોટીએ ચડે છે. અને તેવી કસોટીમાંથી પાર ઉતરેલા વિચારોને વ્યવહારમાં ઉતારવાની તજવીજ થવા માંડે છે. આવા વિચારોમાં અને ચર્ચામાં ભાગ લેના-

શંઓને એકત્ર કરવાથી ચર્ચાની ભૂમિકામાંથી જલદી પસાર થવાનું બની શકે છે. તેટલા અંશમાં તત્ત્વનિર્ણાયક ચર્ચા કરનારી સભાની ઉપયોગિતા છે. સાધુપરિષદ્ આવાજ કંઈ ઇરાદાથી મેળવવામાં આવી હતી. એ પૂજ્યશ્રીએ પ્રેરિત ઉત્તેજિત અનુમોદિત પરિષદ્ કંઇ ખાસ સંગીન કાર્ય બજાવી શકી ન હતી તોપણ સાધુની સૃષ્ટિમાં આવા વ્યવહાર ચાલુ થવા એ પણ એક સુચિહ્ન છે. એવી પરિષદો વારંવાર ભરાતી હોય અને વ્યવસ્થાપૂર્વક નિયમિત રીતે એકસંપથી ચર્ચાઓ થતી હોય તો ઘણાં પ્રશસ્ય પરિણામો જોઇ શકાય. આચાર્યશ્રીની તબીયત લથડતી ચાલી અને અભ્યાસી મુનિમંડળ ઉત્સાહી અને ઉમંગી હોવા છતાં યોગ્ય પ્રોત્સાહન ઉત્તેજન અને અનુમોદનને અભાવે સંમેલન માટે કંઈ કરી શક્યું નહિ. એકસંપ કરવા માટે, જ્ઞાનમાં વધારો કરવા માટે, ઉચ્ચવિચારોની આપલે કરવા માટે, ઉચ્ચપરિણામો લાવવા માટે મુનિજીવનનું એક કર્તવ્ય બજાવવા માટે આવાં સાધુ સંમેલનો દર વર્ષે મળવાની બહુ અગત્ય છે. આવી પરિષદો ભરવાની જરૂર સમજવી, તે ભરવાના પ્રયાસ કરવા, અને તે મેળવવામાં ફતેહમંદી મેળવવી એ ભાવિ ઉન્નતિને સૂચવે છે. મુનિવર્ગ આ બાબત ઉપર લક્ષ આપશે અને બનતો પ્રયાસ લેશે તો તેમને પોતાને તેમજ સમાજને બહુ લાભ થશે.

છૂટક છૂટક વખતે જૂદે જૂદે સ્થળે અભ્યાસ થાય તો તે પાકો થતો નથી એ વિચારથી તેઓએ સાધુશાળા ખોલાવી. આ શાળા યોગ્ય વ્યવસ્થાસર ચાલે અને મુનિવર્ગ ખંતપૂર્વક તેનો લાભ લે તો પરિણામ ઘણાં સારાં આવે એ નિઃસંશય છે. એક સાધ્વીશાળા ખોલાવવા માટે પણ તેમણે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો હતો. વ્યાખ્યાન આપી તથા શિષ્યો દ્વારા લેખો લખાવીને કચ્છમાં એક સાધ્વીશાળાની જરૂરીઆત અને ઉપયોગિતા બતાવવા તેમણે યત્ન કર્યો હતો.

knowledge even theoretic knowledge is the books themselves. It depends on what we read, after all manners of Professors have done for us. The true University of this day is a Collections of Books.

ભાવાર્થઃ—" પરન્તુ જે સ્થાનેથી આપણે જ્ઞાન-સિદ્ધાન્તાત્મક જ્ઞાન પણ-મેળવવાનું છે તે પુસ્તકો છે! સર્વ પ્રકારના ગુરૂઓ અને શિક્ષકોએ આપણાં શિક્ષણને વાસ્તે યથાશક્ય સર્વ કર્યા છતાં પણ તેનો (શિક્ષણનો) આધાર આપણાં વાંચન ઉપર છે. આધુનિક સમયનું ખરૂં વિશ્વવિદ્યાલય પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે."

ધર્મગુરૂઓ પોતાના સંપ્રદાય માટે આવી રીતે શાળાઓ પુસ્તકાલયો અને વિદ્વાનોનાં સંમેલનો ભરવા માટે ઉપદેશ આપતા હોય અને પોતે તે માટે શ્રમ લેતા હોય તો તે સંપ્રદાયનું હિત ઘણુંજ થાય. આચાર્યશ્રીની સર્વ મહાન્ અભિલાષાઓ સર્વાંશે સિદ્ધ થઇ હતી એમ સમજવાનું નથી. તેમણે કેટલીક અભિલાષાઓ વખત બરાબર ન જણાવાથી મનમાંજ રાખી હતી અને કેટલીકને પાર પાડવા માટે મથન કર્યું હતું. અભિલાષ સિદ્ધ હો કે ન હો પણ ઉચ્ચ અભિલાષને અર્થે જીવનનો વ્યય કરવો એ પણ મહત્તાનું અચૂક લક્ષણ છે. આત્માની તેમજ સંપ્રદાયના અનુયાયી વર્ગની નિશ્ચિત ઉન્નતિ માટે અભ્યાસાદિ ઉપાયો અને સાધનો વિચારી ખોળી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ તેમના સમક્ષ ખડી કરવી, શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ કર્તવ્ય માર્ગમાં એક સરખી રીતે ચાલ્યા જવું, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, અને શીળયુક્ત જીવન ગાળવું, અને પોતે આચારમાં રહી બીજાઓને આચારમાં પ્રવર્તાવવા, એ વગેરે આચાર્યનાં કર્તવ્ય સ્વરૂપને વિચારી પૂજ્યશ્રીનાં આચાર્ય તરીકેનાં કામો જોતાં જણાય છે કે તેઓ પોતાના કાળમાં અને

દેશમાં એક સર્વોત્તમ આચાર્ય હતા. સમગ્ર રીતે જોતાં—વ્યાપક દૃષ્ટિ બિંદુએ જોતાં એમ કહેવું પડે કે હાલના દેશકાળને જેવા આચાર્યની જરૂર છે તેવા આચાર્ય તેઓ ન હોવા છતાં એમના શુદ્ધ, કર્તવ્યપરાયણ, અખંડ વિહારી નૈષ્ટિક બ્રહ્મચર્યયુક્ત તપોમય જીવન પર દૃષ્ટિ નાંખતાં એ નિષ્કલંક વિશુદ્ધિથી અંકાયલું જણાય છે અને એમની અપૂર્ણતાના ખ્યાલને દબાવી નાંખે છે. જે હૃદયે બાલ્યકાળથીજ ધર્મશ્રદ્ધા, ધર્મજિજ્ઞાસા અને ધર્માર્થે કષ્ટસહન બતાવ્યાં હતાં, ઉત્તમ નિશ્ચયબળનો પરિચય કરાવ્યો હતો, આગળ જતાં પરિષદ્ સાધુશાળા અને પુસ્તકશાળા જેવી અતિ ઉપયોગી સંસ્થાઓ ખોલવાનું અનુમોદ્યું હતું, શ્રાવકોના પૈસાનો વ્યર્થ વ્યય ન થાય તે માટે કાળજી બતાવી હતી, અનેક જનોને ખોટે રસ્તેથી વારી સન્માર્ગમાં સ્થાપ્યા હતા. દીક્ષાનાં સ્વરૂપનો પૂર્ણ વિચાર કરી તે માટે યોગ્ય બંધારણો ઘડયાં હતાં, સૌ સાથે આત્મભાવે વર્તન ચલાવ્યું હતું. તથા અનેક સાત્ત્વિક ગુણોનું પ્રસંગોપાત દર્શન કરાવ્યું હતું તે હૃદય સત્સંસ્કારોથી કેટલું સમૃદ્ધ હશે અને કેટલું વિકસિત હશે તેનો ખ્યાલ સહજ આવી શકશે. આવાં હૃદયને કોણ નહિ પ્રશંસે કે નહિ વંદે ? એવાં દૈવી સંપત્તિયુક્ત હૃદયને—પછી તે ગમે તે ઉપાધિમાં વિલસતું હોય તોપણ—સહસ્ત્ર વાર નમન હોજો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

એમનો શિષ્યવર્ગ.

विद्वान्स तस्मा उपसत्तिमीयुषे
मुमुक्षवे साधु यथोक्तकारिणे ।
प्रशान्त चित्ताय शमान्विताय
तत्त्वोपदेशं कृपयैव कुर्यात् ॥

ભાવાર્થ:—શરણાગત થએલા, મોક્ષની ઇચ્છાવાળા, કહ્યા પ્રમાણે સારી રીતે કરનારા, શાન્ત ચિત્તવાળા અને શમવાળા એ શિષ્યને વિદ્વાન્ ગુરૂએ કૃપાપૂર્વક તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો. વિવેક ચૂડામણિ.

મુનિ [illegible]

અનુભવનો પ્રકાશ પોતાપાછળ પણ અખંડ રહે અને પ્રસરે તે માટે સ્વાર્થ કરતાં પરાર્થને મુખ્યતા આપી સંપ્રદાયહિત, ચારિત્રઇચ્છુવર્ગની આત્મ-કલ્યાણને માર્ગે ચડી જવાની ઇચ્છા, અને સમાજ હિતના પોતાના સંકલ્પો એ સર્વપર નજર રાખી તે તે પ્રસંગે યોગ્ય કારણોનો યોગ થવાથી તે તે શિષ્યોને દીક્ષા આપી હતી. તેમના વિદ્યમાન શિષ્યવર્ગની નામાવલિ પરિશિષ્ટ પાને આપેલી છે. દીક્ષાનો ઉમેદવાર આવે તેને ભણાવતા, કેળવતા, પોતાસાથે ફેરવતા, કુળશીલ આદિની તપાસ કરતા અને વધારેમાં વધારે દોઢ વર્ષસુધી શ્રમણોપાસકવત પળાવતા. ત્યારપછી યોગ્ય જણાય તોજ દીક્ષા આપતા. વિવિધ રીતે કસ્યા વગર, યોગ્યતા અપાવ્યા વગર કે શાસ્ત્રવિધિથી ઉલટી રીતે ચાલીને તેમણે કોઇને દીક્ષા આપી હોય એવું જાણવામાં નથી. તેમના વિદ્યમાન શિષ્યો સંબંધમાં અહિં લખવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી.

પૂજ્યશ્રી દીક્ષિતને વિશેષ જ્ઞાન મળે તે માટે કોઇ પણ તકને ગુમાવતા નહિ. નિદ્રાને ભોગે પણ [illegible] ખેદભાવ કે સંકોચ વગર દરેકને સારા ગ્રંથોનાં વાચન, ઇતર સંપ્રદાયના પુરુષોનો સહવાસ, [illegible] જ્ઞાતા કોઇ અન્ય સાધુ સંન્યાસીની પાસે અભ્યાસ એ [illegible] આપી હતી. પોતાને જેવું જ્ઞાન [illegible] જરૂરનો હોય તે [illegible] અભ્યાસ [illegible]. જ્ઞાન મેળવવામાં [illegible]

[illegible]

[illegible]

સંબંધમાં કોઈએ તેમની પાસે ખેદના ઉદ્ગાર કહાડતાં લખી જણાવ્યું કે બહુ છૂટ આપવાનાં પરિણામ આવાં આવે તેના ઉત્તરમાં તેમણે જે લખાવ્યું તે ખરેખર બહુ મનનીય છે. તેમણે લખાવ્યું કે " એક મુનિ જવાના વિચારથી તમે જે ખેદ બતાવો છો. તેમાંહિલો એક અંશ પણ ખેદ મને થતો નથી; કુટુંબ વધારવાની ઇચ્છાથી કોઇ ગૃહસ્થ પોતાનો સંબંધી નાસભાગ કરે તો ખેદિત થાય છે તેમ આપણને કદી થાય નહિ. શિષ્યની વૃદ્ધિ મોહથી, સ્વાર્થથી કે બીજા કોઈ હેતુથી કરેલ નથી પણ તેમનામાં સારા સંસ્કારો નાખી તેમના જીવન આત્મતત્ત્વને પામવા માટે લાયક બને એટલાજ માટે કરી છે. આપણે શિષ્યના ગુરુ બનવાના મોહમાં પડયા ત્યારે ખેદ પામવાને વખત પણ મળેલો લાગે છે. પણ મેં તેવા ભાવ રાખેલ નથી. કોઇના ઉદય બળવાન થવાથી ભાગી નાશીજાય તો તેનાપર ક્રોધ કરવાં કરતાં તથા તેના માટે ખેદ કરવા કરતાં હું તો તેનાપર દયાજ આણીશ અને મારો પોતાનોજ દોષ સમજીશ કે હું તેમનામાં સંપૂર્ણ યોગ્યતા આપી શક્યો હોત તો તેઓની આવી નબળી દશા આવત નહિ. છતાં પણ મારા રોપેલા સંસ્કારો તેમનામાંથી જશે નહિ, કોઇ પણ રીતે કલ્યાણ સાધક વિશુદ્ધ જીવન ગાળશે તો મને સંતોષ છે. મને લોકનાં વખાણ કે ઉપરછલ્લી ટીકાઓની દરકાર નથી. વીર પ્રભુને સ્મરો અને વીર બનો "

તેમના સંવેગી થઇ ગએલ એક શિષ્યે તેમને સંવેગી પક્ષમાં આવવાનું લખી જણાવ્યું હતું તેનો જવાબ પૂજ્યશ્રીએ લખાવ્યો હતો તે પણ જાણવા જેવો હતો પરંતુ એ લખનાર મુનિને જેની પૂર્ણ સ્મૃતિ ન હોતાં અહિં અપાયો નથી. પોતા પાસેથી નીકળી ગએલ શિષ્યોની નિંદા કે દ્વેષ તેમણે કર્યા ન હતાં. સર્વ શિષ્યો ઉપર એક સરખો ભાવ તેમને હતો. શિષ્યો અને ગુરુ વચ્ચે મેળ પણ ઠીક રહેતો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

કેટલીક પરચુરણ બાબતો.

શ્રીમત્ કર્મસિંહજી સ્વામીની પ્રકૃતિ રીતભાત વગેરે માટે એકંદર રીતે ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે તેઓ સરળ સાચા, સાદા, ભલા અને કોમળ પ્રકૃતિના હતા. વખતે ક્રોધ, ઉગ્રતા અને હઠના અંશો જણાઇ આવતા. [illegible] કહી દેતા. પણ તેમાં કર્કશતા, નિષ્ઠુરતા, પરૂષતા કે હૃદયવેધક શબ્દો જણાવતા નહિ. તેમણે પોતાનો કાળ સારો ગાળ્યો હતો. એકજ મનુષ્યમાં વિલક્ષણ, અસંગત અને વિરોધી અનેક સ્વભાવ પ્રસંગે પ્રસંગે જોવામાં આવે છે. કોઇ વખતે તે વિચારશીલ અને શાન્ત હોય છે. તો કોઇ વેળા તે વ્યગ્ર અને ઉતાવળી થઇ જાય છે કોઇ વખતે [illegible] આળસુ અને પ્રમાદી [illegible] છે. આમ અનેક [illegible] જોવામાં આવે છે. માનવ પ્રકૃતિ [illegible] છે. આથી તેનું [illegible] નથી. એકંદર રીતે આચાર્યશ્રીના પ્રકૃતિમાં [illegible] અને [illegible] નહિ.

કચ્છના શ્રી સંઘ સમસ્ત તરફ તેમનું વર્તન પ્રશંસાપાત્ર કરી ચૂક્યું હતું. કોઇને પણ એમનાથી અસંતોષ થયો હોય એવું જણાયું નથી પોતાના સહગામી, સહચારી અને સહકારી સહયોગી સાધુમંડળ તેમજ સાધ્વીમંડળને પણ તેમણે સંતોષજ આપ્યો હતો. ઇતર સંપ્રદાયોની તેમણે નિંદા કરી નથી—અર્થાત્ જેમના જેમના સંબંધમાં તેઓ આવ્યા હતા તે સર્વને પોતાનાં વર્તનથી નારાજ થવાનું કારણ તેમણે આપ્યું ન હતું.

તેઓ એક અલ્પશક્ત અને અલ્પજ્ઞ મનુષ્યજ હતા, ઉપાધિ વશ હતા, એટલે તેમની સર્વ ખાસીયતો સારીજ હોય તેઓ સંપૂર્ણજ હોય, બધી બાજુએથી તેમની પ્રકૃતિ કૃતિ એક સરખી રીતે ઠીકજ જણાઇ હોય, રીતભાત વર્તન વગેરે ખામી વગરનાંજ હોય, કરવાયોગ્ય બધું કરીજ ગયા હોય, જાણવાજેવું બધુ જાણીજ ગયા, પામવા યોગ્ય બધું પામીજ ગયા હોય એમ કોઇની માફક બતાવવાનો આ લેખકનો પ્રયાસજ નથી. એટલું ખરૂં કે ઇરાદાપૂર્વક તેમની કોઇ ખામી છૂપાવવાનો યત્ન કરવો પડે કે કોઇ ખામી ઉપર ઢાંકપીછોડો કરવો પડે એવું એમના જીવનમાં લેશ પણ બનવા પામ્યું નથી એમ તો ખુલ્લી રીતે કહી શકાશે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

એમનો પત્ર વ્યવહાર.

जह भणियं, तहयकम्मुणा होइ.

જેમ સત્ય ભણવું તેમ લખવા વગેરે ક્રિયા પણ સત્ય કરવી.

પ્રશ્ન વ્યાકરણ.

દૂર સ્થળે વસતા ધર્મ જિજ્ઞાસુ, તત્ત્વેચ્છુ અનુરાગી વર્ગને શાસ્ત્રીયચર્ચા, માર્ગસૂચન, તત્ત્વદર્શન ઇત્યાદિ વિષયોથી પૂર્ણ પત્રો વડે સંતોષી શકાય. કોઈ કોઈ વખતે તો મુખચર્ચા કરતાં કાગળ વધારે અર્થ સારે છે, કારણ કે કેટલાક વ્યવહાર સંબંધમાં સમક્ષ વાર્તા થઈ શકે એમ હોતું નથી તો તેપણ પત્રમાં થાય છે. પત્ર એ એક પ્રકારે અધિકાળ પર્યંત ટકી રહેનાર લેખરૂપ છે. કુશળતા સૂચક સામાન્ય પત્રનો કાળાંતરે ભાગ્યેજ ઉપયોગ હોય છે પણ જે પત્રો પ્રબોધક વિચારોથી જ્ઞાનની તેમજ ધર્મ કર્મની રસિક ચર્ચાથી પૂર્ણ હોય છે, દેશ, કાળ કે સ્થિતિ આદિનું વર્ણન કરનાર હોય છે તે પત્રો તો કાળાંતરે પણ ઉપયોગના છે. સ્વલ્પમાં કહીએ તો વિવિધ દૃષ્ટિ બિંદુએ પત્ર લેખન સાધુવર્ગને પ્રસંગવશાત્ અનેક રીતે તેમના માર્ગમાં ઉપયોગી થઇ પડે છે. વિદ્વાન્ મુનિવર્ગ દૂર વસતા પોતાના અનુયાયી તેમજ ઇતર સંપ્રદાયના મનુષ્યોમાં અને પોતપોતામાં પત્રદ્વારા ધાર્મિક, સામાજિક અને નૈતિક પ્રશ્નો ચર્ચાને વિચાર વિનિમય કરે, જ્ઞાનનો, અનુભવનો અને શાસ્ત્રાલોચનનો લાભ આપે તો એ માર્ગે તેઓ પોતાને, સમાજને તેમ શાસનને અનેક રીતે લાભ આપી શકે.

જૈન સાધુથી પત્ર વ્યવહાર રહી શકે કે કેમ એ સંબંધમાં પંડિત પ્રવર શ્રીમદ્ જ્યેષ્ઠમલજીએ માંડવીના શ્રાવક શા. કુશલચંદ તથા

જશવંત શિવજીપર સં. ૧૮૬૪ ના મહા માસમાં લખેલા એક પત્રમાં જણાવ્યું છે કે–" વળી તમે કચ્છી જાણતા હશો જે સાધુ શ્રાવકને કાગળ કેમ લખે, એમ છિદ્ર જાણતા હશો, પણ ભાઈ સિદ્ધાંતમાં પત્ર લખવાની ના કહી હોય કે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું હોય. તો તે ઠેકાણું (પાઠ) પૂછીને લખજો. સૂત્રમાં તો સંદેશો કહેવડાવવાની ના છે. તે સંદેશો સમાચાર તો સર્વે કહેવરાવતા જણાય છે. સૂત્ર પ્રમાણે નિર્ણય કરજો." પત્ર લખવામાં સાધુને દોષ લાગે છે એમ આચાર્યશ્રી માનતા નહતા. છતાં પોતે જુની ઢબના હોવાથી બહુ પત્રવ્યવહારમાં પડયા નહતા. તેમનો પત્રવહેવાર મર્યાદિત હતો. પોતે ખાસ કારણ વગર પત્ર લખતા નહિ, તેમ તેમને લખી પૂછાવનાર જિજ્ઞાસુવર્ગ પણ બહુ ઓછો હતો.

શ્રાવકવર્ગનો ઘણો ખરો ભાગ વેપારાદિ ધંધામાં રોકાયલો રહે છે એટલે વિદ્વાન સાધુવર્ગનો લાભ કેમ લેવો તે સમજી શકતો નથી. ખરી ધર્મ જિજ્ઞાસા બહુ ઓછાવર્ગમાં જોવામાં આવે છે, બહુ ભાગ તો કેવળ ગુરૂઘેલા બની 'વંદના મહારાજ' એમ બોલવા માત્રમાં કૃતકૃત્યતા માની લે છે. ધર્મચિંતન કરી, પુસ્તકો વાંચી વિચારી શંકા કહાડે અને દૂરથી સાધુ મહારાજ પાસેથી પત્રદ્વારા સમાધાન મેળવે એવા શ્રાવક હાલ પણ વિરલ છે. આવાં કારણોથી પણ મુનિવર્ગની પ્રવૃત્તિ આ માર્ગ તરફ વળેલી જણાતી નથી. સંકુચિત દષ્ટિ, અનુદાર વિચાર, પરસ્પર સંપૂર્ણ પ્રીતિનો અભાવ, ગુજરાતી ભાષાપર ઓછો કાબુ, શ્રાવકવર્ગની અજ્ઞાનતા, જ્ઞાનના વિષયો પ્રત્યે અરૂચિ, વિષયાસક્તિ ઇત્યાદિ કારણોને લીધે સાધુ સૃષ્ટિમાંથી ઉત્તમ પત્રો રૂપ ટૂંક લેખો પણ આપણને મળી શકતા નથી. ઉતારા, હાંજી અને નકામાં લખાણો લખવામાં, દૂર વસતા શ્રાવકોને તેમ મુનિવર્યોને આશીર્વાદ અને વંદના કહેવરાવવામાં, એક બીજાની કુશળતા પૂછવા માત્રમાં તેમનો લેખન વ્યવસાય બંધાયેલ ન રહેવો જોઈએ.

શ્રીમાન્ સ્વામી કર્મસિંહજી ઉપર જિજ્ઞાસા બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને કેટલાક શ્રાવકોએ પત્ર લખેલા હતા અને તે સર્વના પ્રત્યુત્તર તેમણે લખાવેલા પરંતુ નકલો રાખવાની ટેવ ન હોવાથી જૂજ પત્રોજ અવશેષ રહ્યા છે. દોશી સાકરચંદ દામજીએ શ્રી જંગબારથી વખતો વખત પત્રો પાઠવેલા હતા અને તેના સમાધાન રૂપે આચાર્યશ્રીએ બહુ લખાવ્યું હતું તેમાંથી કેટલીક નકલો મળી છે. જેનો ઉતારો વિસ્તાર ભયથી આ પુસ્તકમાં આપી શકાયો નથી. અનુકૂળતાએ એ સર્વ પત્રવ્યવહાર જુદા પુસ્તક આકારે બહાર પાડવા ઇરાદો છે.

તેઓ જે લખાવતા તે ટુંકું, સાદું અને સ્પષ્ટ લખાવતા. તેમના પત્રોમાં ભાષા દોષ ક્વચિત્ નજરે પડે છે ખરા પણ વિચાર પ્રદર્શન બહુ સારી રીતે થયું છે. તેઓ પત્રવ્યવહારમાં નિયમિત રહેતા. આડંબર વગરનું અને જરૂર જેટલુંજ લખાવતા. તેમની પોથીમાંથી શ્રીમત્ કર્મચંદજી સ્વામીએ તેમના પર લખેલો એક પત્ર મળી આવ્યો છે. જેમાં એ સ્વામીશ્રી સંપ્રદાયની કેટલીક વિગત જણાવ્યા બાદ નીચે મુજબ જણાવે છે.

"પત્રમાં લિખ્યાં વાક્યો મૂકને પણ અમૃત તૂલ્ય લાગ્યાં છે...

પૂજ્ય દેવજી સ્વામીના પરિવારમાં તમ જેવી હુશિયારી, પરાક્રમ, વિવેક, ચતુરાઈ અપર શ્રમણમાં મારા ધાર્યામાં નથી આવતાં એમ નિશ્ચે જાણજો."

આ ઉપરાંત તેમને બીજા પત્રો પણ આવેલા હતા પરંતુ તે સર્વ એક સ્થાને સંગ્રહ કરી રાખેલ ન હોતાં મળી શકેલ નથી. એમનો થોડો ઘણો પણ પત્રવ્યવહાર સચવાયો હોત તો આપણને કંઈ નવીન પ્રકાશ મળત; હવે તો જે કંઈ પત્રોના જવાબો તેમણે લખાવેલા છે તેનો સંગ્રહ ટુંક પુસ્તકરૂપમાં બહાર પાડી સંતોષ માનવા જેવું છે.

वदति पठति भक्त्या यः शृणोत्येकचित्तः ।
स्वपर समयतत्त्वावेदि शास्त्रं पवित्रम् ॥
विदितसकलतत्त्वः केवला लोकनेत्र ।
त्रिदशमहितपादो यात्यसौ मोक्ष लक्ष्मीम् ॥

ટુંક ભાવાર્થ:—

પોતાના અને પારકા સમયને જણાવતું પવિત્ર શાસ્ત્ર જે કોઈ એક ચિત્તે વાંચે, ભણે તેને સકળ તત્ત્વ જાણવામાં આવે છે અને તે જ્ઞાન પ્રકાશ પામી મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીને મેળવે છે.

(अमितगति.)

વાચકવર્ગને સંબોધન.

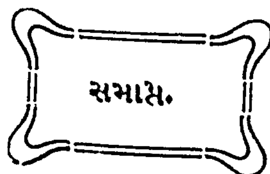
વાચક, તું જૈનના ગમે તે ફિરકાનો હો, શ્વેતાંબર હો કે દિગંબર હો, છ કોટીનો હો કે આઠ કોટીનો—આઠ કોટી મોટા પક્ષનો હો કે ન્હાના પક્ષનો હો, તેરાપંથી હો કે ગમે તો તપા, અંચળ, ખરતરગચ્છનો હો, સાધુ હો કે ગૃહસ્થ, શૈવ હો કે વૈષ્ણવ, ગમે તે ધર્મ મત સંપ્રદાય કે વાડાની મર્યાદામાં બંધાઇ રહ્યો હો, તારી રૂચિ પ્રકૃતિ ગમે તે પ્રકારની હો, તારી પાસે ઉપલબ્ધ સામગ્રી અને પ્રાપ્ત સ્થિતિ શક્તિ અને સંજોગ અનુસાર એક સંતજીવન રજૂ કર્યું છે, અને તેના અનેક હેતુ પૈકી એક આ છે કે:—

કંઇ પુણ્યનો સંચય થવા સંસ્મરણ સંત મહંતનું,
કરવું થવું તદ્રૂપ એ વિણ જીવનનું ફળ અન્ય શું ? !

આ પવિત્ર આત્માની સમીપમાં આવતાં લેખક વર્ગને દિવ્ય અનુભવ અને સત્સંસ્કારનો અપૂર્વ લાભ મળ્યો છે. તેવાજ લાભ તને આમાંથી મળજો એવી આશા રાખી, ઇરાદાપૂર્વક કોઇને માઠું લગાડવાનો પ્રયાસ આમાં નથી છતાં કંઈ દોષ એ સંબંધમાં જણાય તો તે માટે ક્ષમા માગી પુસ્તકને ઉપસંહાર પર્યંત નિર્વિઘ્ને લાવવા જે **વીર** પ્રભુની કૃપા થઇ છે તેનું સ્મરણ કરતે કરતે વૃત્તિ વિરમે છે.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

शुभं भूयात् सर्वेषां प्राणिनाम्

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પરિશિષ્ટ.

પૂજ્યશ્રીએ કરેલા ચાતુર્માસનું લીસ્ટ.

ગામનું નામ.		સંવત્.
૧ પાલનપુર.	ધાર્મિક અભ્યાસ	... ૧૯૦૫
૨ ઝાટાવાડો.	સૂત્ર શિક્ષણ	... ૧૯૦૬
૩ ખેરાળુ.	શિક્ષણ અને વાચન... ...	... ૧૯૦૭
૪ પાલનપુર.	ભંડાર અવલોકન—લેખન ...	... ૧૯૦૮
૫ વડાળા	... ...	... ૧૯૦૯
૬ અંજાર	... ...	... ૧૯૧૦
૭ મુંદરા	... ...	... ૧૯૧૧
૮ માંડવી	... ...	... ૧૯૧૨
૯ મંજલ	અહિં વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો	... ૧૯૧૩
૧૦ ભૂજ	ગુરૂની માંદગી સબબે સેવા માટે	... ૧૯૧૪
૧૧ ભૂજ	અને સંસ્કૃત અભ્યાસ માટે	... ૧૯૧૫
૧૨ ભૂજ	રોકાયા.	... ૧૯૧૬
૧૩ પત્રી...	... ...	... ૧૯૧૭
૧૪ લુણી	... ...	... ૧૯૧૮
૧૫ વડાળા	... ...	... ૧૯૧૯
૧૬ મુંદરા	... ...	... ૧૯૨૦
૧૭ લુણી	... ...	... ૧૯૨૧
૧૮ અંજાર	... ...	... ૧૯૨૨
૧૯ વડાળા	... ...	... ૧ -

ગામનું નામ.		સંવત.
૨૦ મુંદરા	... ...	૧૯૨૪
૨૧ ભૂજ	... ...	૧૯૨૫
૨૨ અંજાર	... ...	૧૯૨૬
૨૩ માંડવી	ગુરૂવર્યશ્રી પાનાચંદજી સ્વામી, રંગજીસ્વામી,	૧૯૨૭
૨૪ માંડવી	કેશવજીસ્વામી અને પૂજ્યશ્રી કર્મચંદજીસ્વામીની	૧૯૨૮
૨૫ માંડવી	સેવા માટે ખાસ રોકાયા.	૧૯૨૯
૨૬ અંજાર	... ...	૧૯૩૦
૨૭ મુંદરા	... ...	૧૯૩૧
૨૮ માંડવી	... ...	૧૯૩૨
૨૯ ગોધરો	આ ક્ષેત્ર નવું ખોલ્યું.	૧૯૩૩
૩૦ ભુજ	... ...	૧૯૩૪
૩૧ મુંદરા	... ...	૧૯૩૫
૩૨ અંજાર	... ...	૧૯૩૬
૩૩ માંડવી	... ...	૧૯૩૭
૩૪ ભુજ	... ...	૧૯૩૮
૩૫ ગોધરો	... ...	૧૯૩૯
૩૬ મુંદરા	... ...	૧૯૪૦
૩૭ અંજાર	... ...	૧૯૪૧
૩૮ ભુજ	... ...	૧૯૪૨
૩૯ માંડવી	... ...	૧૯૪૩
૪૦ અંજાર	... ...	૧૯૪૪
૪૧ પાટણ	... ...	૧૯૪૫
૪૨ બોટાદ	... ...	૧૯૪૬
૪૩ ભુજ	... ...	૧૯૪૭

ગામનું નામ.					સંવત.
૪૪ માંડવી	...	...	...	...	... ૧૯૪૮
૪૫ ભોજાય	...	...	...	...	... ૧૯૪૯
૪૬ પત્રી	...	...	...	...	... ૧૯૫૦
૪૭ મુંદરા	...	...	...	...	... ૧૯૫૧
૪૮ ભુજ	...	...	...	...	... ૧૯૫૨
૪૯ ભુજપર	દરબારશ્રીની ખાસ આજ્ઞાથી...				... ૧૯૫૩
૫૦ ભોજાય	...	...	...	...	... ૧૯૫૪
૫૧ ભુજ	...	...	...	...	... ૧૯૫૫
૫૨ મુંદરા	...	...	...	...	... ૧૯૫૬
૫૩ અંજાર	...	...	...	...	... ૧૯૫૭
૫૪ પત્રી	...	...	...	...	... ૧૯૫૮
૫૫ ભોજાય	...	...	...	...	... ૧૯૫૯
૫૬ ભુજ	...	...	...	...	... ૧૯૬૦
૫૭ માંડવી	...	...	...	...	... ૧૯૬૧
૫૮ લુણી	...	...	...	...	... ૧૯૬૨
૫૯ વાંકી	...	...	...	...	... ૧૯૬૩
૬૦ કાંડાગરા	...	...	...	...	... ૧૯૬૪
૬૧ મુંદરા	...	...	...	...	... ૧૯૬૫
૬૨ ભોજાય	...	...	...	...	... ૧૯૬૬
૬૩ પત્રી	...	...	...	...	... ૧૯૬૭
૬૪ લુણી	...	...	...	...	... ૧૯૬૮
૬૫ મુંદરા–સ્વર્ગવાસ અષાઢ વદ ૫ શનિવાર ...					... ૧૯૬૯

આચાર્યશ્રીનો વિદ્યમાન શિષ્ય વર્ગ.

૧ મુનિશ્રી આશકરણજી સ્વામી.
૨ ,, નાગજી સ્વામી.
૩ ,, તિલોકચંદજી સ્વામી.
૪ ,, માણેકચંદજી સ્વામી.
૫ ,, કૃષ્ણજી સ્વામી.
૬ ,, કપુરચંદજી સ્વામી.
૭ તપસ્વી મોણસી સ્વામી.
૮ ,, કેવલચંદજી સ્વામી.
૯ ,, રામચંદ્રજી સ્વામી.

અગાઉથી થયેલા ગ્રાહકોનાં મુબારક નામ.

કચ્છ—લુણી.

૫ શાહ વાઘજી તેજપાળ.
૨ શાહ ચના કુરપાળ.

પત્રી.

૧ શાહ હીરજી સાંગણ.

બારા.

૧ શાહ કેશવજી ખેતશી.

રાયણ.

૧ શાહ પાલણ માલશી.

વાંઢ.

૧ શાહ દામા પાસુ.

ચાપર.

૧ શાહ ખેતશી દેવશીની કંપની.
૧ ,, કેશવજી ખાણુક.

લાયજા મોટા.

૧ શાહ વીરજી નથુ.

ભોજા.

૧ શાહ કાનજી વેલજી.
૨ ,, વીરજી પાસુ.
૨ ,, કેશવજી પચુ.
૧ ,, કોરશી ડાઘા.

ગઢઆદર.

૪ વોરા મંગળજી કુંવરજી.

ચિત્રોડ.

૧ વોરા નાનચંદ ધરમશી.

માંડવી.

૨ શાહ માણેકચંદ પાનાચંદ.

કોટાય.

૧૦ શાહ જેઠા ડાઘા.
૫ ,, કેશવજી માલશી.
૧ ,, ડાઘા ચાંપશી.
૧ ,, કાનજી પેથા.
૧ ,, સવજી રણશી.
૧ ,, શામજી પાસુ.
૧ ,, વેલજી વેરશી.
૧ ,, દેવશી ગોવર.

વાંકી.

૧૦ શાહ રાજપાલ વાઘજી.
૫ દેશાઇ કેશવજી હંસરાજ.
૫ શાહ નેણશી ભીમશી.
૧ ,, દેવશી હાલા.
૧ ,, ભીમશી જસણ.
૨ ,, મોણશી કાનજી.
૧ ,, જેઠા લખમશી.
૧ ,, નેણશી હીરા.
૧ ,, રાયમલ વાઘજી.

૧ રાજગોર પુંજા માનજી.
૧ ,, ખીમજી ભમા.

વીરા.

૨ કોઠારી પીંગાર શેજપાર.
૨ ,, મોતીચંદ ભગવાનજી.

રાયણ.

૪ શાહ વેલજી હીરજી.

વદાડા.

૫ શાહ ચના વિજપાલ.

વડાળા.

૫ શાહ લધા ચના.
૨ પારેખ વેલજી હેમચંદ.
૨ શાહ કરમશી ભારમલ.
૧ ,, મુરારજી પાશવીર.
૧ ,, હેમરાજ પાશવીર.
૧ દોશી ડુંગરશી કૃષ્ણજી.

છસરા.

૫ શાહ હીરજી રતનશી.
૫ ,, કુરપાર ચાંપશી.
૧ ,, તોર્યા ગોવર.
૧ ,, પત્રામલ જેઠા.
૨ ,, હીરજી નેણશી.
૧ ,, રામજી ઉકેડા.

જરપરા.

૨ મેતા પ્રેમજી દામજી.
૨ મેતા જીવરાજ દેવચંદ.
૨ ,, શીવજી પ્રેમજી.
૧ ,, પદમશી માણેકચંદ.
૧ ,, ખેતશી દામોદર.
૨ બારોટ કરશન જેઠા પો. ૫.

મુંદ્રા.

૫ શેઠ રામજી લાલચંદ.
૧ દોશી મોતીચંદ માણેકચંદ.
૧ મેતા નાથાભાઇ અચલજી.
૧ શાહ ખેરાજ ચાંપશી.
૧ દોશી રણછોડ નેમીદાસ.
૧ ,, પ્રેમચંદ મોણશી.
૧ દોશી પ્રેમચંદ મોણશી.
૧ ,, ચત્રભુજ પ્રેમજી.
૧ મા. દામજી હરજી.
૧ ,, જાદવજી આણંદજી.
૧ શાહ નથુ કરમશી.
૧ ,, લધુભાઇ કરમશી.

લુણી.

૧૦ શાહ ગોસર દેવરાજ.
૧૦ ,, કરમશી હરધોર.
૧૦ ,, મોનજી દેવશી.
૫ ,, પદમશી ખીંસી.
૧ ,, શવજી વરજાંગ.

૪ શાહ ભીમજી નરપત.
૧ ,, મોનજી વીરજી.

કપાયા.

૨ ,, ગગુ ખીશી.
૨ ,, શીવજી લખમશી.
૪ ,, કેશવજી પાસુ.

રાંમપુર.

૨ દેશાઈ રવજી રાંઘવજી.
૪ મેતા ધરમશી હંસરાજ.
૧ શાહ ભગવાનજી વાલજી.
૪ ,, ધારશી હીરાચંદ.

દરસડી.

૨ ,, અમરચંદ સુજાચંદ.

મજલ.

૪ ,, વિસનજી દામજી.

કપાયા.

૪ ,, કેશરજી ખોશી.
૪ ,, ધનજી રવજી.
૪ ,, ઠાકરશી રવજી.
૪ ,, માલશી રવજી.
૧ પટેલ વીરજી લાધા.
૧ શાહ મોણશી બારમલ વૈદ્ય.
૨ ,, ભચુભાઇ લાધા.
૨ ,, દાઉભાઇ કાનજી.

બોજાય.

૮ ,, જેઠા ડાયા.
૨ ,, મોણશી કાના તણુવાણા

નાગલપુર.

૨ શાહ ઘેલા હીરા.
૧ ,, મોનજી ધનરાજ.
૨ ,, ઘેલા મોનજી.

ગોધરા.

૨ સંઘવી તેજશી ચાંપશી.

કચ્છ—લાખાપુર.

૨૮ શા. નાગસી કુંરપાર.
૨૮ ,, કરમસી કુરપાર.
૨ ,, લાલજી વાલણ
૨ ,, ધારસી માંણક

કચ્છ—બેરાજા.

૧૦ શા. કચરા માલસી.
૧૦ ,, લધા પામારીયા.

કાઠીઆવાડ—વેરાવળ બંદર.

૧૦ શેઠ લીલાધર ઝવેરચંદ.
હા. બાણીબાઈ.
૫ ,, પાનાચંદ ગોવિંદજી.
૫ ,, જયચંદ મદનજી.
હા. કુંવરબાઈ.
૫ શાહ હરખચંદ કેશવજી.
૨ કંપાણી ખુશાલ રાયચંદ.
૨ શેઠ વંદ્રાવન ટોકરશી.
૨ ,, સુંદરજી હીરાચંદ.

૨ શેઠ વસનજી સોમચંદ.
હા. ગોપાળજી.
૨ ,, રતનજી વીરપાલ.
૨ ,, હીરાચંદ ડુંગરશી.
૧ ,, રાયચંદ જેપાલ.
૫ ,, ફુલચંદ ગોવિંદજી.
૫ ,, મદનજી જુઠાભાઈ.
૫ બખાઈ ગોવિંદજી ઝવેરચંદ.
૨ શેઠ મોહનલાલ ધીરજલાલ.
૨ ,, જગજીવન ગોવિંદજી.
૨ ,, જમનાદાસ હરખચંદ.
૨ ,, હરખચંદ જુઠાભાઇ.
૨ ,, હેમરાજ હીરાચંદ.
૨ ,, નેમચંદ હરખચંદ.
૧ ,, કરમચંદ કલ્યાણજી.
૧ ,, રાયચંદ સુંદરજી.
૧ કંપાણી દેવચંદ હીરાચંદ.
૧ શેઠ ચત્રભુજ વશનજી.
૧ ,, ફુલચંદ હીરાચંદ
મોરબીવાળા.

૧ દોશી જેઠા વીરજી.
૧ શેઠ ગોવિંદજી સોભાગચંદ.
૧ દાક્તર ત્રીભોવન શવજી.
૧ શેઠ કપુરચંદ લાલચંદ.
૧ ,, જેઠાભાઈ ઝવેરચંદ.
૧૦ રા. રા. રવિશંકર ઘોડા.

મુંબાઈ.

૮ શાહ ઉભાઇયા હેમરાજની
કુા. ભીમપુડો.
૧૦ મેતા કપુરચંદ ધરમશી.
૧૦ શાહ મેઘજી કાનજી.
૧૦ ,, મોણશી ભોજા.
૧૦ ,, જીવરાજ શામજી.
૧૦ ,, વેલજી દેવજી.
૫ ,, નેણશી દેવશી.
૧ ,, માલશી ભીમશી.
૪ ,, વિજપાલ મોના.
૪ ,, સવજી મોથા.

પાચોરા.

૪ શાહ વેલજી ઓભાયા.
૨ ,, આણંદ હેમરાજ.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૩	૧	પ્રસિદ્ધ	પ્રસિદ્ધિ.
૧૪	કાવ્યની ૩ જી	કલ્યાણી	ગુણકીર્તન
૧૪	,, ૪ થી	કલ્યાણુ	કલ્યાણી
૧	૩	તેરં	તેવાં
૪	૨૩	આપણાં	આપણા
૫	૧૩	વિચાર મુક્ત	વિચારમુક્ત
૫	૧૭	આદિના	આદિનાં
૫	૨૫	નીરોગીને	નીરોગી ને
૬	૧૬	હંમેશ	હમેશ
૬	૨૩	હંસરાજ શા	હેમરાજ શા.
૭	૩	તેમના	તેમનાં
,,	,,	તેમના	તેમનાં
૧૦	૧૫	નાના સરખા	નાનાં સરખાં
૧૧	૧૩	એમના પાછળના	એમનાં પાછળનાં
૧૩	૨૩	સદ્વિચારમાં	સદ્વિચારનાં
૧૩	૨૪	કાવ્યના	કાવ્યનાં
૧૩	૨૫	પદ	પદે
૧૪	૧૩	ઘનમેરી	ઘનમેરિ
૧૫	૨૨	પાદ	પદ
૧૫	૨૪	રુઢી	રુઢિ
૧૬	૨-૧૦-૧૮	રુઢી	રુઢિ

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૭	શ્લોકની ૨ જી	वह्नुकार्यभार	बेह्नुकार्यभार
૧૮	૮	અદ્‌ભુત	ઉદ્‌ભૂત
૧૮	૧૫	બીજકોમાં	બીજકોનાં
૨૧	૩	erath	earth
૨૧	૧૫	૧૯૭૨	૧૭૭૨
૨૭	૩	વિપરિત ગ્રહણ	વિપરીત ગ્રહણ
૨૭	૧૩	નમનશીલ	મનનશીલ
૩૧	૬	દ્રઢ	દૃઢ
૩૨	૧૫	ઉડવાના	ઉઠવાના
૩૪	૧૯	તેમજે	તેમજ
,,	૨૪	પૂર્વજન્મોનાં	પૂર્વજન્મોના
૩૫	૫	મથતા	મથતો
૩૬	૧	અવસ્યપણે	અવશપણે
૩૭	૨	અનુવૃત્તિ	અનુમતિ
૪૭	૨૧	પાશ	પાસ
૪૮	૨૨	શાન્ત્વન	સાન્ત્વન
૪૯	૧૬	આ દેખાતું	આ ન દેખાતું
૫૦	૧૧	તેમને	તેમજ
,,	૧૫	આનન્દાન્દ	આનન્દાનન્દ
૫૩	૧૮	મધ્યાનકાળે	મધ્યાહ્નકાળે
૫૫	૧	આાદ	આદિ
,,	૧૦	ખીન્ન	ખિન્ન
,,	શ્લોકની ૧ લી	गामगुरूणां	गीर्भिर्गुरूणां
૫૮	૧૧	કાળ–સંકટ	કાળ–શકટ

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬૦	૧૭	ચાક	માક
૬૧	૯	અધરો	અધૂરો
૬૩	૯	સંકુચિત્ત	સંકુચિત
૬૯	૧૬	હો	હોય
૭૩	ફુટનોટ	ધન્યાઃ	ધીરાઃ
૭૮	૪	કારણોને	કારણોથી
૮૨	૧૨	ઐકતા	ઐકતા
૮૩	૨૪	આમાં	શામાં
૯૩	ફુટનોટ ૨ જી	વદિક.	વૈદિક
૯૩	,, ૩ જી	નાહ	નહિ
૯૫	૬	મળી જતાં	મળી જતા
૯૬	ફુટનોટ ૭ મી	ઓછા	ઓછાં
૯૯	૬	પ્રાતજ્ઞા	પ્રતિજ્ઞા
૧૦૩	૧૧	વિ	વિચાર
૧૦૪	૧૦	જે	જો
૧૦૭	૧	ધમ	ધર્મ
૧૧૦	૧૬	દશન	દર્શન
૧૨૩	૭	અંશ	('અંશ' જોઇએ નહિ)
૧૨૯	૧૪	ન્નતિ	ઉન્નતિ
૧૩૨	૧	કતવ્ય	કર્તવ્ય
૧૩૪	૧૯	પાડવામાં	પડવામાં
૧૩૫	૧૪	નયજાતિ	નર જાતિ
૧૩૮	૧૧	હિત	રહિત
૧૪૪	ફુટનોટ	जडातपोमि	जडास्तपोमि

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
,,	,,	समयन्ति	दमयन्ति
,,	,,	धिकारहेतु	विकारहेतुम्
,,	,,	ભસ્મિભૂત	ભસ્મીભૂત
૧૫૪	૩	સંયતિ	યતિ
૧૬૮	૨	lease	base
૧૭૫	૨	nobles and	the noblest
,,	૪	rejined	refined
૨૦૩	૨૪	કોતરી	હૃદયમાં કોતરી
૨૦૭	૧૩	વિરાગમુલક	વિરાગમૂલક
,,	૨૨	ધુરંધર	ધુરંધર
૨૧૬	૨૧	સમજાએલું છે	સમાએલું છે
૨૨૦	૨૧	બનાવ્યા છે	બનાવ્યાં છે
૨૨૦	૨૩	ભીન્ન	ભીન્નં
૨૨૧	૮	તેમના	તેમનાં
૨૨૧	૨૧	તેની	તેની